

TDIU HUZURIDAGI
PEDAGOG KADRLARNI QAYTA
TAYYORLASH VA ULARNING
MALAKASINI OSHIRISH
TARMOQ MARKAZI

O'QUV USLUBIY
MAJMUA

TOSHKENT-2022

**O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIV VA O'RTA MAXSUS TA'LIM VAZIRLIGI**

**OLIV TA'LIM TIZIMI PEDAGOG VA RAHBAR
KADRLARINI QAYTA TAYYORLASH VA ULARNING
MALAKASINI OSHIRISHNI TASHKIL ETISH BOSH ILMIY-
METODIK MARKAZI**

**TOSHKENT DAVLAT IQTISODIYOT UNIVERSITETI
HUZURIDAGI PEDAGOG KADRLARNI QAYTA
TAYYORLASH VA ULARNING MALAKASINI OSHIRISH
TARMOQ MARKAZI**

**“MEHNAT IQTISODIYOTI VA SOTSILOGIYASI”
yo‘nalishi**

**“INSON TARAQQIYOTI VA XALQARO TAQQOSLASH
KO‘RSATKICHLARI”**

moduli bo‘yicha

O'QUV USLUBIY MAJMUA

TOSHKENT – 2022

Modulning o'quv-uslubiy majmuasi Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligining 2020 yil "7" dekabrda 648-sonli buyrug'i bilan tasdiqlangan o'quv dasturiga muvofiq ishlab chiqilgan.

- Tuzuvchi:** A.B.Hayitov – i.f.n., TDIU, “Inson resurslarini boshqarish” kafedrasida dotsenti.
S.P.Qurbonov – i.f.f.d., TDIU, “Inson resurslarini boshqarish” kafedrasida katta o'qituvchisi
- Taqrizchilar:** G.K.Abduraxmonova – i.f.d., TDIU “Inson resurslarini boshqarish” kafedrasida professori;
N.T.Shoyusupova – i.f.n., TDIU, “Inson resurslarini boshqarish” kafedrasida dotsenti.

Modulning ishchi dasturi Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti kengashining 2022 yil 25 yanvarda 6-sonli qarori bilan nashrga tavsiya qilingan.

MUNDARIJA

<u>I. ISHCHI DASTUR</u>	4
<u>II. MODULNI O‘QITISHDA FOYDALANILADIGAN INTERFAOL TA’LIM METODLARI</u>	12
<u>III. MA’RUZA MATNLARI</u>	18
<u>IV. AMALIY MASHG‘ULOT MATERIALLARI, TOPSHIRIQLAR VA ULARNI BAJARISH BO‘YICHA TAVSIYALAR</u>	64
<u>V. BITIRUV ISHLARI UCHUN MAVZULAR</u>	67
<u>VI. KEYSLAR BANKI</u>	68
<u>VII. GLOSSARIY</u>	82
<u>VIII. ADABIYOTLAR RO‘YXATI</u>	83

I. ISHCHI DASTUR

Kirish

Dastur O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2015 yil 12 iyundagi “Oliy ta’lim muassasalarining rahbar va pedagog kadrlarini qayta tayyorlash va malakasini oshirish tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi PF-4732-sonli, 2017 yil 7 fevraldagi “O‘zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo‘yicha Harakatlar strategiyasi to‘g‘risida”gi PF-4947-sonli Farmonlari, 2019 yil 27 avgustdagi “Oliy ta’lim muassasalari rahbar va pedagog kadrlarining uzluksiz malakasini oshirish tizimini joriy etish to‘g‘risida”gi PF-5789-sonli Farmonlari, shuningdek 2017 yil 20 apreldagi “Oliy ta’lim tizimini yanada rivojlantirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi PQ–2909-sonli Qarorida, O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022 yil 28 yanvardagi “2022-2026 yillarga mo‘ljallangan yangi O‘zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to‘g‘risida”gi PF-60-son Farmonida belgilangan ustuvor vazifalar mazmunidan kelib chiqqan holda tuzilgan bo‘lib, u oliy ta’lim muassasalari pedagog kadrlarining innovatsion kompetentligini rivojlantirish, sohaga oid ilg‘or xorijiy tajribalar, yangi bilim va malakalarni o‘zlashtirish hamda amaliyotga joriy etish ko‘nikmalarini takomillashtirishni maqsad qiladi.

Dastur doirasida berilayotgan mavzular ta’lim sohasi bo‘yicha pedagog kadrlarni qayta tayyorlash va malakasini oshirish mazmuni, sifati va ularning tayyorgarligiga qo‘yiladigan umumiy malaka talablari va o‘quv rejalari asosida shakllantirilgan bo‘lib, uning mazmuni O‘zbekistonning milliy tiklanishdan milliy yuksalish bosqichida oliy ta’lim vazifalari, ta’lim-tarbiya jarayonlarini tashkil etishning normativ-huquqiy hujjatlari, ilg‘or ta’lim texnologiyalari va pedagogik mahorat, ta’lim jarayonlarida axborot-kommunikatsiya texnologiyalarini qo‘llash, amaliy xorijiy til, tizimli tahlil va qaror qabul qilish asoslari, maxsus fanlar negizida ilmiy va amaliy tadqiqotlar, o‘quv jarayonini tashkil etishning zamonaviy uslublari bo‘yicha so‘nggi yutuqlar, pedagogning kreativ kompetentligini rivojlantirish, global Internet tarmog‘i, multimedia tizimlaridan foydalanish va masofaviy o‘qitishning zamonaviy shakllarini qo‘llash bo‘yicha tegishli bilim, ko‘nikma, malaka va kompetensiyalarni rivojlantirishga yo‘naltirilgan.

O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022 yil 28 yanvardagi “2022 — 2026-yillarga mo‘ljallangan yangi O‘zbekistonning Taraqqiyot strategiyasi to‘g‘risida” to‘g‘risidagi PF-60-sonli Farmoni hamda O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017 yil 20 apreldagi “Oliy ta’lim tizimini yanada rivojlantirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi qarori asosida Oliy ta’lim tizimini tubdan takomillashtirish, mamlakatni ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirishning ustuvor vazifalaridan kelib chiqqan holda, kadrlar tayyorlash mazmunini tubdan qayta

ko‘rish, xalqaro standartlar darajasiga mos oliy ma‘lumotli mutaxassislar tayyorlash uchun zarur sharoitlar yaratilishini ta‘minlash maqsadida “...ta‘lim jarayonini, oliy ta‘limning o‘quv reja va dasturlarini yangi pedagogik texnologiyalar va o‘qitish usullarini keng joriy etish, magistratura ilmiy-ta‘lim jarayonini sifat jihatidan yangilash va zamonaviy tashkiliy shakllarni joriy etish asosida yanada takomillashtirish” asosiy vaziflardan biri qilib belgilangan.¹

Modulning maqsadi va vazifalari

“Inson taraqqiyoti va xalqaro taqqoslash ko‘rsatkichlari” modulining maqsadi: pedagog kadrlarni qayta tayyorlash va malaka oshirish kurs tinglovchilarini hozirgi iqtisodiy rivojlanish sharoitida jamiyatning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishi zamonaviy muammolari haqidagi bilimlarini takomillashtirish, ijtimoiy rivojlantirish va insoniy taraqqiyot maqsadi va mohiyatining nazariy va amaliy asoslariga aniqlik kiritish, ularni tahlil etish va ko‘rsatkich darajalarini baholash bo‘yicha ko‘nikma va malakalarini tarkib toptirish.

“Inson taraqqiyoti va xalqaro taqqoslash ko‘rsatkichlari” modulining vazifalari:

- inson taraqqiyotiga ta‘sir etuvchi omillar, jamiyatning iqtisodiy munosabatlarini harakatga keltiruvchi mexanizmlar oliy ta‘limda o‘qitish jarayonini texnologiyalashtirish bilan bog‘liqlikda yuzaga kelayotgan muammolarni aniqlashtirish;
- tinglovchilarning inson taraqqiyoti bilan bog‘liq muammolarni tahlil etish ko‘nikma va malakalarini shakllantirish;
- ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish muammolarni hal etish strategiyalarini ishlab chiqish va amaliyotga tatbiq etishga o‘rgatish.

Modul bo‘yicha tinglovchilarning bilimi, ko‘nikmasi, malakasi va kompetensiyalariga qo‘yiladigan talablar

“Inson taraqqiyoti va xalqaro taqqoslash ko‘rsatkichlari” modulini o‘zlashtirish jarayonida amalga oshiriladigan masalalar doirasida:

Tinglovchi:

- aholining ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishi bilan bog‘liqlikda yuzaga keladigan muammolar va ularni hal etish strategiyalarni;
- zamonaviy inson taraqqiyoti bilan bog‘lik atamalarni qo‘llashni;
- inson taraqqiyotida oliy ta‘lim sohasining o‘rni va roli bilan bog‘liq muammolar va ularni hal etish yo‘llarini ***bilishi kerak***;

Tinglovchi:

- inson taraqqiyoti va xalqaro taqqoslash ko‘rsatkichlarining hozirgi zamon muammolarga doir keyslar tuzish, ulardan amaliyotda qo‘llash ***ko‘nikmalariga***

¹ Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 20 апрелдаги “Олий таълим тизимини янада ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПҚ-2909-сонли Қарори. Халқ сўзи газетаси 2017 йил 21 апрел.

ega bo‘lishi zarur;

Tinglovchi:

- ijtimoiy sohalar va inson taraqqiyoti ko‘rsatkichlari, ijtimoiy o‘shish va iqtisodiy rivojlanish muammolarni aniqlash, tahlil etish, baholash va umumlashtirish *malakalarini egallashi* lozim.

Tinglovchi:

- modulni o‘zlashtirish orqali tinglovchilar inson taraqqiyoti va xalqaro taqqoslash ko‘rsatkichlaridagi muammolarni aniqlash;

- inson taraqqiyoti va xalqaro taqqoslash ko‘rsatkichlaridagi muammolarni tahlil etish va baholash;

- optimal qarorlar qabul qilish va prognozlash kabi *kompetensiyalarga ega bo‘ladilar*.

Modulni tashkil etish va o‘tkazish bo‘yicha tavsiyalar

“Inson taraqqiyoti va xalqaro taqqoslash ko‘rsatkichlari” kursi ma’ruza va amaliy mashg‘ulotlar shaklida olib boriladi.

Amaliy mashg‘ulotlarda tinglovchilar o‘quv modullari doirasidagi ijodiy topshiriqlar, keyslar, o‘quv loyihalari, texnologik jarayonlar bilan bog‘liq vaziyatli masalalar asosida amaliy ishlarni bajaradilar.

Amaliy mashg‘ulotlar zamonaviy ta’lim uslublari va innovatsion texnologiyalarga asoslangan holda o‘tkaziladi. Bundan tashqari, mustaqil holda o‘quv va ilmiy adabiyotlardan, elektron resurslardan, tarqatma materiallardan foydalanish tavsiya etiladi.

Modulning o‘quv rejadagi boshqa modullar bilan bog‘liqligi va uzviyligi

Modul mazmuni o‘quv rejadagi “Inson resurslarini boshqarish”, “Zamonaviy mehnat iqtisodiyoti”, “Zamonaviy ta’lim va innovatsion texnologiyalar bo‘yicha ilg‘or xorijiy tajribalar” o‘quv modullari bilan uzviy bog‘langan holda pedagoglarning kasbiy pedagogik tayyorgarlik darajasini orttirishga xizmat qiladi.

Modulning oliy ta’limdagi o‘rni

Modulni o‘zlashtirish orqali tinglovchilar jamiyatning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish muammolarni aniqlash, ularni tahlil etish va baholashga doir kasbiy kompetentlikka ega bo‘ladilar.

Modul bo'yicha soatlar taqsimoti:

№	Modul mavzulari	Tinglovchining o'quv yuklamasi, soat						
		Hammasi	Auditoriya o'quv yuklamasi					Mustaqil ta'lim
			jumladan					
			jami	Nazariy mashg'ulot	Amaliy mashg'ulot	Ko'chma mashg'ulot		
1.	Demografik vaziyat va uning inson taraqqiyotida tutgan o'rni	6	6	2	4	-	-	
2.	Aholini ijtimoiy himoya qilish tizimi hamda uning inson taraqqiyoti maqsadidagi roli va o'rni	6	6	2	2	2	-	
3.	Kambag'allik va inson taraqqiyoti	4	4	2	2	-	-	
4.	Inson taraqqiyoti indeksini hisoblash	4	4	2	2	-	-	
	Jami:	20	20	8	10	2	-	

NAZARIY MASHG'ULOTLAR MAZMUNI

1-mavzu. Demografik vaziyat va uning inson taraqqiyotida tutgan o'rni

Demografik siyosatning maqsad va vazifalari. Demografik siyosatning ob'ekti va asosiy yo'nalishlari. Demografik siyosatning tarkibi. Demografik siyosatning asosiy komponentlari. Demografik siyosat tarkibi. Demografik siyosatni o'tkazish shart-sharoitlari. Demografik siyosat o'tkazish uslublari: iqtisodiy, ma'muriy-huquqiy va ijtimoiy-psixologik. Demografik siyosat jihatlari va darajalari. Tug'ilish va oila sohasidagi demografik siyosat. Tug'ilishni tartibga solishga qaratilgan demografik siyosatni amalga oshirish usul va vositalari. O'limni kamaytirish va aholi salomatligini yaxshilash borasidagi demografik siyosat yo'nalishlari. O'zbekistonda davlat tomonidan olib borilayotgan demografik siyosatning asosiy xususiyatlari.

2-mavzu. Aholini ijtimoiy himoya qilish tizimi hamda uning inson taraqqiyoti maqsadidagi roli va o'rni

Davlat ijtimoiy siyosatining asosiy yo'nalishlari. O'zbekiston Respublikasida doimiy yashovchi fuqarolarning, shuningdek fuqaroligi bo'lmagan shaxslarning yoshi, jinsi, tili, irqi va millati, yashash joyi, faoliyat turi va xarakteridan qat'iy nazar ijtimoiy sohaga oid huquq va qonuniy manfaatlarini himoya qilish. Ijtimoiy-iqtisodiy siyosatga doir tadbirlarni ishlab chiqish va amalga oshirishda ijtimoiy zaif aholi toifalari manfaatlarini hisobga olish. Ijtimoiy zaif aholi toifalarini ijtimoiy

qo‘llab-quvvatlash. Ish haqi, pensiya va nafaqalarning eng kam miqdori o‘rnatish. Jamiyat va davlatning asosiy tayanchi sifatida oila institutini qo‘llab-quvvatlash, oila qurish, uni saqlab qolish va rivojlantirish uchun munosib sharoitlarni ta‘minlash. Tegishli ijtimoiy xizmatlarni, shu jumladan tibbiy xizmatlarni bepul asosda yetkazish. Fuqarolarning aholini ijtimoiy himoya qilish bo‘yicha choralar va ularni amalga oshirish mexanizmlari. Aholini ijtimoiy himoya qilish bo‘yicha tadbirlarni, jumladan xayriya va homiylik yordami ko‘rsatishni amalga oshirayotgan jismoniy va yuridik shaxslarni, tashkilotlarni, shu jumladan nodavlat notijorat tashkilotlarini qo‘llab-quvvatlash.

3-mavzu: Kambag‘allik va inson taraqqiyoti

Kambag‘allik tushunchasi. Kambag‘allik darajasini aniqlash usullari. Kambag‘allikni keltirib chiqaruvchi omillar. Aholining kambag‘al qatlami mamlakatga xos bo‘lgan tezkor iqtisodiy o‘sish. Davlat bepul o‘rta ta‘limni ta‘minlashi. Zaif deb tasniflangan guruhlariga ixtisoslashgan yordam va kam ta‘minlangan oilalarga imtiyozlar. Kambag‘allik holatida tushib qolish. Kambag‘al oila farzandi pul topish ilinjida ta‘lim olish imkoniyatidan mahrum bo‘lib qolishi. “Kambag‘allik” va “kambag‘allik qopqoni” tushunchalari.

Kambag‘allik tushunchasiga yagona ta‘rif. Birlamchi ehtiyojlar (oziq-ovqat, kiyim-kechak, uy-joy, ta‘lim va sog‘liqni-saqlash). Kuniga 1,90 dollardan kam miqdorga kun kechirish. Ijtimoiy, ta‘lim va sog‘liqni-saqlash sohasidagi to‘siqlarning doimiy doirasi. Kambag‘allikni baholash bir nechta aniq belgilangan ko‘nikma va usullari.

4-mavzu: Inson taraqqiyoti indeksini hisoblash

BMT Taraqqiyot dasturi. O‘zbekistonning ushbu indeks reytingidagi o‘rni. Inson taraqqiyoti indeksi (ITI) nimani anglatadi va nima uchun bu ijtimoiy tengsizlikni bartaraf etishda muhim ko‘rsatkich hisoblanadi? Ushbu reytingda 40-o‘ringa ko‘tarilish uchun qanday natijalarga erishish va dunyoning qaysi davlatlari qatoridan o‘rin olish lozim? Oxirgi yillarda O‘zbekiston mazkur reytingda necha pog‘ona ko‘tarildi, boshqa Markaziy Osiyo davlatlarichi?

Iqtisodiyot va mehnat samaradorligining o‘sish sur‘ati yuqori bo‘lgan, yalpi ichki mahsuloti (YaIM) va aholi jon boshiga o‘rtacha daromadi yuqori bo‘lgan mamlakatlar. Jamiyatning daromadlari. Turli mamlakatlardagi turmush sifati. mamlakat YaIMi notekis taqsimlanishi. YaIM darajasi. O‘sish sur‘ati. Amartya Kumar Sen va pokistonlik mashhur iqtisodchi Mahbub ul-Haq. Inson taraqqiyoti konsepsiyasi nafaqat nazariya..

Iqtisodiy rivojlanish sur‘atlari. Turli jamiyatlar, millatlar va xalqlarning dunyoqarashi, madaniyati, qadriyatlar va ularning inson taraqqiyotiga ta‘siri. “Inson taraqqiyoti indeksi” (Human Development Index – HDI) qabul qilinishi. Muayyan mamlakatda inson taraqqiyoti darajasini o‘lchashda va davlatlararo taqqoslashda “*Tengsizlikni hisobga olgan holda inson taraqqiyoti indeksi*” (Inequality-adjusted Human Development Index – IHDI), “*Gender rivojlanishi indeksi*” (Gender Development Index – GDI) hamda “*Gender tengsizligi indeksi*” (Gender Inequality Index – GII) kabi ko‘rsatkichlar.

AMALIY MASHG‘ULOTLAR MAZMUNI

1-mavzu. Demografik vaziyat va uning inson taraqqiyotida tutgan o‘rni

Demografik siyosatning maqsad va vazifalari. Demografik siyosatning ob’ekti va asosiy yo‘nalishlari. Demografik siyosatning tarkibi. Demografik siyosatning asosiy komponentlari. Demografik siyosat tarkibi. Demografik siyosatni o‘tkazish shart-sharoitlari. Demografik siyosat o‘tkazish uslublari: iqtisodiy, ma’muriy-huquqiy va ijtimoiy-psixologik. Demografik siyosat jihatlari va darajalari. Tug‘ilish va oila sohasidagi demografik siyosat. Tug‘ilishni tartibga solishga qaratilgan demografik siyosatni amalga oshirish usul va vositalari. O‘limni kamaytirish va aholi salomatligini yaxshilash borasidagi demografik siyosat yo‘nalishlari. O‘zbekistonda davlat tomonidan olib borilayotgan demografik siyosatning asosiy xususiyatlari.

Aholining takror barpo bo‘lish kategoriyasining mazmun-mohiyati. Aholi takror barpo bo‘lishining asosiy turlari. Aholi qisqargan takror barpo bo‘lishining omillari va oqibatlarini. Aholining oddiy takror barpo bo‘lishi va unga xos xususiyatlar. Aholining kengaygan takror barpo bo‘lishi va uning ijtimoiy-iqtisodiy sabablari. Aholi takror barpo bo‘lishining asosiy ko‘rsatkichlari. Avlod uzunligi. Demografik o‘tish va uning bosqichlari. Demografik balans va uni tuzish. Aholi takror barpo bo‘lishining natijali ko‘rsatkichlari. Barqaror aholi modeli. Barqaror aholi va aholining takror barpo bo‘lish tartibi.

2-mavzu. Aholini ijtimoiy himoya qilish tizimi hamda uning inson taraqqiyoti maqsadidagi roli va o‘rni

Davlat ijtimoiy yordami tizimining shakllanishi. Ijtimoiy transfert turlari. O‘zbekiston Respublikasida ijtimoiy transfertlarning moliyaviy manbalarini modellashtirish. Ijtimoiy nafaqalar va ularni hisoblash usullari. Ijtimoiy sug‘urta bo‘yicha nafaqalar. Pensiya ta‘minotining tamoyillari va mexanizmlari. Pensiya ta‘minotining turlari va ularni hisoblash usullari. Pensiya jamg‘armasining daromadlari va xarajatlarini modellashtirish. Nodavlat pensiya jamg‘armalari. Imtiyozli pensiya tizimi. Jahon moliyaviy inqirozining pensiya tizimiga ta‘siri. O‘zbekiston Respublikasida pensiya ta‘minoti xususiyatlari. Pensiya tizimini isloh qilish yo‘llari. Ijtimoiy xizmat turlarining iqtisodiy tahlili. Aholiga ijtimoiy xizmat ko‘rsatishni modellashtirish. Aholiga ijtimoiy xizmat ko‘rsatish turlari: tibbiy-ijtimoiy muassasalar, maxsus qurilgan uy-joylar, kunduzgi muloqotda bo‘lish va hordiq chiqarish jamoatchilik markazlari. Ijtimoiy xodim va uning asosiy vazifalari. Mehnat va aholini ijtimoiy muhofaza qilish vazirligining tibbiy-ijtimoiy muassasalari faoliyati. Tibbiy-ijtimoiy ekspertiza xizmati faoliyatini tashkil etish. Yangi ijtimoiy texnologiyalar: tez ijtimoiy xizmat; kunduzgi ijtimoiy xizmat ko‘rsatish markazlari; harakat vositalari, xizmat ko‘rsatish prokat punktlari. Aholiga ijtimoiy xizmat ko‘rsatishni takomillashtirish yo‘nalishlari. Ijtimoiy imtiyozlarning asosiy tamoyillari. Ijtimoiy imtiyozlarning shakllari va ko‘rinishlari. Ijtimoiy imtiyozlardan foydalanish huquqiga ega bo‘lgan fuqarolarni aniqlash tartibi. Ijtimoiy imtiyozlarni kafolatlavchi me‘yoriy-huquqiy baza va uni isloh etish. Davlat

tomonidan kafolatlangan ijtimoiy imtiyozlarning yo‘nalishlari. Ijtimoiy imtiyozlarni belgilash tartibi. Ijtimoiy imtiyozlarni moliyalashtirish manbalari va institutlari.

3-mavzu: Kambag‘allik va inson taraqqiyoti

Kambag‘allik tushunchasi. Kambag‘allik darajasini aniqlash usullari. Kambag‘allikni keltirib chiqaruvchi omillar. Aholining kambag‘al qatlami mamlakatga xos bo‘lgan tezkor iqtisodiy o‘sish. Davlat bepul o‘rta ta’limni ta’minlashi. Zaif deb tasniflangan guruhlariga ixtisoslashgan yordam va kam ta’minlangan oilalarga imtiyozlar. Kambag‘allik holatida tushib qolish. Kambag‘al oila farzandi pul topish ilinjida ta’lim olish imkoniyatidan mahrum bo‘lib qolishi. “Kambag‘allik” va “kambag‘allik qopqoni” tushunchalari.

Kambag‘allik tushunchasiga yagona ta’rif. Birlamchi ehtiyojlar (oziq-ovqat, kiyim-kechak, uy-joy, ta’lim va sog‘liqni-saqlash). Kuniga 1,90 dollardan kam miqdorga kun kechirish. Ijtimoiy, ta’lim va sog‘liqni-saqlash sohasidagi to‘siqlarning doimiy doirasi. Kambag‘allikni baholash bir nechta aniq belgilangan ko‘nikma va usullari.

4-mavzu: Inson taraqqiyoti indeksini hisoblash

BMT Taraqqiyot dasturi. O‘zbekistonning ushbu indeks reytingidagi o‘rni. Inson taraqqiyoti indeksi (ITI) nimani anglatadi va nima uchun bu ijtimoiy tengsizlikni bartaraf etishda muhim ko‘rsatkich hisoblanadi? Ushbu reytingda 40-o‘ringa ko‘tarilish uchun qanday natijalarga erishish va dunyoning qaysi davlatlari qatoridan o‘rin olish lozim? Oxirgi yillarda O‘zbekiston mazkur reytingda necha pog‘ona ko‘tarildi, boshqa Markaziy Osiyo davlatlarichi?

Iqtisodiyot va mehnat samaradorligining o‘sish sur‘ati yuqori bo‘lgan, yalpi ichki mahsuloti (YaIM) va aholi jon boshiga o‘rtacha daromadi yuqori bo‘lgan mamlakatlar. Jamiyatning daromadlari. Turli mamlakatlardagi turmush sifati. mamlakat YaIMi notekis taqsimlanishi. YaIM darajasi. O‘sish sur‘ati. Amartya Kumar Sen va pokistonlik mashhur iqtisodchi Mahbub ul-Haq. Inson taraqqiyoti konsepsiyasi nafaqat nazariya..

Iqtisodiy rivojlanish sur‘atlari. Turli jamiyatlar, millatlar va xalqlarning dunyoqarashi, madaniyati, qadriyatlar va ularning inson taraqqiyotiga ta’siri. “Inson taraqqiyoti indeksi” (Human Development Index – HDI) qabul qilinishi. Muayyan mamlakatda inson taraqqiyoti darajasini o‘lchashda va davlatlararo taqqoslashda “*Tengsizlikni hisobga olgan holda inson taraqqiyoti indeksi*” (Inequality-adjusted Human Development Index – IHDI), “*Gender rivojlanishi indeksi*” (Gender Development Index – GDI) hamda “*Gender tengsizligi indeksi*” (Gender Inequality Index – GII) kabi ko‘rsatkichlar.

O‘QITISH SHAKLLARI

Mazkur modul bo‘yicha quyidagi o‘qitish shakllaridan foydalaniladi:

- ma’lumotlar va texnologiyalarni anglab olish, aqliy qiziqishni rivojlantirish, nazariy bilimlarni mustahkamlash;

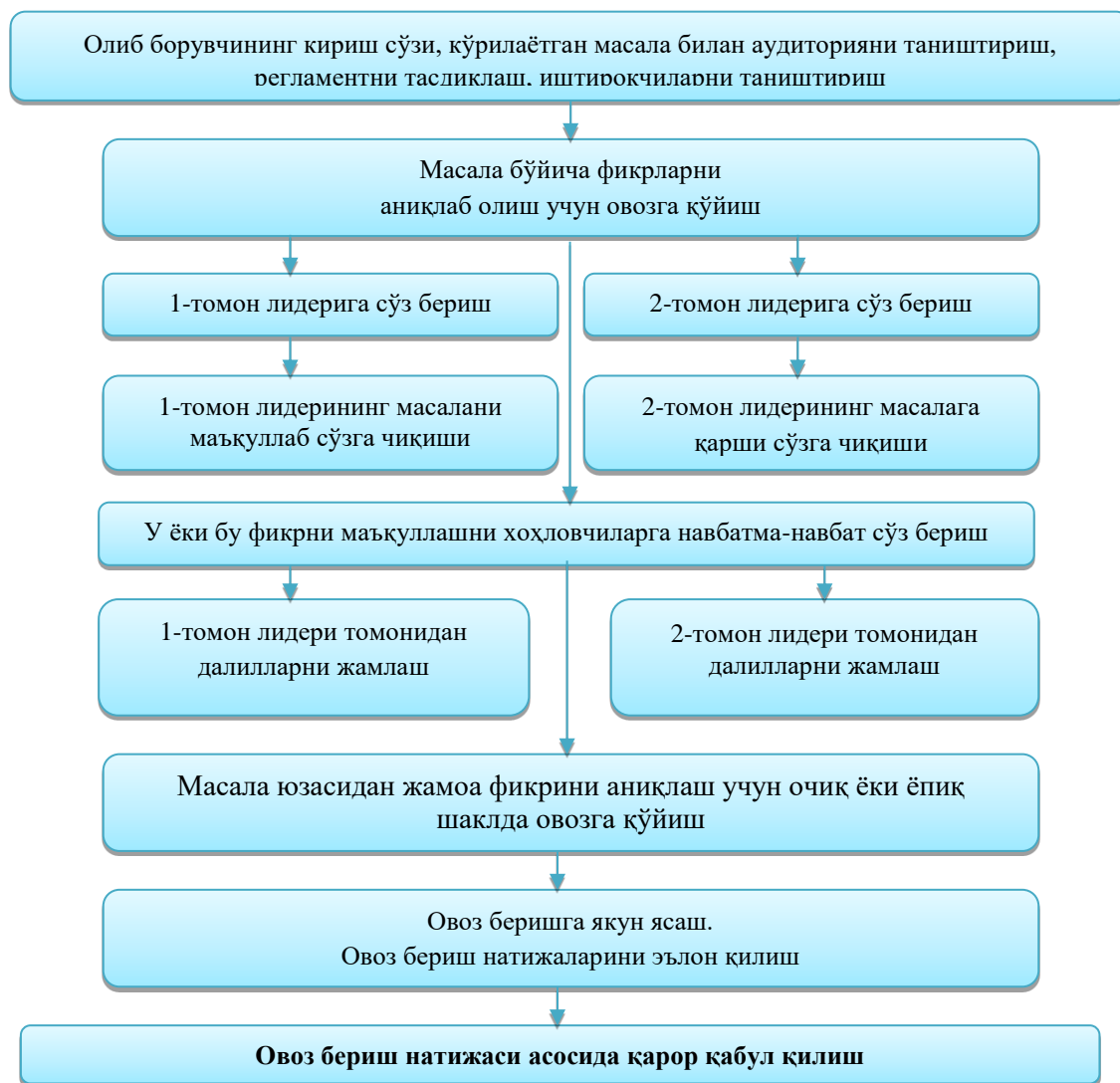
- davra suhbatlari (ko‘rilayotgan loyiha yechimlari bo‘yicha taklif berish qobiliyatini oshirish, eshitish, idrok qilish va mantiqiy xulosalar chiqarish;
- bahs va munozaralar (loyihalar yechimi bo‘yicha dalillar va asosli argumentlarni taqdim qilish, eshitish va muammolar yechimini topish qobiliyatini rivojlantirish).

II. MODULNI O‘QITISHDA FOYDALANILADIGAN INTERFAOL TA’LIM METODLARI.

Muammoni jamoali tarzda hal etishning usullari va vositalari Muzokaralar

Muzokaralar – aniq tashkil etilgan ikki tomon fikrlarining almashinuvi.

Muzokaralarni o‘tkazish jarayonining tuzilishi

Bahs

Bahs – o‘z fikrini ifoda etishni xohlovchilar orasida biron bir munozarali masalani muhokama qilish, haqiqatni aniqlash va to‘g‘ri qarorni qabul qilish.

Anjuman-bahsining roli

Olib boruvchi – o‘rgatuvchi barcha vakolatlariga ega – bahs borishini boshqaradi, isbotlar va rad etishlarning daliligini, tushuncha va atamalarning aniqligiga e‘tibor qaratadi, muloqotning barcha qoidalarga munosib tarzda o‘tishini kuzatadi.

Opponent – tadqiqotchilar muhitida qabul qilingan opponentlik jarayonini amalga oshiradi. U nafaqat nutq so‘zlovchining asosiy nuqtai nazarini ifodalashi, balki uni tushinishi orqali uning xatolarini topishi va hal etishning o‘z variantini taqdim etishi zarur.

Mantiqchi – nutq soʻzlovchi va opponent fiklaridagi qarama-qarshiliklarni va mantiqiy xatolarni aniqlaydi, tushunchalar tavsifini aniqlaydi, dalillar va rad etishlarni va farazni oldinga surish haqqoniyligini tahlil qiladi.

Psixolog – mahsulli muloqotni tashkil etish uchun javob beradi, birgalikda harakatlarni amalga oshirib, kelishuvga erishadi, bahsning mojaroga aylanishiga yoʻl qoʻymaydi.

Ekspert – bahs usulining natijaviylikini baholaydi, oldinga surilgan farazlar va takliflar, hulosalar haqqoniylikini baholaydi, aniq bir ishtirokchining qoʻshgan hissasi toʻgʻrisida fikrlarni bildiradi va boshqalar.

«Aqliy hujum»

Aqliy hujum (breynstorming – miyalar boʻroni) – amaliy yoki ilmiy muammolarni hal etish fikrlarni jamoali generatsiya qilish usuli.

Aqliy hujum vaqtida ishtirokchilar murakkab muammoni birgalikda hal etishga intilishadi: ularni hal etish boʻyicha oʻz fikrlarini bildiradi (generatsiya qiladi) va bu fikrlar tanqid qilinmasdan ular orasidan eng muvofiqi, samaralisi, maqbuli va shu kabi fikrlar tanlab olinib, muhokama qilinadi, rivojlantiriladi va ushbu fikrlarni asoslash va rad etish imkoniyatlari baholanadi.

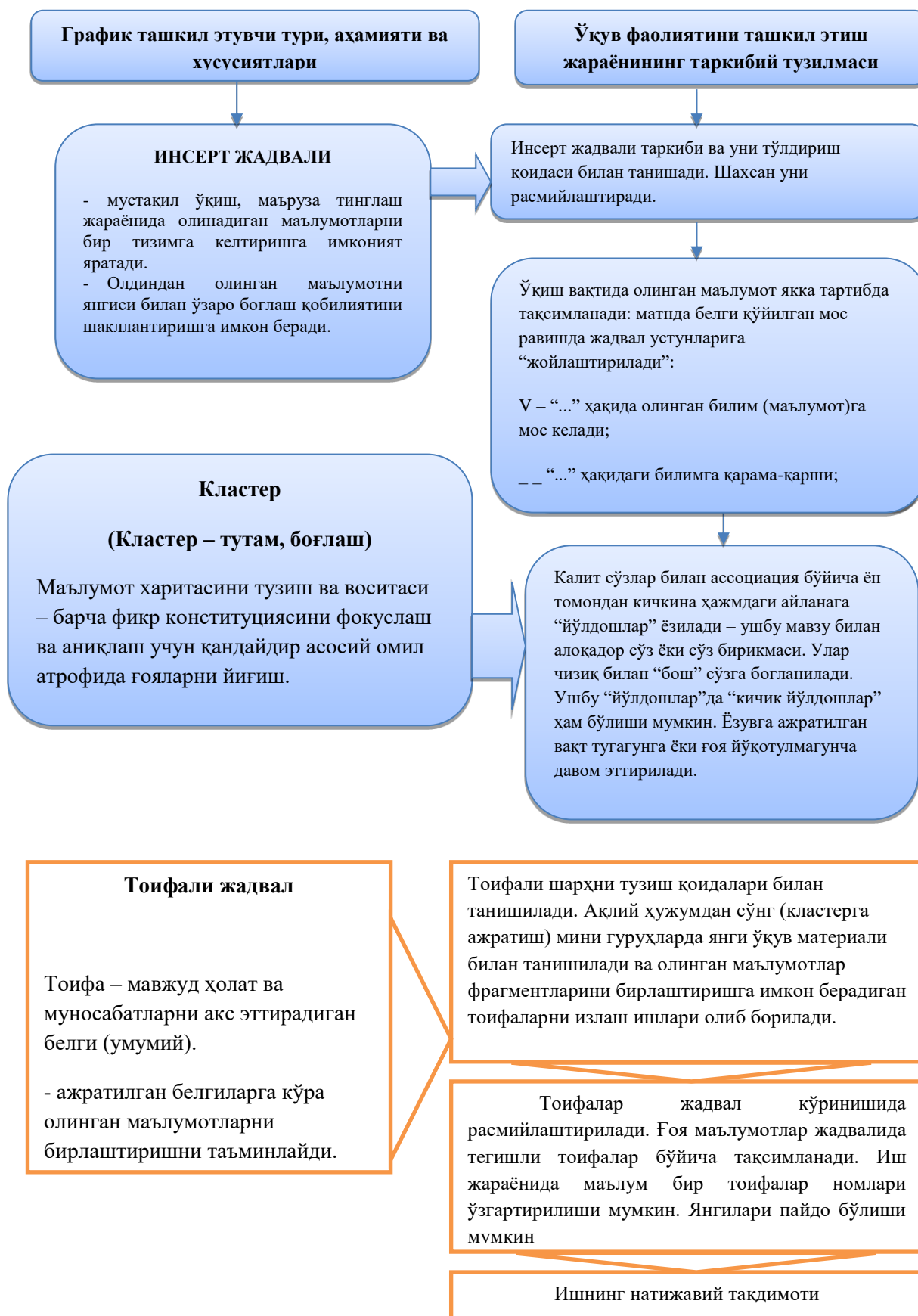
Aqliy hujumning asosiy vazifasi – oʻqib-oʻrganish faoliyatini faollashtirish, muammoni mustaqil tushunish va hal etishga motivlashtirishni rivojlantirish, muloqot madaniyati, kommunikativ koʻnikmalarni shakllantirish, fikrlash inersiyasidan qutilish va ijodiy masalani hal etishda fikrlashning oddiy borishini yengish.

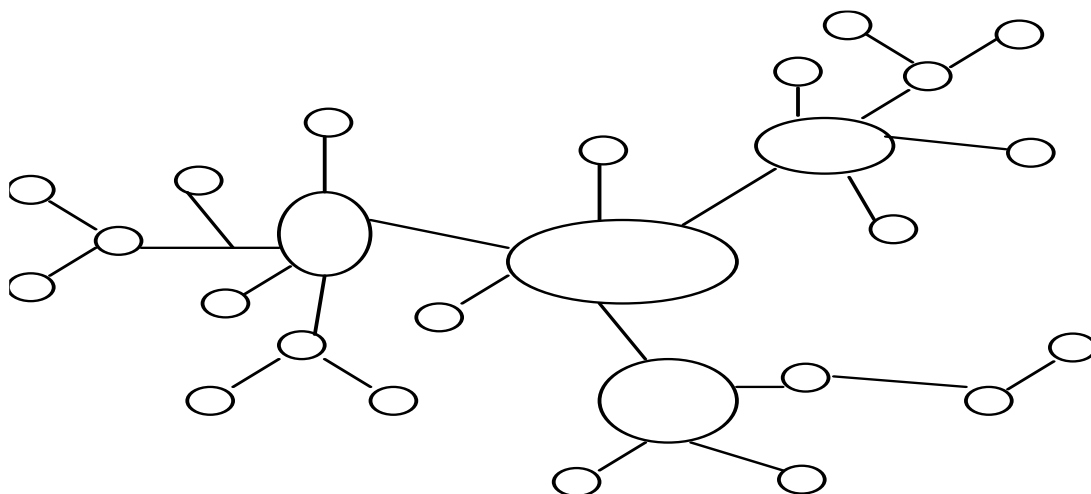
- **Toʻgʻridan-toʻgʻri jamoali aqliy hujum** – iloji boricha koʻproq fikrlar yigʻilishini taʼminlaydi. Butun oʻquv guruhi (20 kishidan ortiq boʻlmagan) bitta muammoni hal etadi.

- **Ommaviy aqliy hujum** – mikro guruhlariga boʻlingan va katta auditoriyada fikrlar generatsiyasi samaradorligini keskin oshirish imkonini beradi.

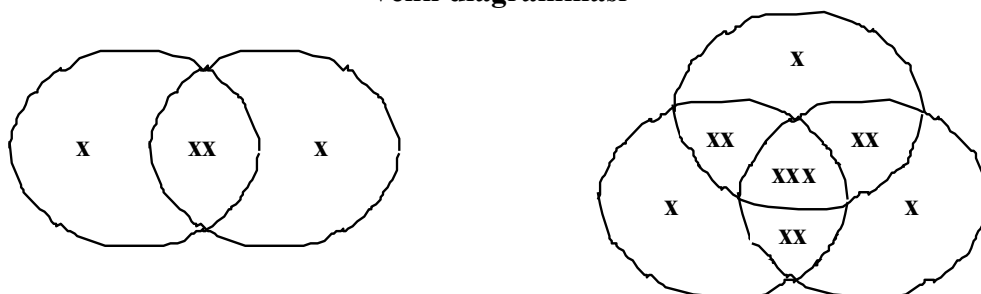
- Har bir guruh ichida umumiy muammoning bir jihati hal etiladi.

Ko'rgazmali taqdim etish: grafik tashkil etuvchilar

Venn diagrammasi

SWOT-tahlil jadvali

SWOT – tahlil nomlanishi inglizcha bosh harflardan olingan:

Strengths – kuchli tomoni, korxonada ichki resurslar mavjudligi nazarda tutiladi;

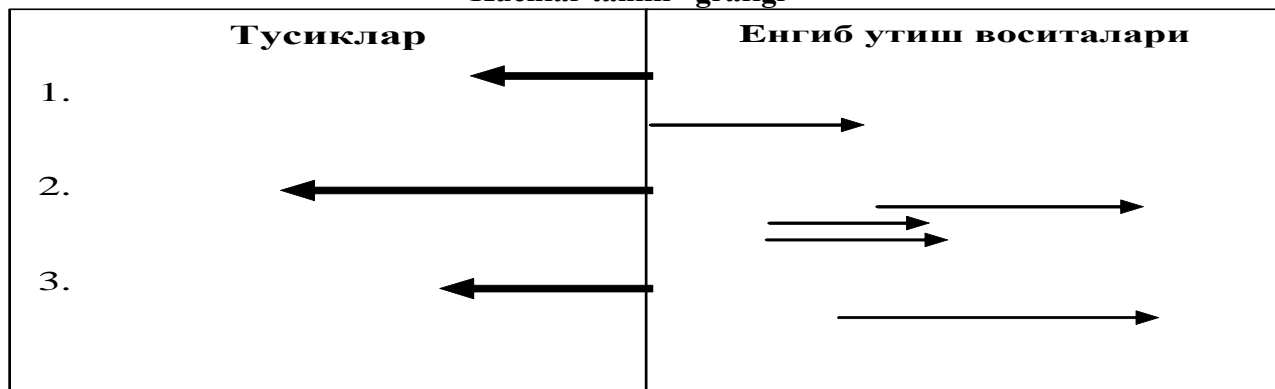
Weakness – kuchsiz tomoni yoki ichki muammolar mavjudligi;

Opportunities – imkoniyatlar; korxonada rivojlanishi uchun mavjud imkoniyatlar;

Threats – xavflar; tashqi muhitdagi mavjud xavf-xatarlar

Qoidaga ko‘ra, SWOT – tahlilining muvaffaqiyati tashkilotga bog‘liq bo‘lmay, balki kelgusidagi strategik maqsad va loyihalarni ishlab chiqishda uning natijasi hisobga olinishiga bog‘liq bo‘ladi. Uni qo‘llashda elementlarini quyidagicha talqin qilish mumkin:

«Kuchlar tahlili» grafigi

«Kuchlar tahlili» grafigini tuzish qoidasi

Koordinat o‘qi chiziladi, chapga strelka (kuchlar) bilan korxonada rivojlanishi yoki muayyan biznes loyahasini amalga oshirishga xalaqit beruvchi to‘siqlar

joylashtiriladi. Ushbu strelkalar kattaligi jihatdan u yoki bu muammoga ta'siri hamda jiddiyligiga mos kelishi lozim bo'ladi.

So'ngra qarama-qarshi tomonga ushbu kuchlarni yengib o'tish vositalari strelka ko'rinishida eks ettiriladi. Ularning soni grafikning o'ng tomonidan natija chiqara oladigan darajada bo'lishi lozim.

Umuman olganda, bu kelgusida aniqlashtirishni va bo'laklarga ajratishni talab etadigan kuchlarni nisbiy baholash usuli hisoblanadi.

“Keys-stadi” metodi

«**Keys-stadi**» - inglizcha so'z bo'lib, («case» – aniq vaziyat, hodisa, «stadi» – o'rganmoq, tahlil qilmoq) aniq vaziyatlarni o'rganish, tahlil qilish asosida o'qitishni amalga oshirishga qaratilgan metod hisoblanadi. Mazkur metod dastlab 1921 yil Garvard universitetida amaliy vaziyatlardan iqtisodiy boshqaruv fanlarini o'rganishda foydalanish tartibida qo'llanilgan. Keysda ochiq axborotlardan yoki aniq voqea-hodisadan vaziyat sifatida tahlil uchun foydalanish mumkin. Keys harakatlari o'z ichiga quyidagilarni qamrab oladi: Kim (Who), Qachon (When), Qaerda (Where), Nima uchun (Why), Qanday/ Qanaqa (How), Nima-natija (What).

“Keys metodi” ni amalga oshirish bosqichlari

Ish bosqichlari	Faoliyat shakli va mazmuni
1-bosqich: Keys va uning axborot ta'minoti bilan tanishtirish	<ul style="list-style-type: none"> ✓ yakka tartibdagi audio-vizual ish; ✓ keys bilan tanishish (matnli, audio yoki media shaklda); ✓ axborotni umumlashtirish; ✓ axborot tahlili; ✓ muammolarni aniqlash
2-bosqich: Keysni aniqlashtirish va o'quv topshirig'ni belgilash	<ul style="list-style-type: none"> ✓ individual va guruhda ishlash; ✓ muammolarni dolzarblik ierarxiyasini aniqlash; ✓ asosiy muammoli vaziyatni belgilash
3-bosqich: Keysdagi asosiy muammoni tahlil etish orqali o'quv topshirig'ining yechimini izlash, hal etish yo'llarini ishlab chiqish	<ul style="list-style-type: none"> ✓ individual va guruhda ishlash; ✓ muqobil yechim yo'llarini ishlab chiqish; ✓ har bir yechimning imkoniyatlari va to'siqlarni tahlil qilish; ✓ muqobil yechimlarni tanlash
4-bosqich: Keys yechimini shakllantirish va asoslash, taqdimot.	<ul style="list-style-type: none"> ✓ yakka va guruhda ishlash; ✓ muqobil variantlarni amalda qo'llash imkoniyatlarini asoslash; ✓ ijodiy-loyiha taqdimotini tayyorlash; ✓ yakuniy xulosa va vaziyat yechimining amaliy aspektlarini yoritish

Keys

Amaliy vaziyat. Ilmiy-texnika dasturlari doirasida bajariladigan tadqiqotlar bo'yicha e'lon qilingan tanlovda Sizning grantingiz g'olib bo'ldi. Grant ijrochilari belgilangan bo'lsada, tashkilot rahbari ijrochi sifatida Siz tanimaydigan bir yosh mutaxassisni grantga qo'shishga ko'rsatma berdi. Siz andisha qilib uni grantga ijrochi sifatida kiritdingiz va u bajarishi lozim bo'lgan vazifalarni belgilab berdingiz. 6 oy o'tdi. Ijrochi hech bir vazifani bajarmadi, lekin ish haqi olib yurdi. Grand ishtirokchilari o'rtasida e'tirozlar yuzaga keldi.

Bunday holatda Siz grand rahbari yoki ijrochi sifatida qanday yo'l tutasiz?

1. Rahbaringizga arz qilib, vaziyatni to'g'rilash uchun yordam so'raysiz.
2. Yosh mutaxassis vazifalarini o'zingiz bajarib borishingiz boshqa ijrochilarga aytib, vaziyatni to'g'rilaysiz.
3. Yosh mutaxassis vazifalarini boshqa ijrochilar bajarishi uchun taqsimlab berasiz.
4. Maslahatimiz uni granddan chiqarib tashlaysiz.
5. Yoki boshqacha yo'llarini topasiz.

III. MA'RUZA MATNLARI

1-mavzu. Demografik vaziyat va uning inson taraqqiyotida tutgan o'rni (2 soat)

1. Demografik siyosat tushunchasi ijtimoiy-iqtisodiy mazmuni va mohiyati
2. Demografik siyosatning maqsadi va vazifalari
3. Demografik siyosat yo'nalishlari va tamoyillari
4. Tug'ilish sohasidagi demografik siyosat choralari
5. Oila sohasida demografik siyosat yo'nalishlari
6. O'limni kamaytirish va aholi salomatligini mustahkamlash sohasidagi demografik siyosat

1. Demografik siyosat tushunchasi ijtimoiy-iqtisodiy mazmuni va mohiyati

Insoniyat rivojlanishining barcha bosqichlarida aholi dinamikasini va uni takror barpo bo'lishini oz bo'lsada maqsadga yo'naltirilgan holda boshqarishga harakat qilingan. Nikoh-oilaviy munosabatlarini va reproduktiv holatni (nikoxdan oldin, nikohda, nikohsiz) me'yoriy boshqarish tarihiyrog' hisoblanadi. Mu'lumki insonlar harakatiga ta'sir etuvchi individual xulq axtarlari ustidan yo'lga qo'yilayotgan ijtimoiy nazratning asosiy maqsadi, aholi o'sish o'sish sur'atini yoki xech bo'lmaganda, yuqori o'lim sharoiti yuzaga kelgan paytda uni sonini saqlab qolish maqsadida tug'ilish darajasini maksimallashtirishdir. Jamiyat miqyosida butun fanlaning rivojlanishi, xususan tibbiy bilimlarning rivojlanishi va aholi turmush darajasini sekin asta rivojlanishi aholi kasalanishi va o'limi ustidan ijtimoiy nazoratni yuksalishiga imkon yaratdi. 19-asrda o'lim darajasini yetarli darajada pasayishi bir tarafdin, nisbatan rivojlangan Yevropa mamlakatlarida tug'ilishni tez sur'atda pasayishiga boshqa tarafdin esa – tug'ilishni chegaralashni maqsadga muvofiqliqi va aholi ko'payib ketishini oldini olish haqidagi baxs va munozaralarga olib keldi. Bu nuqtai nazarni asoschilaridan biri ingliz rohibi, iqtisodichi olim T.R.Maltusdir. Agar biz quyidagilarni hisobga olsakgina bu o'rin yetarli darajada asosli bo'lardi. Ya'ni, jamiyatni ijtimoiy va iqtisodiy tabaqalashuvi, aholining ko'pgina qismini o'ta qashshoqligi va yuqori o'lim darajasi o'ta muhim masalalarni yuzaga kelitiradi – tibbiy xizmat ko'rsatish sohasida ijtimoiy barchaga barobar sharoit yaratish, sog'liqni saqlashda sanitar, yashash va boshqa sharoitlarni yaxshilashga mos holda investitsiyalarni ko'paytirishni talab etuvchi xayotni va sog'liqni saqlash. 19 asrning ohiri – 20 asrning boshlarini keng ko'lamda tibbiy yordam va sog'liqni saqlash davlat dasutri birinchi davrini boshlanishi deb xisoblash mumkin. Xuddi shu davrga 19 asrning oxiridagi urush natijasidagi ko'p insonlarni yo'qotish natijasida, Fransiya hamda Germaniya va Belgiyadagi depopulyatsiya natijasida tug'ilish muammolariga qiziqishni yangilanishini kiritishimiz mumkin. Aholi yo'qotishlarini o'rnini to'ldirish hohishi tug'ilishni rag'batlantirishni yangi bosqichiga olib keldi. Biroq, endi tug'ilishni oilada tartibga solish imkoniyatlarini davlat dasturi darajasida keng miqyosda rag'batlantirishga olib keldi. 20 asrlarda demografik siyosat sohasidagi dolzarb yo'nalishlarni o'zaro mutanosibliqi, ayrim mamlakatlarda o'zgargan va sezilarli darajada farq qilgan. Bu yerda umumiy qilib 2 tamoyilni olishimiz mumkin: o'zluksiz tarzda sog'liqni saqlash va o'limni

kamaytirish dasturiga investitsiyalarni ko'paytirish; Oilaviy siyosat deb nomlanuvchi, iqtisodiy tengsizlikni qisqartirish bolalik oilalarni ijtimoiy qo'llash foydasiga qaratilgan, tug'ilishni rag'batlantirish an'anasidan asta sekin chekinish.

Hozirgi paytda demografik siyosat deganda hozirgi moment hamda uzoq muddatli istiqbol uchun aholi takror barpo bo'lishi va dinamikasi sohasida ma'lum bir sifat va miqdorga yetishishni nazarda tutish yordamida konseptual ravishda, birlashgan vositalarni, fikrlar birligini davlat miqyosida umumiy qabul qilingan tizimi tushuniladi.

Bundan shu narsa kelib chiqadiki, demografik siyosatni o'tkazish, qator shartlarga rioya qilishni talab etadi. Bulardan uchtasini bir biridan ajratish mumkin emas. Birinchidan, aynan siyosatni maqsadini tasvirlovchi vazifasini, vaqtini belgilovchi konsepsiyani mavjudligidir; ikkinchidan, qabul qilingan konsepsiya doirasida siyosatni barcha tadbirlarini moliyalashtirishga sarflanishi zarur bo'lgan resurslar va nihoyat, uchinchi o'tkazilayotgan siyosatni asosiy strategik fikrlarini qo'llovchi, o'zaro mutanosib fikrlar.

Turli mamlakatlarda, aloxida vaqt intervalidagi aniq demografik sharoit kontekstida Tug'ilishni rag'batlantirish bo'yicha demografik siyosat choralari tahlili, qandaydir konsepsiya yoki shaxsan demografik siyosat konsepsiyasi mavjud deyishga izn bermaydi. Xatto Fransiyaga nisbatan qo'llaganimizda ham, demografik rivojlanishda navbatdagi qiyinchiliklarni yengishga ko'maklashishi lozim bo'lgan, taktik harakatlar xaqida gap ketishi mumkin. Shu o'rinda, bu odatda qarama qarshi va tartibsiz bo'lgan choralar doimo faqat bir maqsadgagina bo'ysunadi – mamlakat aholisi sonini kamayishiga yo'l qo'ymaslik, ya'ni, agar mamlakat demografik rivojlanish konsepsiyasi bo'lmasa ham, xech bo'lmaganda istalgan demografik trend haqida tasavvur mavjudligi haqida so'z yuritishimiz mumkin.

Urushdan keyingi yillarda G'arbiy Yevropaning ko'pgina mamlakatlarida demografik siyosatga ijtimoiy siyosatning bir qismi sifatida qarash boshlandi. 1970 yilning ohirlarida Demografik rivojlanishni tartibga solishga bunday yondoshishdagi fikrlarning umumiy siyosati bu ijtimoiy moslashishdir. Chunki u hozirgi xolatini, aholi iqtisodiy va boshqa umumiy fikrlarini hisobga oluvchi, demografik siyosat shaklining hozirgi sharoitida qulaydir.

Ushbu konsepsiya Skandinaviya, Germaniya, Gollandiya va boshqa mamlakatlarida ancha taniqlidir. Uning maqsadi shundan iboratki, jamiyat qisqartirilgan aholi takror barpo bo'lishi sharoitida o'qishi zarur. Ya'ni, kam samara beradigan tug'ilishni rag'batlantirishga investitsiyalarni kiritmasdan, balki investitsiyani iqtisodiyotni rivojlanishiga, sog'liqni saqlashga, ekologiyaga, nixoyat - zarurat tug'ilgan paytda mehnat resurlari tanqisligini qoplashi mumkin bo'lgan migrantlarni joylashtirish.

Shu nuqtai nazarni biz Finlyandiya misoli ko'rishimiz mumkin. Ya'ni unda xukumat oilani rejalashtirishga ananaviy tarzda ancha liberal ravishda yondashadi, mamlakat kelajagidagi nisbatan demografik xavfini aytib o'tirmasdan, uning istiqboli sifatida yashayotgan avlodlar tengligini va maksimal ijtimoiy tinchlikka erishish masalalarini ko'radi. Natijada mamlakatda barcha oilaviy siyosat shu jumladan – aholini ijtimoiy himoyalangan qismini, nogironlar va boshqalarga turli xil yordam dasturlari amalga oshiriladi. SSSR da ham demografik siyosatni

o'tkazishga konseptual tarzda yondoshishni shakllantirishga urinish yo'lga qo'yila boshlandi. Bu savol tug'ilishni keskin pasayishi sababli tahminan 1960 – yillarda olimlar tomonidan muxokama etila boshlandi. Ammo turli olimlarni demografiya predmetini fan sifatida tushunishi “Demografik siyotsat” tushunchasini talqin etishning o'ziga hos xususiyatini kirgizdi va kuzatish sifatida uning maqsad va vazifalarini va mumkin bo'lgan choralari aks ettirdi.

Bu masala bo'yicha munazaraning asosiy paradoksi shundaki, mamlakat demografik rivojlanishida asosiy muammo xudud va uning ko'pgina qismida tug'ilishning depopulyatsion darajasi ekanligini barcha mutaxassislar tushunishgan. Biroq bunda, xamma mutaxassislar demografik siyosat majmuaviy, ya'ni demografik jarayonlarni barschasini qamrab olishi kerak degan fikrni qo'llab quvvatladilar. Nuqtai nazarlarning farqi faqatgina u yoki bu olimlar qaysi muammolarni demografik turkumga kiritishlaridan edi.

2. Demografik siyosatning maqsadi va vazifalari

Olimlarning bir qismi, demografik siyosatga bevosita ta'sir etishning ob'ekti tug'ilish, o'lim, nikoh qurish, ajralish, migratsiya, ijtimoiy va professional mobillikni joylashtirish deb fikrlaydilar. Ob'ektni mos holda, demografik siyosatning maqsad va vazifalari bu qadar keng tushunish natijasida “demografik jarayonlarda o'zining obektini bevosita ko'rish emas, balki jamiyatning asosiy ishlab chiqaruvchi kuchini ishlab chiqarishini aniqlovchi, inson mehnati va xayoti sharoitlari majmuasi sifatida ko'ruvchi” aholi siyosatiga - yuqori darajadagi aholi siyosatini tarkibiy qismi sifatida qarash taklif etilgan.

Ma'lumki, “aholishunoslik siyosati” tushunchasiga kirish, ya'ni bu buradagi fikrlar natijasi, ijtimoiy iqtisodiy siyosatning sezilarli darajadagi qismini qamrab olishi (agar butunlay qamrab olmasa, chunki qancha qismiligini aniqlash mushkul, yoki boshqachasiga, aholiga ta'sir etmasa) demografik jarayonlarni tartibga solishni utilitar maqsadiga bir qancha ma'naviylik berishi lozim. Biroq u demografik siyosatni o'tkazishda, ya'ni davlat boshqaruvida amaliy foydalanish nuqtai nazaridan kammaksul hisoblanadi.

Butunlay shunga o'xshagan demografik va ijtimoiy siyosatga boshqa ikki aniqlik misol bo'la oladi. “Rivojlangan sotsialistik jamiyat uchun aholini o'sishi – maqsadning o'zi emas. Sotsializm jamiyat ishlab chiqarishining asosiy maqsadi, inonlarni moddiy-ma'naviy ehtiyojlarini yetarli darajada qondirish hisoblanadi. Shunga mos holda ijtimoiy siyosat shaklida ishtirok etuvchi demografik siyosat, doimo insonlarni sog'lig'ini saqlashga, ona va bolani har taraflama keng qamrovli parvarishlash qaratilgan. Birin ketin mehnatkashlarni farovonligini ta'minlashga qaratilgan davlat ijtimoiy siyosatini yuzaga kelishi ta'sirida demografik xulqda demografik bilishda almashinishlar ham shakllangan.”

Uning mohiyati shundaki jamiyat xayot faoliyatini boshqarishning istalgan sohasidagi har qanday ijtimoiy siyosat demografik jarayonlarga o'z ta'sirini o'tkazmay iloji yo'q, lekin ikki tushunchani: ijtimoiy va demografik siyosatni aralashishiga asos bo'la olmaydi. Bunga davlat tomonidan o'tkaziladigan har xil turdagi ijtimoiy tadbirlar, demografik siyosat tadbirlarini esa faqat, qachonki ularni

o'tkazishdan maqsad demografik jarayonlarga jamiyatni to'g'ridan to'g'ri ta'siriga bo'gandagina kiradi.

Xuddi ana shundan demografik rivojlanish trendi butun jamiyat qiziqishlariga ham mos keladi. Shu bois, jahon tajribasida qabul qilingani kabi, demografik siyosatga ijtimoiy siyosatning qismi sifatida qarash maqsadga muvofiqdir. Demografik siyosatning maqsadi, kelajakda ijtimoiy siyosat maqsadlari bilan uzviy bog'liq bo'lgan, nisbatan yuqori ahamiyatga egadir. Shuningdek, ularni qo'llash to'g'ridan to'g'ri jamiyatni maqsadga erishish bo'yicha aniq va sezilarli harakatga (siyosiy, moddiy) qaratishga qodirligi va tayyorligiga bog'liqdir. O'z navbatida demografik xulq me'yorlari, tug'ilish hamda o'lim tamoyillari doimo ijtimoiy siyosatni maqsadi va istiqbollarini belgilovchi, aholi xayot faoliyatini ijtimoiy iqtisodiy sharoitlari ta'siri ostida bo'ladi. Aytib o'tilganlardan shu narsa kelib kelib chiqadiki: demografik siyosat tadbirlari uchun investitsiyalar xajmi ko'p jihatdan davlatning ijtimoiy siyosati doirasidagi maqsadlari hamda demografik maqsadlar ahamiyati darajasiga bog'liqdir. Ikkinchi o'ta muhim bo'lgan demografik siyosat o'tkazish uchun moddiy xarajatlar xajmi determinanti bu mamlakatning iqtisodiy rivojlanish darajasidir. tug'ilishni rag'batlantirish va o'limni kamaytirishga sarflanuvchi mablag'larni taqsimlash, uzoq muddatli va qisqa muddatli istiqbol uchun aniqlanadi.

Yaqin kelajak nuqtai nazaridan tibiyot va sog'liqni saqlashga sarflash ko'proq foydaliroqdir. Chunki, ular maqsadiga ko'ra universal xarakterga ega bo'lib, aholi tomonidan ozmi ko'pmi teng darajada ijobiy qabul qilinadi va yetarli darajada tez ijobiy samara berishi mumkin. Bunga urushdan oldingi yillarda SSSRda aholi xayot davomiyligini keskin o'zgarishiga, patologik tuzilmasini o'zgarishiga, epidemiyalarni kamayishiga olib kelgan sog'liqni saqlashni rivojlantirish bo'yicha dasturlarni misol bo'la oladi.

Aksincha, aholini uzoq muddatga rivojlanishi manfaatlari va depopulyatsiyani bartaraf etish, shuningdek uning oqibatlarini (asosan, qarishning jadallashishi), tug'ilishni rag'batlantirish, oilani, uni moddiy xolatini va jamiyatdagi mavqeiini mustaxkamlash chora-tadbirlari katta qo'yilmalarni talab etadi. Bu chora tadbirlar to'g'ridan to'g'ri, tezda o'z samarasini bermaydi, chunki, ommaviy tarzda emas, balki u individual tarzda bilishni, ketma-ketlikda qabul qilishni talab etadi. Bu yo'nalishdagi siyosat, reproduktiv xulq me'yorlari oilada 2-3 ta farzand bo'lishi nazarda tutgani bois, demografik avlodlar uzunligi o'lchovchi, uzoq muddatli istiqbolga qaratilgan bo'lishi lozim.

Tug'ilish trendiga nisbatan strategik xulqlarni tanlashdagi yondoshuvlar har xilligi ayrim mamlakatlarda mablag'larni taqsimlash bo'yicha turli tadbirlarda namoyon bo'ladi. Mablag'larni taqsimlashdagi farq ko'proq ikki mamlakatda mavjud: yaqin vaqtgacha davlat pronatalizmi pozitsiyasida turgan Fransiyada va tug'ilishni rag'batlantirish bo'yicha rasmiy davlat siyosati mavjud bo'lmagan Germaniyada. Ikkala mamlakat oilani moddiy jihatdan qo'llab quvvatlashga YaIMni tahminan 12-13 foizini ajratadi, Fransiya esa to'g'ridan to'g'ri tug'ilishni rag'batlantirishga, ya'ni oilani qo'llashga malag'ni 1/5 sarflaydi. Germaniya xuddi shu maqsadlarga investitsiyani 3% dan kamrog'ini sarflaydi. Eng katta mablag'ni bo'lsa yuqorida aytib o'tilgan ijtimoiy moslashish konsepsiyasida tuzilgan

maqsadlarga sarflanadi. Investitsilashtrish strategiyasining bunday differentsiyasida mamlakatlarning ijtimoiy va demografik siyosat maqsadlari nisbatan nomutanosib rasmiy pozitsiyasi namoyon bo'ladi.

Reproduktiv me'yorlarni va matrimonial xulqning ustun kelishi bir tarafdin, bir necha o'n yillar mobaynida singib ketgan o'limning salbiy tendensiyasi, ya'ni sog'liqni saqlashni orqada qolishi, boshqa tarafdin, yaqin kelajakda bo'lishi mumkin bo'lgan ijobiy natijalarga yetarli darajada qattiq chegara qo'yadi. Bunga kuch sifatida demografik siyosatga maqchadli yondoshishni aniqlashda ob'ektiv tarzda belgilangan (demografik va ijtimoiy-iqtisodiy) chegarada barcha gipotetik kurilmani kiritish lozim, chunki uning elastikligi unchalik yuqori emas. Boshqa tarafdin, o'zimiz istagan demografik kelajak haqida tasavvurlarni, qo'yilgan demografik maqsadlarga sarflanishi mumkin bo'lgan, real moddiy resurslar va investitsiyalar bilan doim solishtirish foydadan xoli bo'lmaydi. Tabiiyki, ayrim sharoitda davlat ayrim masalalarga duch keladi: yo mavjud demografik resurlardan kelib chiqqan xolda, kuchni yashayotgan avlodlar turmush darajasini oshirishga qaratib, o'zining ayrim ehtiyojlarini ko'rib chiqish yoki mamlakatning demografik va mehnat salohiyatini ko'tarish maqsadida demografik siyosatga ko'proq investitsiyalarni jalb etish.

3. Demografik siyosat yo'nalishlari va tamoyillari

Demografik siyosat tadbirlarini adekvat ravishda qabul qilinishi uchun ommani tayyorlash, birinchi navbatda tug'ilish sohasida samaradorligini ta'minlashda hal qiluvchi omillardan biri deb hisoblash adolatlidir.

Aholi takror barpo bo'lishining inqirozi, aholi o'sish sur'atlarini yetarli darajada emasligini, individual tarzda xuddi butun aholi darajasida baholab bo'lmaydi. Joriy demografik trend rivojlanishini va uni oqibatlarini ijtimoiy iqtisodiy maqsadlarini universal baholash – bu davlat institutlari vazifasidir. Har xil turdagi tashviqot tadbirlari davlat va aholi orasida kommunikatsiya vositasi bo'lib xizmat qiladi.

Demografik siyosat tadbirlarini ijobiy qabul qilish foydasiga jamiyat fikrini burishga yorqin misol bu 19-20 asrlardagi Fransiya tajribasidir. Xususan o'sha davrlardagi propoganda guruxlari "depopulyatsiya" termini paydo bo'lishiga sabab bo'ldi. Ushbu fenomen olimlar orasida ko'pgina baxs va munozaralar predmeti bo'lib qoldi. 1896 yilda ahilini o'sishini qo'llash uchun Milliy uyushma tashkil etilgandi. 1921 yilda ko'pgina katta oilalar uyushmalari federatsiyalari yuzaga keldi. Un dan bir yil avval tug'ilish muammolari bo'yicha oliy sovet tashkil etildi. 1939 yilda esa xozirgacha oila haqidagi qonunchilik asosida bo'lgan, oila kodeksini ishlab chiqqan aholi muammolari bo'yicha Oliy qo'mita tashkil etildi. Urushdan keyingi davrlarda Fransiyada demografik siyosatni rivojlanishi shu mamlakatnin taniqli siyosatchilardan biri – General de Gollya nomi bilan bog'liqdir. 1945 yilda uning ishtirokida tashkil topgan aholi va oila muammolari bo'yicha Oliy maslahat qo'mitasi bevosita uning rahbarligi ostida faoliyat olib borib, ushbu tashkilotning mavqeini ko'targani kabi, xuddi shuningdek taklif etilgan choralar va dasturlar mavqeini yuqori darajaga ko'tardi.

Fransiya ketidan Belgiya va Daniya, 1930 yilda esa Shvesiya ushbu yo'lga qadam qo'ydi.

Fransiyada tug'ilishning tartibga solishning yetarlicha qattiq siyosati 1970 yillar o'rtalariga qadar istisno tariqasida boshidan pronotalizm atrofida tuzilgan va milliy mintelitet va ananalarning qismi bo'lib qolgan, ijtimoiy sharoit tufayli belgilangan ko'rinishda saqlab qoldi deyishga yetarlicha asos bor.

Bunga qarama-qarshi Germaniyani misol qilishimiz mumkin, u yerda millatni yo'qotish bir vaqtning o'zida demografik sohada ham ko'pgina fikrlarni yo'qotish timsoli bo'ldi. Demografiya fan sifatida butunglay diskreditlangan, "demografik siyosat" termini bo'lsa taqiqlangan edi. Faqatgina 1970 yil o'rtalariga kelib bu mavzu siyosiy partiyalar muxokamasi predmeti bo'lib qoldi. 1980 yillarda depopulyatsiya bilan kurashish istagani va aholi o'sishini xech bo'lmaganda 0 daradasiga erishish uchun demografik siyosat choralarini ishlab chiqish zaruratini asoslovchi doklad tayyorlandi.

Biroq Parlamentdagi doklad muxokamasi quyidagi formulani qabul qilishga olib keldi: oilaviy siyosat - xa, demografik siyosat – yo'q. Tug'ilish va aholi o'sishida siyosatning asosi mavjud bo'lgan trendlarga moslashish va oilaviy siyosatni "ijobiy samarasi"ga umid qilish bo'lib qoldi.

Shunday qilib, ushbu holatda butun avlodning qirib ketishi mumkin bo'lishiga qaramay, tug'ilishni rag'batlantirish choralarini qat'iy rad etish an'analarini mustaxkamlashib, shakllanib borishi kuzatildi.

Demografik siyosatning istalgan strategiyasi doirasida davlat o'zining ijtimoiy jarayonlarni boshqarish xuquqini amalga oshiradi. Shu bilan bir vaqtda, davlat tomonidan olib borilayotgan demografik siyosat ishi maqsad va vazifalari oqimida borayotgan aholi qismining harajatlarini qoplash ham davlat zimmasida bo'ladi. Bunday siyosat turli ijtimoiy deografik guruhlar, xududiy va etnik jamoalarning hayoty qiziqishlari va qadriyatlariga mos ravishda maksimal differensiallashgan bo'lishi lozim. Shundagina demografik dasturning u yoki bu aspektiga qiziquvchilarning doirasi kamayib, dasturlarni amalga oshirish xarajatlari samaradorligi oshishi mumkin.

Shu bilan bir vaqtda, ko'pgina mamlakatlarning siyosatchilari (siyosatshunoslar) tug'ilish darajasini pasayishi bilan bog'liq bo'lgan demografik rivojlanishning salbiy tendensiyalariga qaramay, demografik siyostani olib borishda to'g'ri chiziqli qarorlarni qabul qilish, ya'ni konkret tor doiradagi demografik maqsadlarni ilgari surishni hohlaydilar. Ko'proq ijtimoiy rivojlanish global dasturlarining demografik yoki an'anaviy integratsiya siyosatiga ahamiyat beriladi. Demografik dasturlarga nisbatan bunday extiyotkorona munosabatalarni shakllantiruvchi asosiy sabablar quyidagilardan iborat:

- ong va xulqning individuallashuvi davlatning bu yo'nalidagi har qanday harakatlarini ommalashtirmaydi.
- demografik investitsiyalar tez va muxim pozitiv natijalarga erishish imkonini bermasligi sababli davlat arboblarning siyosiy imidjini oshirmaydi.
- demografik dasturlar harajatlarni talab etadi. Masalan, bir marta erishilgan tug'ilish va o'lim darajasini bir maromda ushlab turish uchun ketadigan harajatlar vaqt o'tishi bilan rasmiy ravishda oshirilib borishi lozim. Buning hisobiga

demografik dasturlar umuman jamiyatga foyda keltirmaydigandek bo‘lib ko‘rinadi. Bundan tashqari aholi taklif qilingan va amalga oshirilayotgan chora tadbirlarga tezda moslashib keyitnchalik ularga e‘tibor qilmay qo‘yadi.

4. Tug‘ilish sohasidagi demografik siyosat choralari

Bugungi kunga kelib dunyoda axolini o‘shib borish muammolarian tashvishga tushib, tug‘ilish darajasini tartibga solishga xarakat qilmayotgan deyarli birorta ham davlat qolmadi. Tug‘ilishni tartibga solishga urinayotgan barcha davlatlar ushbu sohada diametral qarama qarshi maqsadlari va qiziqishlari bilan farqlanuvchi 2 guruhga bo‘linadi 1 guruhga kiruvchi mamlakatlarda demografik o‘tish hali tugallanmagan va tug‘ilish darajasi nisbatan yuqori bo‘lib ularni asosan aholini o‘shish suratlarini pasaytirish va shu yo‘l bilan mamlakat iqtisodi va resurslariga bo‘lgan demografik bosimni pasaytirish masalalari tashvishga soladi. Ushbu masalada eng aktiv pozitsiyani aholisi soni jixatidan eng katta xisoblangan Xitoy va Xindiston mamlakatlari egallaydi. Bu mamlakatlar turli xil, jumladan regressiv, chora tadbirlarni amalga oshirish yo‘li bilan axolini keskin o‘shishini to‘xtitishga urinadilar. 2 - guruhga esa industriyasi yuqori rivojlangan, biroq tug‘ilish eas xatto avlodlar almashinuvini ham ta‘minlab berolmaydigan va ko‘pincha depopulatsiyaga olib keladigan darajada past bo‘lgan mamlakatlar kiradi. Bu mamlakatlarning barchasi, jumladan Rossiya ham depopulatsiya muammosini kelib chiqish vaqti, uning davomiligi, tarixiy (iqtisodiy, siyosiy va boshqa) sabablariga ko‘ra biri biridan tubdan farq qiladi. Buning xisobiga bu mamlakatlarda qator muhim masalalar bo‘yicha yaqqol differensiatsiya namoyon bo‘ladi. Tug‘ilish darajasi va tipi o‘xshash bo‘lgan mamlakatlarda demorafik siyosatni o‘tkazish yoki aksincha uni rad etish xaqida qaror qabul qmilinishini sabablari orasidan quyidagilarni ajratish mumkin: tug‘ilishni xaqiqiy darajasi, uning tendensiyalari va axoli soni dinamikasini baxolash, ulkan kataklizmalar (1-navbatda urushalr) natijasida axoli orasidagi yoqotishlar, strategik (iqtisodiy, geopolitik , siyosiy - ma‘naviy) rejadagi muammolarni yechish zaruriyati. Bu sabablarning birlashishi ba‘zi mamlakatlarda ziddiyatlidir. Shu manoda tug‘ilish soxasida demografik siyosat olib borish zaruriyatini ochiqdan ochiq rad qiluvchi 2 ta mamlakat – AQSh va Buyuk Britaniya alohida qiziqish uyg‘otadi. Bu mamlakatlardagi tug‘ilish darajavi, xatto aholining takror barpo etilishini ham ta‘minlay olmasligiga qaramay, har ikkala mamlakat ham o‘zlaridagi tug‘ilish darajasini ichki va tashqi qarashlar va extiyojlarni qonuniylashtirish uchun yetarli deb xisoblashadi. Ikkala mamlakatlarda ham, farzandlarning tug‘ilishi, oila va insonning shaxsiy ishi, aholining o‘shishi esa davlatga na iqtisodiy, na ekologik va na ijtimoiy foyda keltirmaydi degan fikr ilgari suriladi. AQSh va Buyuk Britaniyadan tashqari Italiya, Irlandiya va bir necha boshqa mamlakatlar tug‘ilish darajasiga ta‘sir etuvchi choralarni ishlab chiqish borasida o‘rtacha pozitsiyani egallab turishadi. Bu mamlakatlar farzandlar tug‘ilishini tartibga solishni ma‘naviy va etik normalarga mos kelmaydi deb hisoblaydilar va bu masalada katta masshtabda xech qanday siyosat olib borilmaydi. BU mamlakatlarning xukumati hamda jamoatchilikning nikoh – oila munosabatlari, shuningdek abort va kontrasepsiya masalarida konservativ fikr bildirishadi.

Xududi, aholisining soni, iqtisodiy rivojlanish darajasi, va boshqa belgilari jihatidan hislama xil bo'lgan bu mamlakatlarni ikkita holat birlashtiradi.

Birinchidan bu mamlakatlardan birortasi ham 20 asr davomida (Rossiya, Fransiya, Germaniya kabi) ulkan insoniy yo'qotishlarni boshdan kechirmagan. Ikkinchidan, bu mamlakatlarda demografik o'sish zarurati bilan bevosita bog'liq bo'lgan strategik (birinchi navbatda geopolitik va iqtisodiy) qarashlar mavjud emas.

Fransiya, Belgiya Germaniya mamlakatlarida esa 20 asrdan boshlab demografik siyosatga butunlay o'zgacha qarashlar mavjud edi. Bu mamlakatlar 19 asrning ohiridan 20 asrning boshiga qadar sodir bo'lgan ketma-ket urushlar oqibatida kattagina yo'qotishlarni boshdan kechirdilar, iqtisodiy muvozanat buzildi va uni tiklash avj olib borayotgan depopulyatsiya sharoitida juda mushkul edi. Shu bilan birga bu mamlakatlar Yevropadagi geopolitik tenglikni saqlash zaruriyatiga suyanan holda o'zining demografik potensialini qayta tiklashiga harakat qildilar. Aslida Fransiyada 1870 yildan 1910 yilgacha bo'lgan butun davr mobaynida pronatalistik kayfiyat xuks suradi.

5. Oila sohasida demografik siyosat yo'nalishlari

Turli mamlakatlarda farzandli oilalarga yordam choralarini tahlil qilish, ularni 4 guruhga ajratish imkonini beradi:

1. Qonuniy choralar
2. Farzandli oilalardagi moddiy qiyinchiliklarni kamaytirishga va talab qilinayotgan reproduktiv xulq evaziga shakllangan mukofotlarni taqdim etishga qaratilgan iqtisodiy choralar
3. Ayollar bandligi va onalikni uyg'unligiga xalaqit beruvchi qarama-qarshiliklarni yengishga qaratilgan xuquqiy va iqtisodiy chora tadbirlar.
4. Olib borilayotgan siyosat uva uning maqsadlariga jamoatchilik fikrini shakllantirishga qaratilgan ma'naviy ruhiy ta'sir choralarini.

Qonuniy chora tadbirlar. Tug'ilishni tartibga solishning xuquqiy sohasiga quyidagi masalalar kiradi:

- nikohga kirishning minimal yoshini belgilashdagi nikoh oilaviy xuquq, ajralish xuquqi, nikohda va nikoh bekor qilingandan so'ng tug'ilgan farzandlar uchun ota onalarning mas'uligi.
- abort kontrasepsiya va sterilizatsiyani amalga oshirish xuquqini qonuniy tartibga solish.

Qonuniy chora tadbirlarni mamlakatlar aro solishtirish juda qiyin, sababi ma'lum xuquqiy dalolatnoma, nikoh oila kodeksi va o'unga o'xshash xujjatlarni qabul qilish yoki bekor qilinishi aksariyat mamlakatdagi tarixiy an'analar, diniy qarashlar, milliy mentalitet shuningdek, o'tmishdagi demografik siyosat tajribalari natijalarini tahlillari asosida amalga oshiriladi.

Nikoh oila qonunqiligi va nikohdagi xulq tipini tartibga solish masalasida Rossiya yuqorida qayd etilgan mamlakatlardan tubdan farq qiladi. Gap shundagi bu mamlakatlarning barchasida nikoxning yevropa tipi (ya'ni, kech nikohga kirish, nikohsizlik darajasining yuqoriligi, nikohdan avval norasmiy birgalikda yashashning keng tarqalganligi ko'pchilik farzandlarning rasmiy nikohdan

tashqarida tug‘ilishi) ustun turadi. Bunda rasmiy nikohga kirish yoshi ayniqsa hozirgi sharoitda haqiqiy nikohga kirish yoshiga deyarli ta’sir qilmaydi.

Rossiyada birinchi nokohga kirishning o‘rtacha yoshi yevropa standartlariga ko‘ra past (ayollar va erkaklar uchun 20-22 yoshgacha) va voyaga yetgandan so‘nng darxol touzilgan nikohlar sonining ko‘pligi holatida nikohga kirish minimal yoshining o‘zgarishi, reproduktiv natijajalarning taqdiriga o‘z ta’sirini o‘tkazadi.

Ko‘pchilik chet mamlakatlarda nikoh oila munosabatlarini tartibga solish xech qachon cherkov ta’siri ostidan chetga chiqmagan. Rossiyada esa aksincha oktabr inqilobidan keyin darxol oilaviy xuquqlarning tartibga soluvchi dikretlar tuzila boshladi. Shundan so‘ng nikoh, oila xuquqi bir necha bor ham liberalizatsiya tomonga, ham ajralishni keskin chegaralash tomoniga o‘zgardi. Sovet xukumatining ushbu masaladagi olib borgan dastlabki qadamlari ma’naviy siyosiy doiradan tashqariga chiqmay demografik jarayonlarni tartibga solish maqsadidan yiroq edi. 1949-50 yillarga kelib esa, aksincha, qonunchilik, rasmiy nikohdan tashqaridagi munosabatlarni chegaralashga yo‘naltirilgan bo‘lib, aholining orasida erkaklar defitsiti kuzatilgan sharoitda ko‘p xotinlilikni oldini olish va oilani mustaxkamlashga xizmat qilishi lozim edi. 1960 yillarning oxirida qonunga kiritilgan o‘zgarishlar, xuquq normalari bilan shu davrda xosil bo‘lgan matrimonial xulq normalari o‘rtasidagi ziddiyatni hal etish imkonini berdi. Boshqacha qilib aytganda, ajralishni liberallashtirish, davlat tomonidan tuzilgan boshqaruv akti emas, balki faqatgina, yuzaga kelgan holatni tan olish edi.

Abortlar, kontrasepsiya, sterilizatsiya masalasidagi qonunchilik barcha mamlakatlarda o‘ziga hos xususiyatga ega bo‘lib, tarixiy jixatdan oila va shaxsning bu masalada mustaqil qaror qabul qilishini ta’qiqlashdan tortib to to‘la xajmli tolerantlikkacha rivojlangan. Hoizirgi kunda bor yo‘g‘i sanoqli mamlakatlargina (Irlandiya, Portugaliya, Malta) abortlarning legalizatsiyasiga qarshi keskin pozitsiyani egallab turibdi. O‘z navbatida qonunni kuchaytirishga qaratilgan har qanday urinishlar jamoatchilik fikrining qat’iy qarshiliga duchor bo‘lmoqda.

Abortlar haqidagi qonunqilik tarixi 1810 yildan, ya’ni Fransiyada Napoleon kodeksi qabul qilingan davrdan boshlanadi. Chamasi, abortlar amaliyoti bundan ancha ilgari qo‘llaniliyu kelgan biroq aynan shu davrga kelib davlat siyosatining predmeti tarzida shakllandi. Abort qotillika tenglashtirilib uning ishtirokchilari kuchli jazolangan bu xuquqiy normalar Fransiyada 1975 yilga qadar saqlanib kelgan va butun o‘tgan davr mobaynida nafaqat ulkan jarimalar balki qamoq jazosi ham tayinlangan. Ko‘pchilik mutaxassislar fikriga ko‘ra bunday chora tadbirlar qo‘yilgan maqsadga, ya’ni tug‘ilish darajasini oshirishga xizmat qilmasdan kriminal abortlar sonini oshishiga olib keladi. Abort masalasidagi qonunchilikning ommaviy liberalashtirish 1960 yillardan boshlanib, 12970 yillarning o‘rtalarida abortni butunlay ta’qiqlagan mamlakatlar deyarli qolmadi.

Iqtisodiy chora tadbirlar. Demografik siyosatning ushbu guruh choralari juda xilma xildir. Ularda farzdandli oilalarga nafaqa ajratishdan tashqari, farzandlari bor yoki farzanda ko‘rgan oilalarga (otalar, onalarga) turli hil imtiyozlar berishni nazarda tutadi. Shu o‘rinda oilalarga ajratilgan nafaqa uchun sarflanadigan mablag‘larga nisbatan, farzandli oilalardagi moddiy diskriminatsiyanei bartaraf etishga qaratilgan, ijtimoiy siyosat sohasiga tegishli imtiyozlarni berishga ko‘proq

mablag' sarflanadi. Shu usul bilan investitsiyalar ustidan maksimal davlat nazorati o'rnatiladi.

Tug'ilishni iqtisodiy rag'batlantirishning turli mamlakatlardagi tajribasi asosida eng keng tarqalgan yo'nalishlar quyidagilardir:

1. Farzandli oilalarga nafaqa.

- oyma oy beriladigan nafaqa yoki oiladagi farzandlarning soni, tug'ulish ketmaketligi, oilaning umumiy daromadi va boshqalarga qarab kelgilanadigan nafaqa;
- farzand tug'ilishi munosabati bilan 1 marotaba beriladigan nafaqa;
- homiladorlik va tug'ruqda qisman yoki to'liq haq to'lanadigan ta'til;
- homilador ayollar, tuqqan ayllar hamda yangi tug'ilgan chaqaloqlar salomatligini tiklashga qaratilgan chora tadbirlar.

2. Ishlovchi onalar va otalar uchun soliq imtiyozlari, uy joyo uchun kredit va subsidiyalar.

Oyma oy to'lanadigan yoki oilaga belgilananadigan nafaqa. Ushbu nafaqa turi eng keng tarqalgan bo'lib, turli mamlakatlarda, nafaqa belgilash sxemalari turlichadir. Masalan, Avstriya va Daniyada nafaqa barcha farzandli oilalarga oilaning daromadidan qat'iy nao'ar tayinlanadi Fransiya va Germaniyada nafaqaning miqdori oilaning daromadi va farzandlar soniga bog'liq. Buyuk Britaniyada oiladagi farzandlar sonidan qat'iy nazar faqatgina kam daromadli oilalar nafaqa olish xuquqiga ega. Italiya va boshqa bir qancha mamlakatlarda oila daromadining yuqori chegarasi belgilangan bo'lib shu miqdordan ortiq daromad oluvchi oilarga hech qanday nafaqa berilmaydi.

Oyma oy to'lanadigan nafaqaning summasi kattaligini, odatda oiladagi farzandlar sonining oshishi bilan ortib boradi, sababi ko'pchilik mamlakatlarda siyosatning ushbu yo'nalishi oilada farzandar tug'ilishi, ularni tarbiyalash va ma'lumot berish bo'yicha harajatlarni iaksimal darajada kompensatsiyalash davlatning burchi ekanligini nazarda tutadi.

Nafaqa olishning chegara yoshi turli mamlakatlarda 16-18 yoshgacha belgilangan. Ko'pgina mamlakatlarda nafaqa yoshini kattalashishi bolaning ma'lumot olishi bilan bog'liq (Germaniya, Niderlandiyada 27 yoshgacha). Eng katta oilaviy nafaqalar Belgiyada belgilangan (o'rtacha oylik maoshning 70 foizigacha). Biroq bunda ko'proq oiladagi farzandlar soni emas, oilaning moddiy ta'minlanganlik darajasi hisobga olinadi. Oilaning nafaqalarini moliyalashtirish har doim ham budjet mablag'lari hisobiga amalga oshirilmaydi. Masalan Avstriyadan oilaviy nafaqalar markazlashtirilgan holda yagona kompensatsion fond hisobidan to'lanadi. Fondagi mablag'larining manbai quyidagilar:

1. Tadbirkorlar to'lovlari
2. Markaziy va maxalliy xukumkat organlari budjetidan ajratmalari.
3. Xududlardagi aholining soniga proporsional ravishdagi to'lovlar.

Belgiyada nafaqalar milliy ijtimoiy himoya boshqaruvi tomonidan amalga oshiriladi. Boshqaruv fondlari tadbirkorlardan tushgan to'lovlar asosida shakllanadi. Italiya Luksemburgda oilaviy nafaqalar ijtimoiy sug'urta fonlari hisobiga moliyalashtiriladi.

Farzand tugʻilishi munosabati bilan 1 marotaba beriladigan nafaqa. Nafaqaning bu turi oyma oy beriladigan nafaqalarga nisbatan kamroq tarqalgan. Bu bilan koʻpchilik davlatlar oʻzlarining oiladagi reproduktiv xulqqa nisbatan asosli pozitsiyalarini namoyon qiladilar. Bu bilan koʻpina davlatlar ushbu choraning pronotalistik samarasizligini rad qilishlarini emas, balki oilaning demografik xulq munosabatlari pozitsiyasini ongli ravishdiligini koʻrsatadi.

Bu pozitsiya oila va shaxsning reproduktiv kulon modelini erishish konsepsiyasiga asoslab ayni vaqtda ota onalik (onalik, otalik) ni uz ichiga oladi. Ongli ravishda ota ona bulish deganda, er va xotin va farzand tuzimi xakida karor qabul qilishda bola dunega kelgan vaqtda uni minemal zaruriyatlarini qondirish uchun barcha tayyorgarlikni oʻz zimmalariga olishliklari loimligi nazarda tutiladi.

Shunday qilib, boʻlgʻusi farzand xususida davlatning olib boradigan siyosati 2 qisimdan iborat boʻladi. 1 tomondan xomiladorlik va tugʻurukni sogʻlom kechishi uchun barcha sharoitlarni yaratsa (xomiladorlar ni tekshirish, toʻgʻruqqa, tugʻuruqdan keyingi taʻtil, xomiladorlarni ish oʻrinlarini saqlab qolish v.x.z), ikkinchi tomondan davlat qaysidir maʼnoda tuzilgan farzandlarni boqish tabiyalash va ularga maʼlumot berishda ishtirok etadi,aslida farzandning tugʻilishi va vaqtini uning ota onasi belgilaydi va uni taʼminlash asosan ularning vazifasidir.Umuman olganda, 1 marotabalik nafaqalar bilan taʼminlash prinsipi pronatalistik siyosatning boshqa chora tadbirlarga qaraganda ancha differensiallashgan bu choralar koʻp darajada ijtimoiy manzil xarakteriga ega boʻlib, oilaning daromadlari va ijtimoiy statusiga mustahkam bogʻliq. Bu holat depopulyatsion mamlakatlarning oʻz oldilariga qoʻygan maqsadlari bilan toʻliq mos keladi. Bu yerda asosiy oʻrinni asl demografik qarashlar emas, koʻproq ijtimoiy qarashlar: har biri kishini ijtimoiy himoyalash va minimal daromad bilan taʼminlash, ayollar erkinligi va karʼera bilan oila orasidagi tanlovi erkinligi egallaydi.

Asosiy eʼtibor ijtimoiy adolatga, ijtimoiy diskriminatsiyani qisqartirishga, farzandlar soni turlicha boʻlgan oilalarning turmush darajasini tenglashtirishga qaratiladi. Oilaviy va bir marotaba beriladigan nafaqalarning miqdori boy mamlakatlarda ancha yuqori boʻlib, aksincha qashshoq mamlakat (Gresiya, Portugaliya, Irlandiya) mamlakatlarida tugʻilishni pasaytirmaslik va yuqoridagi mamlakatlarning demografik dasturlarini rasman ovoza qiliniishiga qaramay, tuzilish tendensiyalariga real tarzda taʼsir etish imkoniyati mavjud emas.

Homiladorlik va tugʻruq boʻyicha taʼtil va uni toʻlash prinsiplari. Mamlakatlar boʻyicha homiladorlik va tugʻruq uchun taʼtil berish asoslari va sxemalari anchagina differensiyalashgan asosiy farqlar davlat sektori va xususiy sektorda ishlovchi ayollar orasida kuzatiladi. Ularga beriladigan taʼtil davomiyligi toʻlovning oʻlchovlari va moliyalash mablagʻlari bir biridan farq qiladi. Odatda davlat sektorida ishlovchi ayollarga nisbatan uzoqroq davom etuvchi taʼtil va katta oʻlchamdagi kompensatsiyalar beriladi.

Bunday hollarda taʼtilga haq toʻlash yokitoʻliq davlat budjeti mablagʻlari hisobiga yoki kompensatsiyalashgan shaklda (ijtimoiy va tibbiy sugʻurta budjeti va fondlari) amalga oshiriladi. Xususiy sektorda ishlovchi ayollar esa mablagʻlarni turli sugʻurta fondlaridan oladilar. Koʻpina kompensatsiya miqdori xususiy sektordagi tadbirkorga bogʻliq boʻladi va 70% dan oshmaydi. Qator mamlakatlarda

homiladorlik va tugʻruq boʻyicha taʼtil xuquqi, sugʻurta badallarini toʻlash va homiladorlikka qadar shu ishda qancha muddat ishlaganligiga bogʻliq boʻladi.

6. Oʻlimni kamaytirish va aholi salomatligini mustahkamlash sohasidagi demografik siyosat

Aholi sogʻligʻini saqlash va oʻlimni kamaytirish sohasidagi siyosat, tugʻilishni tartibga solish siyosatiga nisbatan, ijtimoiy siyosatga yaqinroq integrallashgan. Bunday mustaxkam integrallashuvni asosiy sababi uning ikki turda namoyon boʻladigan universalligidadir.

Birinchidan, har qanday sivilizatsiyalashgan jamoatdan ushbu sohadagi siyosat maqsadining oʻzi universaldir. Inson xayotini uzaytirish, uning sifatlarini, yaʼni sogʻlom va aktiv xayot davrini yaxshilash asosiy gumanitar qadriyatlar jumlasiga kiradi. Shu sababli, bu soxada olib boriladigan siyosatning maqsadlari hech qanday baxs munozaralarini keltirib chiqarmaydi; insoniyat jamiyatining rivojlanishining maʼlum davrlari va epidemiologik oʻtishning turli bosqichlarida boʻlgan konkret axoli toʻplamlari (xududlari, davlatlari)ga nisbatan xarakatlarning doimiy yoʻnalishlari oʻzgartiriladi va maqsadga erishishning adekvat va samarali usullari hamda choralari tanlanadi.

Ikkinchidan, axoli sogʻligʻini saqlash va oʻlimni kamaytirish sohasidagi siyosat xam, umuman ijtimoiy siyosat kabi erta qarish, kasalliklarni koʻpayishi, salomatlikning pasayishi oqibatida aholining yoʻqotishlarini kamaytirishga qaratiladigan ushbu siyosat taʼsir jixatdan universal, chunki bu siyosatning maqsadlari barcha axoli uchun yagona boʻlib, axolining barcha ijtimoiy, demografik, xududiy va boshqa guruxlarini, davlat oldida sogʻliqni saqlash va inson xayotini uzaytirish dasturlarini amalga oshirishda tenglikligi va salomatlik ehtiyojlarini qondirishdan hech qanday diskriminatsiyaga yoʻl qoʻymaslikni nazarda tutadi.

Aholini sogʻligʻini saqlash va umrini uzaytirish boʻyicha uzoq muddatli siyosatni ishlab chiqishda har qanday davlat uchun bu siyosatning ikkita oʻzaro bogʻliq tarkibiy qismlari boʻlishi lozim. Birinchisi aholi salomatligini va oʻlimning yosh jinsiy kesim boʻyicha shakllanish tarixi va hozirgi tendensiyalarning holati haqida umumiy va alohida xududiy, ijtimoiy, etnik va boshqa adekvat tasavvurlarning mavjudligi. Ushbu holatning batafsilligi olib boriladigan siyosatning yaqin va uzoq istiqbolli dasturlarini tanlashda muhim ahamiyatga ega.

Aholi sogʻligʻini saqlash va oʻlimni kamaytirish sohasidagi siyosatning ikkinchi tarkibiy qismi tahmin qilinayotgan siyosatning chora tadbirlari, yoʻnalishlari va prinsiplarini qoʻyishdan maqsad doirasida umumlashtiruvchi konsepsiyadir. Nisbatan konsentrlangan holatda ushbu konsepsiya BSSJning dunyodagi oʻlimni kamaytirish sohasida sezilarli muvaffaqiyatlarga erishgan mamlakatlarning tajribalarini umumlashtiruvchi “Barcha uchun salomatlikka erishish boʻyicha” strategiyasida oʻz aksini topgan. Bu tajriba shuni koʻrsatadiki, insonlar faqat iqtisodiy rivojlanishga erishish vositasi sifatida qaralмай, insoniyat insoniy omildan iborat boʻlib qolmasdan va iqtisodiy oʻsish kishilik jamiyatining hisobiga emas, aksincha ularning qiziqishlari yoʻlida amalga oshirilsagina, strategiya samarali boʻlishi mumkin. Bu siyosat deklaratsiya emas, biroq real

faoliyatning zamonaviy ta'minotidir. Bu faoliyat natijasida rivojlangan mamlakatlarda ilgari ham, hozirda ham insoniy kapitalni rivojlantirishga anchagina mablag'larning investitsiyasi davom etib kelmoqda. Buni sog'liqni saqlash strategiyasida qo'llanilganda eng kamida quyidagi asosiy prinsiplarga amal qilishni anglatadi.

Sog'liq xuquqini insonning eng muhim xuquqlaridan biri deb tan olinishi. Davlat har bir insonning qadrini, shuningdek salomatlik borasida barcha insonlarning xuquqlarini, majburiyatlarini va javobgarliklarini tengligini tan oladi va tasdiqlaydi.

Salomatlik va uni muxofaza qilish masalalarida adolat. Salomatlik va uni muxofaza qilish 2 ta asosiy aspektni o'z ichiga oladi: kambag'allik va u bilan bog'liq salomatlik va xavf soluvchi amallarni qisqartirishga yo'naltirilgan ijtimoiy iqtisodiy siyosat olib borish; alohida ehtiyojlarga ega bo'lgan (sog'lig'idagi muammolar, ijtimoiy va iqtisodiy holatga ko'ra) aholi guruhlarini izolyatsiyadan himoyalash va ularga kerakli tibbiy sanitar yordamni olishlari uchun imkon yaratish. Alohida insonlar, aholi guruhlari, tashkilotlar va jamoat sektorlarining sog'liqni saqlash faoliyatidagi ishtiroki va javobgarligi. Bu prinsip salomatlik fenomenining multifaktor tabiatini tushunishga asoslangan va ikkita asosiy elementdan: barcha sektorlar salomatlik uchun javobgarlikni tan olishlari va ularni sog'liqni saqlash faoliyatiga jalb qilishining samarali mexanizmlarini ishlab chiqish hamda sog'liqni saqlash masalalariga tegishli siyosatni ishlab chiqilishi va amalga oshirishida aholining ishtirokidan iborat. Salomatlikni mustaxkamlash va o'limni kamaytirish sohasidagi siyosatni ishlab chiqishda epidemiologik o'tish tarixi va epidemiologik jarayonlarning hozirgi holatini hisobga olish inson hayotini, uning aktiv va sog'lom davrini maksimal uzaytirish singari uzoq muddatli ulkan maqsadlar bilan bir qatorda real holatda adekvat bo'lgan maqsad va vazifalarni o'z oldiga qo'yishni nazarda tutadi. Bunday masalalar jumlasiga aholining ba'zi yosh jinsiy guruhlari, ijtimoiy xavf yuqori (ishsizlar, nogironlar, yolg'iz qariyalar, vaxokazo) guruhlari orasidan o'lim va kasallanishning alohida sabablari dinamikasidagi salbiy tendensiyalarni yengish zaruriyati kiradi. Bu maqsadlar doirasida amalga oshiriladigan dasturlar ko'p jixatdan (экстренный) konyunktur xarakterga ega bo'lsada, kishilarning xayoti va salomatligini saqlash uchun kurashlarning bosh strategiyasiga qarshilik qilmaydi. Bundan tashqari salomatlik va o'lim trendlarining ko'pchilik salbiy o'zgarishlari ushbu sohadagi ijtimoiy siyosatning konseptual va taktik kamchiliklari natijasida yuzaga kelganligi sababli, antikrizis dasturlar bosh strategiyaning asosiy korreksiyalovchi asbobi bo'lib xizmati qiladi.

Bahs munozaralar uchun savollar

1. Demografik siyosatning mohiyatini tushuntirib bering.
2. Demografik siyosatni o'tkazishning qanday uslublarini bilasiz?
3. Demografik tarbiyalash deganda nimani tushunasiz?
4. Tug'ilish sohasida demografik siyosatni o'tkazishdan maqsad nimada deb o'ylaysiz?
5. Farzandli oilalarga beriladigan yordam choralari qanday guruhlarga ajratiladi?

6. O‘zbekistonda oilalarni ijtimoiy-iqtisodiy qo‘llab-quvvatlash maqsadida nafaqalarning qanday turlari beriladi?

7. Respublikada yosh oilalarni qo‘llab-quvvatlash maqsadida qanday imtiyozlar berilgan?

8. O‘zbekistonda o‘limni kamaytirish va aholi salomatligini yaxshilash borasida qanday ishlar amalga oshirilmoqda?

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Meҳnat iqtisodiyeti: nazariya va amaliyot. Darслик. Қайта ишланган ва тўлдирилган 3-нашри. – Т.: Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси “FAN” нашриёт давлат корхонаси, 2019. – 140-б..

2. Abdurahmonov Q.X., Qurbonov S.P. Inson taraqqiyoti. O‘quv qo‘llanma. – Т.: Noshir, 2020. – 280 б.

3. Ирматова А.Б. Инновацион иqtisodiyetda аёллар меҳнатини ташкил этиш. Тошкент: «Фан» нашриёти, 2022..

4. Долинина Т.Н. Институциональные модели управления оплатой труда: в 2 ч. / Т. Н. Долинина. – Минск : БГТУ, 2019.

5. Медков В.М. Демография. Учебник. – М.: ИНФРА-М, 2015. – 683 с.

6. Victoria Reyes. The Labor of Care: Filipina Migrants and Transnational Families in the Digital Age by Valerie Francisco-Menchavez. American Journal of Sociology. 2020

7. Naoki Aizawa, Hanming Fang. Equilibrium Labor Market Search and Health Insurance Reform. Journal of Political Economy. 2020.

8. Саградов А.А. Экономическая демография. Учебное пособие. – М.: Магистр, 2016. – 297 с.

9. www.mf.uz – O‘zbekiston Respublikasi Moliya vazirligi sayti.

10. www.lex.uz – O‘zbekiston Respublikasi Qonun hujjatlari ma’lumotlari milliy bazasi.

11. www.mineconomu.uz – O‘zbekiston Respublikasi Iqtisodiyot va sanoat vazirligi sayti.

12. www.stat.uz – O‘zbekiston Respublikasi davlat statistika qo‘mitasi rasmiy sayti.

13. <http://coombs.any.edu.au/ResFacilities/Demographypage.html> - Avstraliya milliy universitetining demografiya sayti.

14. <http://demoscope.ru> - «Demoskop Weekle».

15. <http://dmo.econ.msu.ru/demografia> - Moskva Davlat universiteti “Iqtisodiyot” fakulteti aholishunoslik muammolarini o‘rganish bo‘yicha markaz sayti.

16. <http://esa.un.org/popin/> - BMTning rasmiy demografik sayti

17. <http://www.demographia.ru> - “Demografik tadqiqotlar” internet-jurnalining sayti.

2-mavzu. Aholini ijtimoiy himoya qilish tizimi hamda uning inson taraqqiyoti maqsadidagi roli va o‘rni (2 soat)

Reja:

1. Aholini ijtimoiy muhofaza qilish mexanizmi va yo‘nalishlari
2. Aholini ijtimoiy muhofaza qilish tizimidagi institutlar
3. Pensiya tizimini isloh qilishning asosiy yo‘nalishlari

1. Aholini ijtimoiy muhofaza qilish mexanizmi va yo‘nalishlari

Aholini ijtimoiy muhofaza qilish tizimi – bu moddiy yordam ko‘rsatish maqsadida aholining turli ijtimoiy-demografik va kasb guruhlarini, shuningdek, davlat uchun alohida xizmat ko‘rsatgan fuqarolarga taqdim etiladigan ijtimoiy pensiya, nafaqa, kompensatsiya, subsidiya (pul ko‘rinishida beriladigan yordam) va imtiyozlar tizimidir.

Ijtimoiy nafaqalar – bu beg‘araz tarzda vaqtinchalik yoki doimiy ravishda aniq shaxs yoki shaxslar guruhiga ma‘lum miqdorda pul shaklida beriladigan to‘lovdur. Imtiyoz bir shaxs yoki shaxslar guruhiga vaqtinchalik yoki doimiy tarzda ma‘lum moddiy imtiyozlar pul yoki natura shaklida taqdim etiladi. Kompensatsiya aniq shaxs yoki shaxslar guruhiga qonunchilikda qayd etilgan maqsadlarga sarflagan harajatlarini to‘liq yoki qisman qoplashdir. Subsidiya esa fuqarolarga taqdim etiladigan moddiy qulaylik va sharoitlar uchun (to‘liq yoki qisman) ma‘lum maqsaddagi to‘lovlardir.

Ijtimoiy yordam ham ijtimoiy, ham kasbiy ko‘rsatkichlarga ko‘ra taqdim etiladi. Hozirgi davrda ijtimoiy ko‘rsatkichlarga ko‘ra, urush qatnashchilari, nogironlarning turli toifalari, ko‘p bolali oilalar, yolg‘iz keksalar, yosh oilalar, kam ta‘minlangan, boquvchisini yo‘qotgan oilalar, surunkali kasalliklarga chalingan fuqarolarga yordam ko‘rsatiladi. Kasb ko‘rsatkichlariga ko‘ra imtiyozlar huquqi og‘ir jimoniy va sanitar-gigienik me‘yorlarga javob bermaydigan hamda shunga o‘xshash mehnat sharoitida band bo‘lgan fuqarolarga taqdim etiladi.

Ijtimoiy nafaqa, kompensatsiya, subsidiya va imtiyozlar qo‘llanilish yo‘nalishlariga ko‘ra quyidagicha tasniflanadi:

- turar-joy maishiy xizmat: turar-joy kommunal xizmatlari, telefon o‘rnatish va undan foydalanish, qurilish, uy-joy sotib olish va ta‘mirlash, yoqilg‘i bilan ta‘minlash va boshqalar uchun imtiyozlar;
- transport xizmatlari: shahar, shahar atrofi va shaharlararo transportda yurish, transport vositalari bilan ta‘minlash bo‘yicha imtiyozlar hamda benzin sarfining kompensatsiyalanishi va boshqalar;
- tibbiy xizmat: tibbiy asbob, dorilar bilan bepul ta‘minlash, sihatgoh-kurort xizmati;
- bolalarni ta‘minlash: ovqatlanishini (nonushta, tushlik) tashkil etish, maktab va sport kiyimi bilan ta‘minlash, maktabgacha yoshdagi bolalar tarbiya muassasalari, yozgi ta‘til oromgohlari va boshqalarga pul to‘lashdagi imtiyozlar;
- davlat ijtimoiy xizmati tizimida keksalar, nogironlar, kasallik tufayli mehnatga layoqatsizlar, shuningdek, qiyin ahvolda qolgan fuqarolar va voyaga yetmaganlarga ijtimoiy xizmat ko‘rsatish.

Aholiga ijtimoiy yordamni taqdim etish quyidagi ko‘rinishda bo‘ladi:

- pul to‘lovlari (ijtimoiy pensiya, nafaqa, kompensatsiya, subsidiya va boshqa);
- natural yordam (ozuq-ovqat mahsulotlari, zarur sanoat tovarlari, yoqilg‘i va boshqa);
- imtiyozlar (turar-joy, kommunal, transport va boshqa xizmatlarida).

Aytish joizki, aholini ijtimoiy muhofaza qilishning samarali tizimini faqatgina uning turlari hamda ko‘p sub’ektki tashkiliy-huquqiy shakllarni uyg‘unlashtirish, undagi ishchi, ish beruvchi va fuqarolar (fuqarolik jamiyatidagi o‘zini-o‘zi boshqarish tuzilmalarini tashkil etgan), shuningdek, davlat xokimiyati organlarining faol va ma’suliyatli ishtiroklari asosida shakllantirish mumkin (1-jadval).

1-jadvaldan ko‘rinib turganidek, ijtimoiy muhofazaning shaxsiy o‘zini-o‘zi himoyalash, ijtimoiy xayriya tadbirlari, ijtimoiy hamjihatlik, davlat ijtimoiy ta’minoti va yordami, ijtimoiy himoyaning firma tizimlari kabi shakllari mavjud. Bu shakllar tashkillashtirish tamoyillari, to‘lov va xizmat turlari, moliyaviy manbalari hamda huquqiy ta’minoti bo‘yicha farqlanadi.

Tabiiyki, aksariyat fuqarolarga ijtimoiy to‘lovlar va imtiyozlar ularning moddiy holatlarini yaxshilash maqsadida taqdim etiladi. Amaldagi aholiga ijtimoiy yordam ko‘rsatish tizimi turli ijtimoiy-iqtisodiy va siyosiy omillar ta’sirida shakllanib kelgan.

Oldingi yillardagi kam miqdordagi oylik maoshi turli ijtimoiy to‘lov va imtiyozlar ko‘rinishidagi qo‘shimcha kompensatsiyalar kiritilishini taqozo etardi va ular aholiga ijtimoiy iste’mol jamg‘armalari hisobidan asosan bir xil tarzda to‘lanishi nazarda tutilgan.

Tenglashtirish tamoyiliga asoslangan ijtimoiy to‘lov va imtiyozlar tizimi iqtisodiy o‘zgarishlar sharoitida garchi aholi daromadlari keskin pasaygani sababli ijtimoiy yordamga ehtiyoj ko‘paygan bo‘lsa ham samarasiz bo‘lib qoldi.

Natijada shakllangan ijtimoiy himoya tizimining samaradorligini pasaytiruvchi omillariga quyidagilar kirgan:

- to‘lov va imtiyozlarning aholining ko‘p toifasiga berilishi, moddiy ta’minlanganlikning deyarli e’tiborga olinmaganligi;
- moddiy yordam oluvchilarning farovonlikka o‘z kuchlari bilan erishish imkoniyatlarini to‘la inobatga olmaslik. Ma’lumki, buning oqibatida ijtimoiy boqimandalik, nafaollik, jamiyat marginalizatsiyasi kelib chiqadi;
- hududiy va munitsipal xokimiyat organlari o‘rtasida ijtimoiy yordam ko‘rsatish vakolatlari va javobgarligining aniq taqsimlanmaganligi. Bu esa, ijtimoiy to‘lov va imtiyozlarni taqdim etish va moliyalashtirishda javobgarlikdan bosh tortishga olib keladi;
- aholining an’anaviy kam ta’minlangan guruhlari: pensionerlar, nogironlar, yolg‘izlar, ko‘p bolali oilalarga e’tibor berilishi, aksariyat hollarda “yangi nochor”larning chetda qolishi.

Hozirgi sharoitda ijtimoiy muhofaza tizimining samaradorlik mezoni sifatida uning kat ta’minlanganlik muammosini hal qilishga qaratilganligini va bu muammoning ijtimoiy siyosatning eng muhim yo‘nalishlari orasida birinchi o‘ringa

qo'yilganligini alohida e'tirof etish lozim. Biroq, amaldagi ijtimoiy muhofaza tizimi ko'proq tenglashtirish tamoyillariga asoslangan bo'lib, resurslarni aholining eng kam ta'minlangan guruhlarida berilishida ba'zi cheklanishlarga ega. Ijtimoiy yordamga ajratilgan xarajatlarning umumiy yig'indisidan faqat uchdan bir qismigina kam ta'minlanganlarga ajratilib, qolgan uchdan ikki qismi jamiyatning ushbu yordamisiz ham o'zlarini ta'minlay olishlari mumkin bo'lgan aholiga berilgan.

Ijtimoiy muhofazaning asosiy shakllari

Tashkiliy-huquqiy shakllar tavsifi	Ijtimoiy muhofazaning asosiy shakllari				
	Shaxsiy o'zini-o'zi himoyalash	Ijtimoiy xayriya tadbirlari	Ijtimoiy hamjihatlik	Davlat ijtimoiy ta'minoti va yordami	Ijtimoiy himoyaning firma (korxonalar) tizimlari
Tashkillashtirish tamoyillari	Fuqarolarning o'zining moddiy farovonligi uchun javobgarligi	Jamiyatning muxtoj qatlamlariga yordam ko'rsatishda ishtirok etish	Hamjihatlikda o'z-o'zini himoyalashda ijtimoiy hamkorlik	Davlatning davlat xizmatchilari va aholining kam ta'minlangan qatlamlari oldidagi javobgarligi	Korxonalar ishchilarini ijtimoiy himoyalashda ishchi va ish beruvchilarning ijtimoiy hamkorligi
Tashkillashtirish shakllari	Shaxsiy daromad va jamg'armalar, shu jumladan, ko'chmas mulk sotib olish, shaxsiy sug'urta	Xayriya tashkilot va muassasalari	Majburiy va ixtiyoriy ijtimoiy (jamoaviy) sug'urta	Ijtimoiy kam daromadli toifalar uchun davlat yordami shakllari	Korxonalar xodimlari uchun firma yordami shakllari
To'lov va xizmat turlari	Turar-joy, tibbiy xizmat, ovqatlanish va boshqa kundalik ehtiyoj uchun to'lovlar	Tekin ovqatlanish, qariyalarni parvarishlash	Vaqtinchalik mehnatga layoqatsizlik davrida yordam puli, nafaqalar, tibbiy yordam	Nafaqa, pensiya, tibbiy davolanish	Ishga borish uchun transportda yurish, davolanish va reabilitatsiya xizmatlari uchun haq to'lash
Moliyaviy manbalar	Oylik maosh, xizmat puli, shaxsiy jamg'armalar, tadbirkorlik faoliyatidagi daromadlar, qimmatbaho qog'oz va ko'chmas mulkdan olinadigan foyda	Xususiy va yuridik shaxslarning ehsonlari, fuqarolarning xayriya tadbirlari	Ijtimoiy sug'urta jamg'armalariga majburiy sug'urta to'lovlari (badallari)	Budjet, shu jumladan, munitsipal manbalar (o'z-o'zini boshqarish organlari manbalari)	Korxonalar va tashkilotlarning daromadlari
Huquqiy ta'minot	Fuqarolik-huquqiy qonunchilik		Ijtimoiy himoya sohasidagi qonunlar		

Moliya tanqisligi sharoitlarida ijtimoiy yordam kam miqdorda ajratilishi va vaqtda yetkazilib bermasligi bilan sharhlanadi. Hozirgi vaqtda yordam oluvchilarning daromad miqdori faqat turar-joy subsidiyasi, bolalar uchun har oy beriladigan pul va kam ta'minlangan fuqarolarga ijtimoiy yordam ko'rsatilishi belgilanayotganda e'tiborga olinmoqda. Qonunga ko'ra, kam ta'minlanganlarga yordam ularning ariza asosida o'sha vaqtdanoq yoki uch oygacha muddatdan kam bo'lmagan davrda berilishi lozim. Arizada oila tarkibi, daromadi va mulki haqidagi ma'lumotlar yashash minimumi ko'rsatkichlari yig'indisi va oila a'zolarining umumiy daromadlari o'rtasidagi farqdan kelib chiqib, mazkur farq doirasida belgilanadi. Yordam pul to'lovlari shaklida (ijtimoiy nafaqa, subsidiya, kompensatsiya) hamda natural shaklda (yoqilg'i, oziq-ovqat, kiyim, poyabzal, tibbiy vositalar) bo'ladi.

Aholini ijtimoiy muhofaza qilish tizimining asosini umumiy ijtimoiy transfertlar, mahsulot va tovarlarga bo'lgan subsidiya va xizmatlar, shuningdek, toifalarga doir imtiyozlar tashkil etsada, u eng kam ta'minlangan aholi qatlamlariga resurslar ajratilishini ta'minlay olmayotgani kuzatilib, buning sababi – aniq manzillik yo'qligidir.

Manzillik tamoyiliga ko'ra, ijtimoiy to'lov va imtiyozlar ijtimoiy siyosat nuqtai nazaridan ularga muhtoj aholi guruhiga yo'naltirilgan bo'lishi lozim. Hozirgi davrda ijtimoiy siyosatning asosiy maqsadi nochorlikka qarshi kurashish ekani bois, manzil guruhi – bu kam ta'minlangan aholi tabaqalaridir.

2. Aholini ijtimoiy muhofaza qilish tizimidagi institutlar

Har qanday davlatda fuqarolarni ijtimoiy muhofaza qilishni amalga oshirish bilan shug'ullanadigan ijtimoiy institutlarning butun bir tizimi mavjud.

Bozor iqtisodiyotiga yo'naltirilgan mamlakatlarda kasallik, baxtsiz hodisalar ro'y berganda yoki kasallik davrida qarorlar qabul qilishdagi shaxsiy erkinlik va javobgarlik ijtimoiy himoya tizimining tashkil qilinishida asosiy ustunlardan hisoblanadi. Biroq, insonning bir o'zi barcha hayot qiyinchiliklarini yengishga qodir emas. Moddiy ta'minlanmaganlikning ijtimoiy xatari ba'zi hollarda yengilmas kuch tusiga ega bo'ladi, bu nogironlikning erta shakllari, kasalliklarning og'ir va bedavo turlariga chalinganligidir. Shu sababdan aksariyat rivojlangan mamlakatlar XIX-asr oxirlaridayoq ijtimoiy xatar hollari boshlanganda yordam tashkil qilish zaruratini anglashgan. Odatda, ijtimoiy himoyaning ikkita instituti quyidagi shakllarda qo'llaniladi: davlat ijtimoiy himoyasi (beg'araz, pulsiz shakli) va ijtimoiy sug'urta (ijtimoiy himoyaning pullik shakli).

Jahon tajribasiga ko'ra, ijtimoiy himoyaning quyidagi beshta asosiy instituti mavjud :

1. Davlat ijtimoiy yordami. Mehnatga layoqatligining yo'qligi, ishsizligi, daromad manbai mavjud bo'lmaganligi sababli mustaqil ravishda o'zini moddiy ta'minlay olmagan shaxslarga davlat tomonidan beriladigan ijtimoiy yordami hisoblanadi. Bu yordam turining hajmi o'tmishdagi shaxs daromadi yoki aholining umumiy turmush darajasi bilan bog'liq emas. Ijtimoiy yordam xayrixohlik tusiga egadir. Ijtimoiy yordam doirasidagi nafaqa va yordam pullari faqatgina qonunchilikda qayd etilgan fuqarolar toifalariga beriladi. Mazkur himoya

institutining asosiy jihati – bu kam ta'minlangan aholi guruhlariga davlatning ijtimoiy-alimentli shartnomasiz yordam ko'rsatish munosabatlari (bolalikdan nogiron, boshqa erda nogiron bo'lgan shaxs, pensiya olish uchun zarur sug'urta maqomiga ega bo'lmagan fuqarolarga). Jismoniy shaxs tomonidan ijtimoiy yordam olishida uning ijtimoiy mehnat faoliyatidagi ishtiroki ahamiyatsizdir. Ushbu tizim yordam pullariga muhtoj shaxsning daromadi tekshirilganidan keyin, unga daromadning minimal darajasini ta'minlash maqsadida beriladi. Asosiy sabab – yashash minimumi hajmida mablag'ning mavjud emasligidir.

Ijtimoiy himoyaning ushbu institutining moliyaviy manbai sifatida hududiy va munitsipal budjetlar olinadi, ular umumiy soliq tizimi va maxsus maqsadda yig'iladigan soliq hisobidan shakllanadi.

2. Davlat ijtimoiy ta'minoti. Ushbu himoya shaklida avvaldan ma'lum to'lovlar bajarilganmi yoki yo'qmi, shuningdek, shaxslarning moddiy holati (muhtojligi) e'tiborga olinmagan holda davlat tomonidan ijtimoiy ta'minot taqdim etiladi. Mazkur ijtimoiy himoyaning moliyaviy manbalari – umumiy va maxsus soliqlar hisobidan shakllanadigan davlat budjetidan to'g'ridan-to'g'ri olinadigan mablag'lar.

3. Majburiy ijtimoiy sug'urta. Bu iqtisodiy faol aholini o'z daromadini mehnatga layoqatsizligi tufayli (kasallik, baxtsiz hodisa, keksalik) yoki ishsiz qolgani sababli yo'qotish xavfidan ijtimoiy himoyalash institutidir. Mazkur institutning moliyaviy manbalari – ish beruvchilar, ishchilar (ba'zan davlat)ning o'zaro yordam va o'z-o'zi uchun ma'sul bo'lish, hamjihatlikning omillariga asoslangan sug'urta to'lovlari (badallari) hisoblanadi.

Majburiy sug'urta to'lovlari miqdori jamiyatda shakllangan ijtimoiy kafolat darajalari bilan bog'liq hamda ular ishchi va ish beruvchi o'rtasidagi (davlat ishtirokidagi) shartnomalar natijasida shakllanadi.

4. Ixtiyoriy qo'shimcha (kasbiy) ijtimoiy sug'urta. Sug'urtaning bu turi iqtisodiyotning alohida tarmoqlari doirasida yollanma ishchilar uchun uzoq muddatli tarmoqli va jamoa shartnomalari asosida tashkil etiladi. Odatda, ixtiyoriy qo'shimcha ijtimoiy sug'urta tizimi xususiy tusga ega bo'ladi, biroq ularning faoliyati maxsus qonunchilik bilan tartibga solinadi. Unga ko'ra, sug'urtalanuvchilar uchun ijtimoiy kafolatlar tizimi yaratiladi, jumladan: bir ish beruvchida ishlashning minimal muddati, ushbu muddat tugagach, ishchida qo'shimcha himoya turlariga huquqi paydo bo'ladi. Masalan, pensiya ta'minoti huquqi; sug'urtalanuvchi o'z ish joyini o'zgartirgan holda sug'urta bo'yicha qo'lga kiritgan huquqlari saqlanib qoladi.

5. Fuqarolarning shaxsiy (xususiy) sug'urtasi. Sug'urtaning bu turi shartnoma asosida tuziladi va shu bois uning doiralari hamda amal qilinishi vaqt davrlari, ma'lum jismoniy shaxslarning moliyaviy imkoniyatlari, xatar turlari bilan cheklangan bo'ladi. Ushbu shakl uchun sug'urta shartnoma mavjudligi fuqarolarning o'zi uchun ma'sulligi xosdir.

Shunday qilib, yuqorida sanab o'tilgan ijtimoiy himoyaning beshta institutidan har biri o'ziga xos jihat, vazifa va qo'llanilish sohalariga egadir (2-jadval).

Aholini ijtimoiy muhofaza qilish tizimidagi institutlarning taqqoslama tavsiflari

Ijtimoiy himoya institutlarining tavsifi va mexanizmlari	Ijtimoiy himoya tizimining asosiy institutlari				
	Davlat ijtimoiy yordami	Davlat ijtimoiy ta'minoti	Majburiy ijtimoiy sug'urta	Ixtiyoriy qo'shimcha ijtimoiy sug'urta	Ixtiyoriy shaxsiy sug'urta
1	2	3	4	5	6
Ijtimoiy kafolat va huquqlar vujudga kelishi asoslarini tartibga solish uslublari	Qonunga ko'ra: mehnat layoqatini yo'qotgan yoki unga ega bo'lmagan va muhtoj fuqarolarga ijtimoiy-alimentli yordam, agar ular muhtoj deb topilsa	Qonunga ko'ra: davlat xizmatida band bo'lgan ma'lum mehnat stajiga ega shaxslariga	Qonunga ko'ra: majburiy sug'urta staji yoki nogironlik, boquvchisini yo'qotgan hollarda	Kelishuv munosabatlari asosida: ma'lum sug'urta staji va jamoa (tarmoq) shartnomasi mavjudligida	Shaxsiy sug'urta shartnomasi va sug'urta to'lovlari to'laganligi asosida
Tashkil etish tamoyillari	Butun jamiyatning mehnatga layoqatsiz va muhtojlar uchun minimal daromadini hosil qilishning hamjihatli ma'suliyati	Davlatning ish beruvchi sifatidagi o'z yollanma ishchilarini pensiya bilan ta'minlash uchun javobgarlik	Ish beruvchi va ish bajaruvchilarning ma'suliyati, o'zaro hamjihatlik yordami, ishchilarning o'z ma'suliyatini his etishi	Ish beruvchilar kasbiy guruhlarining ishchilarni kasb mehnati xataridan muhofaza qilish bo'yicha hamjihatlik o'zaro yordami	Fuqarolarning ma'suliyatlilik, to'lov pullari va beriladigan mablag'lar ekvivalentligiga to'laganligi rioya qilish
Moliyaviy manbalari	Soliqlar yordamida shakllanadigan budget manbalari	Soliqlar yordamida shakllanadigan budget manbalari	Ish beruvchi va ish bajaruvchilarning majburiy sug'urta to'lovlari	Ish beruvchilarning (bajaruvchi) ixtiyoriy sug'urta to'lovlari	Fuqarolarning ixtiyoriy sug'urta to'lovlari
Amal qilish mexanizmlari	Muhtojlik bahosi – barcha oila a'zolari daromadi va mulki miqdorini, shuningdek, davlat imkoniyatlarini aniqlash	Davlat budgetining moliyaviy mablag'larini baholash, pensionerlar, pensiya miqdorini aniqlash	Mehnatga layoqatliligini yo'qotish, keksalik, kasallik, boquvchidan judo bo'lish tufayli ish haqidan mahrum bo'lish, ijtimoiy xavf-xatar turlarini baholash	Kasb xatari tufayli mehnatga layoqatliligini yo'qotish munosabati bilan yoki nafaqaxo'rlarning yoshini yashab yetish davri bilan bog'liq holda ish haqini yo'qotish xavfiga baho berish	Individual kasallanish xatariga baho berish, mehnatga layoqatliligini yo'qotish
1	2	3	4	5	6
Pensiya va nafaqa	Ijtimoiy pensiyalar	Pensiya va nafaqa	Pensiya va nafaqa	Pensiya va nafaqa miqdori	Sug'urta to'lovlari miqdori

miqdorini hisoblash tartibi	miqdori yashash minimumiga teng (o'rtacha ish haqining taxminan 20 foizi).	miqdori davlat xizmatidagi ish staji va davomiyligi bilan bog'liq va o'rtacha ish haqining 55-70 foizni tashkil qiladi.	miqdori sug'urta staji davomiyligi, ish haqi hajmi, pensiyaga chiqish yoshi bilan bog'liq va o'rtacha ish haqining 40-60 foizini tashkil qiladi.	korxonadagi (tarmoq) ish staji bilan bog'liq va o'rtacha ish haqining 20-30 foizini tashkil qiladi.	sug'urta badallari hajmi va muddati davomiyligi bilan bog'liq.
Boshqaruv shakllari	Davlat boshqaruvi	Davlat boshqaruvi	Ish beruvchi va ish bajaruvchi ta'sis etuvchilarning o'zini-o'zi boshqarish organlari	Ish beruvchi va ish bajaruvchilarning o'zini-o'zi boshqarish organlari	Xususiy sug'urta kompaniyalari
Amal qilish uchun zarur shart-sharoitlar	Davlat budjetidan ajratiladigan mablag'lar	Davlat budjetidan ajratiladigan mablag'lar	Majburiy ijtimoiy sug'urtaning huquqiy, moliyaviy va tashkiliy mexanizmlarining mavjudligi	Korxonalarining barqaror va samarali faoliyati	Aholida zahira uchun mablag'larning mavjudligi, mamlakatda iqtisodiy barqarorlikning ta'minlanganligi, huquqiy davlat mavjudligi, shaxsiy sug'urta institutlarining rivojlanganligi
Ijtimoiy himoya institutining kuchli jihati	Mehnatga layoqatsiz va muxtoj aholining keksalik davridagi ijtimoiy kafolatlari	Pensiyaning yuqori va barqaror darajada bo'lishi	Pensiya miqdorini belgilashda sug'urta staji davomiyligi va ish haqi hajmi hisobga olgan holda ish olib borish	Keksalik va nogironlikdagi himoyaning qo'shimcha mexanizmi	Individual moliyaviy imkoniyatlar va qo'shimcha moddiy ta'minot ehtimoli
Ijtimoiy himoya institutlarining zaif jihatlari	Pensiyaning past, ma'muriy harajatlarning esa yuqori darajasi	Moliyalashning budjet manbai, kengayishga intilish	Zarur sug'urta stajiga ega bo'lgan shaxslarning yetishmasligi	Alohida korxonalarining moliyaviy imkoniyatlari cheklanganligi	Taqsimlanish fuqarolarning moliyaviy imkoniyatlari bilan cheklangan, o'rtacha va yuqori daromadga ega tabaqalar tomonidan foydalaniladi.

Bunda eng asosiysi (moliyaviy mablag‘i, keng qamrovliligi, xizmatlar xilma-xilligi va sifatiga ko‘ra) – bu majburiy ijtimoiy sug‘urtadir. Masalan, rivojlangan mamlakatlarda mavjud ijtimoiy sug‘urta turlari salmog‘iga barcha ijtimoiy himoya xarajatlarining 60-70 foizi, YaIMning 15-25 foizi to‘g‘ri keladi. Nobudjet ijtimoiy jamg‘armalar salmog‘iga ijtimoiy himoya xarajatlarining 45 foiz, YaIMning 8,0 foizi to‘g‘ri keladi.

Majburiy ijtimoiy sug‘urta va ijtimoiy yordam tavsiflarining mutanosibligi 3-jadvalda berilgan.

3-jadval

Majburiy ijtimoiy sug‘urta va ijtimoiy yordam tavsiflarining mutanosibligi

Ijtimoiy sug‘urta	Ijtimoiy yordam
Moliyalash odatda ishchi va ish beruvchilarning sug‘urta badallari hisobiga davlat aralashuvi ehtimoli bilan amalga oshiriladi.	Davlat budjeti hisobidan moliyalanadi.
Ishtirok etish majburiy. To‘lovlar badallardan shakllangan sug‘urta jamg‘armalaridan to‘lanadi.	Qonunchilikka ko‘ra, to‘lovlar muxtojlarining ma‘lum toifalariga beriladi.
Aksariyat hollarda qo‘shimcha mablag‘ talab qilinmaydi, chunki jamg‘armalarning bir qismi daromad olish maqsadida sarmoya qilinadi.	Muhtojlikka baho berilishda shaxslarning mulki miqdori aniqlanadi. Ba‘zida ma‘lum jihatlar qayd etilmaydi (katta miqdorda bo‘lmagan shaxsiy mablag‘).
Shaxsning nafaqa puli olish huquqi; uning muhtojligi qayd etilmagan tarzda olishi mumkinligini tasdiqlovchi xujjatlar asos bo‘ladi.	Nafaqa berishdan maqsad – shaxsning daromadlari miqdorini ma‘lum minimumgacha yetkazish, bunda boshqa omillar ham inobatga olinadi (oila kattaligi, majburiy to‘lovlar).
To‘lov va nafaqalar miqdori shaxs kimligi (beva, nogiron va h.k.) yoki qancha daromad topishi bilan bog‘liq.	Nafaqa miqdori oldingi ish haqi yoki hayot darajasi bilan bog‘liq emas.
Ishlab chiqarishda sodir bo‘lgan baxtsiz hodisalarni sug‘urtalash sxemalari odatda to‘laligicha ish beruvchi tomonidan moliyalanadi.	Ijtimoiy yordamning farovon turmush tarzi bilan umumiy jihatlari mavjud, biroq ijtimoiy yordam nochorlikning keskin shakllari va ijtimoiy kamsitilishga yo‘l qo‘ymaslik muammosini hal etishga qaratilgan.

Sug‘urtani (shaxsiy va majburiy sug‘urtalarni) ijtimoiy himoyaning boshqa institutlaridan farqlovchi tomoni shundaki, bu shaklda sug‘urtalangan shaxs faqatgina avval sug‘urta qilingan va sug‘urta zarurati tasdiqlangan shart bilan mablag‘ olishi mumkin. Umuman olganda, boshqa shartlar qo‘yilmaydi. Mazkur holat muxtojlikni tekshirish zaruratidan ozod qiladi.

Ijtimoiy sug‘urta tizimi boshqa ijtimoiy himoya tizimlaridan (ijtimoiy yordam, shaxsiy sug‘urta) uning asosini kelgusida paydo bo‘lishi ehtimoli mavjud ehtiyojlarning turlari tashkil qilganligi (ish haqining o‘rnini qoplash, kasallik, baxtsiz hodisa, keksalik tufayli) bilan farqlanadi, shuningdek, u mehnat munosabatlari (ish bilan band aholining majburiy sug‘urtalanishi), sug‘urtalanganlarning o‘z huquqlarini amalga oshirishlarining ijtimoiy kafolatlari bilan ham chambarchas bog‘liqdir.

Shaxsiy sug'urta hamda ijtimoiy yordam institutlari bunday masalalarni yechishga qodir emas. Shaxsiy sug'urta aholi katta qismining sug'urta badallarini to'lashga imkoni yo'q. Davlat budjeti tomonidan ta'minlanadigan ijtimoiy yordamning ham moliyaviy imkoniyatlari cheklangan va u faqatgina jamiyatning mehnatga layoqatsiz a'zolari uchun mo'ljallangan.

3. Pensiya tizimini isloh qilishning asosiy yo'nalishlari

1991 yili O'zbekistonda tashkil etilgan pensiya jamg'armasi moliyaviy jihatdan qashshoq bo'lgan, chunki uning daromadlari harajatlarini qoplay olmasdi. Lekin, hukumat tomonidan 1997 yilda ko'rilgan chora-tadbirlar yordamida pensiya tizimining moliyaviy holatini barqarorlashtirishga va o'sha paytdagi pensiya to'lovlari bo'yicha qarzlarni bartaraf etishga erishildi.

Hozirgi vaqtda budjetdan tashqari pensiya jamg'armasining o'z majburiyatlarini o'tash bo'yicha qarzlari yo'q, biroq ushbu pensiya tizimini moliyaviy jihatdan to'liq ishonchli deyishga hali erta. Bunga sabab kamida 3 oylik pensiya to'lovlari bilan ta'minlab turuvchi zahira jamg'armasining yo'qligi, majburiy pensiya badallari miqdorining nisbatan yuqoriligi, kishilarning bu badallarini to'lashdan qochishi va buning iqtisodiy raqobatbardoshlikka salbiy ta'siridir.

Yuqorida sanab o'tilgan muammolarning ko'pchiligi pensiyalarni belgilash va to'lashni boshqaruvchi qonunlarning mukammal emasligi bilan bog'liqdir. Bu eng avvalo, pensiya jamg'armasiga to'lanadigan majburiy badallar miqdori va pensiya miqdorining bir-biriga mos kelmasligida ko'rinadi va ularning sabablari quyidagilar hisoblanadi:

Birinchi, jinsi bo'yicha fuqarolarning pensiya jamg'armasining daromadlar va harajatlar qismlarining tashkil topishidagi ishtiroki bo'yicha tafovut: ayollarga pensiya olish huquqini qo'lga kiritish uchun 20 yil mobaynida pensiya jamg'armasiga badallarni o'tkazib turish kifoya bo'lsa, erkaklar uchun bu muddat 25 yilni tashkil etadi. Ayollar 55 yoshdan pensiyaga chiqish huquqiga egalar, erkaklar esa 60 yoshdan. Ayollar o'rtacha 72 yil umr ko'radilar, erkaklar esa 67 yil. Demak, shuni aytish mumkinki, ayollarning pensiya jamg'armasining harajatlar qismidagi ulushi erkaklarnikiga qaraganda ikki barobar ko'proq, ammo ularning daromadlar qismidagi ulushi erkaklarnikidan sezilarli darajada kamroqdir.

Ikkinchi, erkaklar va ayollarni pensiya bilan ta'minlashdagi tafovut sababli ularning pensiya jamg'armasining daromadlar qismidagi ishtirokining har yilgi ko'rsatkichi ham keskin farq qiladi: ayollar uchun bu ko'rsatkich asosiy pensiyaning 2,75 foizini tashkil etsa, erkaklar uchun 2,2 foizini tashkil etadi. Hamma gap shundaki, o'rtacha ish haqining 55 foiziga teng bo'lgan asosiy pensiyani ko'lga kiritish uchun ayollar pensiya jamg'armasida 20 yil mobaynida ishtirok etishlari kerak 55:20-2,75, erkaklar esa 25 yil (55%:25-2,2%).

Uchinchi, respublikaning qonunlaridan ma'lumki, aholining bir qismiga guruhlar uchun pensiya jamg'armasining daromadlar qismida ishtirok etmaslik huquqi berilgan (masalan, harbiy xizmatchilarga).

To'rtinchi, qonunlar aholining ko'pgina guruhlariga bir qator imkoniyatlar

yaratadi: ish stajini ikki barobar ko‘paytirilishi (masalan, harbiylarning 1 yillik xizmati 2 yil ish staji deb sanaladi), ishchilarning turli sabablarga ko‘ra ishlamagan davri ham ish stajiga qo‘shilishi (I-guruh nogironni parvarish qilish bilan band bo‘lsa, 16 yoshgacha bo‘lgan nogiron bola, 3 yoshgacha bo‘lgan bola tarbiyasi bilan shug‘ullansa), pensiya jamg‘armasiga badal to‘lash bilan o‘z hissasini qo‘shmagan davri ham ish stajiga qo‘shilishi (ta‘lim olsa, harbiy xizmatda bo‘lsa, farzandlariga qarasa), pensiyaga turli qo‘shimcha to‘lovlarning qo‘shib borilishi va h.k.

Pensiya tizimini isloh qilishda shu narsani hisobga olish kerakki, respublikada mehnatga layoqatli aholining atigi 42 foizi pensiya jamg‘armasiga to‘lovlar o‘tkazadi, qolgan 48 foizi esa qonunlarga muvofiq ushbu to‘lovlarni o‘tkazmaslikka ruxsat berilgan. Ko‘rinib turibdiki, agar pensiya jamg‘armasining daromadlari qismida ishtirok etuvchi mehnatga layoqatli aholining ulushini ko‘taradigan bo‘lsak, (imtiyozlarni bekor qilish, ish haqini butunlay qonuniy bo‘lishini ta‘minlash va hokazo orqali) pensiya jamg‘armasining moliyaviy ahvolini yaxshilash, balki majburiy pensiya to‘lovlari miqdorini kamaytirish ham mumkin bo‘ladi.

Pensiya tizimini takomillashtirishning yana bir yo‘li – bu imtiyozlarni bekor qilishdan iborat. Dunyodagi har qanday rivojlangan mamlakatda ham bizdagi kabi imtiyozlar mavjud emas. Rejali iqtisodiyot tizimida bunday imtiyozlar ma‘lum bir zararli, sog‘liq uchun xavfli mehnat sharoitida ishlaydigan va ish haqi kam bo‘lgan xodimlarga ovunchoq vazifasini o‘tagan. Ammo, bugungi kunda bozor iqtisodiyoti tizimi hukm surayotgan davrda korxonalar o‘z xodimlari uchun mavjud shart-sharoitlardan kelib chiqqan holda o‘zlari ish haqi hajmini belgilab turgan paytda, bunday imtiyozlar o‘z mohiyatini yo‘qotadi. Bundan tashqari, avval zararli hisoblangan ishlab chiqarishlar yangi texnologiyalarning tadbiq etilishi hisobiga hozir zararli hisoblanmaydi. Agar korxonalar bunday texnologiyalarni tadbiq qilmas ekan, u o‘z ishchilarining tezroq pensiyaga chiqib ketishini o‘zi ta‘minlashi shart.

Pensiya tizimini isloh qilishda demograf olimlarning prognozlarini hisobga olish lozim. Ularning prognozlariga qaraganda, 2020 yilga kelib O‘zbekistonda pensiya yoshidagi aholi sonining o‘sish sur‘ati mehnatga layoqatli aholining sonining o‘sishi sur‘atidan oshib ketadi. Buning natijasida 2025 yilga kelib pensionerlarning soni 2005 yildagiga nisbatan ikki barobar ko‘p bo‘ladi va bu ko‘rsatkich mehnatga layoqatli aholidan ko‘ra tezroq o‘sadi. Ma‘lumki, bu pensiya jamg‘armasining moliyaviy holatiga salbiy ta‘sir ko‘rsatadi. Chunki, pensiya jamg‘armasining harajat qismining o‘sish darajasi daromadlar qismining o‘sish darajasidan yuqori bo‘ladi. Bunga yo‘l qo‘ymaslik uchun hozirdan pensiya tizimini isloh qilishni boshlash kerak. Chunki, hozir demografik nuqtai nazardan ushbu islohotlarni amalga oshirish uchun eng qulay vaqtdir.

Rivojlangan mamlakatlar pensiya jamg‘armasining moliyaviy holatini barqarorlashtirishga xodimlarning pensiyaga chiqish yoshlarini ko‘tarish yo‘li bilan erishgan. Masalan, MDH tarkibiga kiruvchi Rossiya, Belorusiya, Ukraina va O‘zbekistondan tashqari aksariyat mamlakatlar pensiyaga chiqish yoshini qonun yo‘li bilan ko‘tardi. Jumladan, Ozarbayjon, Moldova va Turkmanistonda pensiyaga chiqish yoshi erkaklar uchun – 62 yoshga, ayollar uchun – 57 yoshga, Armanistonda erkaklar uchun – 63 yoshga, ayollar uchun – 60 yoshga, Qozog‘istonda erkaklar

uchun – 63 yoshga, ayollar uchun – 58 yoshga ko‘tarilgan.

O‘zbekistonda pensiya jamg‘armasi moliyaviy holatini yaxshilashning qator imkoniyatlari mavjud. Ulardan biri pensiya jamg‘armasi mablag‘laridan maqsadli foydalanishdir. Ta’kidlash lozimki, respublikada pensiya jamg‘armasi mablag‘larining 87,5%ini haqiqiy pensiya to‘lovlari, qolgan 12,5%ini moliyalash bilan qoplanmaydigan qo‘shimcha harajatlar (pensiya ustamalar, ijtimoiy nafaqalar, harbiy xizmatchilarga pensiya to‘lovlari) tashkil etgan. Bizningcha, moliyalash bilan qoplanmaydigan qo‘shimcha harajatlar davlat budjetining boshqa manbalaridan moliyalashtirilsa, birinchidan, pensiya jamg‘armasi mablag‘larining maqsadlili oshardi, ikkinchidan, pensiya jamg‘armasining moliyaviy ahvoli yaxshilanardi.

Respublikada pensiya jamg‘armasi moliyaviy holatini yaxshilash yo‘llaridan biri imtiyozli pensiya tayinlanishini kamaytirishdir. Fikrimizcha, iqtisodiy islohotlarning chuqurlashishi sharoitida O‘zbekistonning ijtimoiy-iqtisodiy va demografik rivojlanishida kuzatilayotgan quyidagi xususiyatlar imtiyozli asosda tayinlanadigan pensiyadan butunlay voz kechishga imkon beradi. Jumladan:

- oilada beshinchi va undan keyingi bo‘lib tug‘ilayotgan bolalar sonining kamayishi;
- ishlab chiqarishga zamonaviy texnika va texnologiyalarning kiritilishiga katta e’tibor qaratilayotganligi sababli, iqtisodiyotning aksariyat tarmoqlaridagi mehnat sharoiti avvalgidek zararli va og‘ir hisoblanmasligi.

Yuqorida ko‘rsatilgan xususiyatlar respublikada imtiyozli pensiyadan butunlay voz kechishga imkon beradi. Bu esa, pensiyaga chiqish o‘rtacha yoshini erkaklar uchun 1,5 yilga, ayollar uchun 2 yilga ko‘tarish imkonini beradi.

O‘zbekistonda pensiya jamg‘armasining moliyaviy holatini yaxshilash yo‘llaridan yana biri erkaklar va ayollar uchun pensiyaga chiqish yoshini tenglashtirishdir. Yangi iqtisodiy munosabatlar sharoitida O‘zbekiston aholisining jinsiy tarkibida bevosita ayollarga xos ijtimoiy-demografik xususiyatlar sodir bo‘lmoqda. Jumladan:

- ijtimoiy ishlab chiqarishda band bo‘lgan ayollar salmog‘i ortib bormoqda;
- ayollarda erkaklarga nisbatan tug‘ilganda kutilayotgan hayot davomiyligining yuqoriligi saqlanmoqda;
- reproduktiv yoshdagi ayollarda tug‘ish hollari keskin kamayib bormoqda.

Ko‘rib o‘tilgan ijtimoiy-demografik xususiyatlar erkaklar va ayollar uchun pensiyaga chiqish yoshini tenglashtirish imkonini yaratadi. Mazkur tadbirni amalga oshirilishi o‘rtacha pensiyaga chiqish yoshini 3 yilga ko‘tarishga imkon beradi.

Bu mexanizmlarni amalga oshirish natijasida o‘rnini bosish o‘rtacha koeffitsientini ko‘tarish va yangi to‘g‘rilash koeffitsientlarini joriy qilish yo‘li bilan ish haqi va pensiyalar minimal miqdorlarini tenglashtirish mumkin bo‘ladi.

Albatta, yuqorida keltirilgan pensiya ta’minotini takomillashtirish mexanizmini to‘laligicha va bir vaqtda amalga oshirib bo‘lmaydi. Chunki, ularning samarasi 10-12 yildan keyin namoyon bo‘ladi.

Jahon tajribasi shuni ko‘rsatadiki, pensiya tizimini takomillashtirishning eng samarali usullaridan biri bu jamg‘arishga asoslangan pensiya tizimini

shakllantirishdir. Lekin, bu tizim birdamlik pensiya tizimining o'rnini bosish kerak emas. Jamg'arishga asoslangan pensiya tizimini qo'shimcha, davlatga aholining yashash sharoitini yaxshilash va davlat pensiya tizimi oldidagi majburiyatlarini bajarishda yordam beradigan tizim sifatida ko'rish lozim. Masalan, jamg'arishga asoslangan pensiya tizimi imtiyozlarni bekor qilish o'rnini qoplashi mumkin.

Bundan tashqari, jamg'arishga asoslangan pensiya jamg'armasi mamlakat iqtisodiyoti uchun samarali investitsiya manbaidir. Buni juda ko'p mamlakatlar tajribasi asosida ko'rish mumkin. Masalan, Chilida iqtisodiyotning rivoji uchun ketayotgan moliyaviy manbalarning asosiy qismi aynan jamg'arishga asoslangan pensiya jamg'armalari tomonidan ta'minlanadi.

Shuni alohida ta'kidlash kerakki, jamg'arishga asoslangan pensiya jamg'armalarini tashkil etish hamda unda ishtirok etish butunlay ixtiyoriy bo'lgan nodavlat pensiya jamg'armalari tarmog'ini yaratish orqali amalga oshirilishi lozim. Albatta, bunday jamg'armalarni tashkil etish qoidalarini ta'minlovchi va faoliyat jarayonini boshqarib turuvchi qonunlar talab qilinadi. Ularning investitsion faoliyatini esa maxsus boshqaruvchi kompaniyalar orqali amalga oshirish mumkin. Bu esa, mablag' qo'yishning samaradorligini va uning saqlanishi kafolatini ta'minlovchi asosiy shart hisoblanadi.

Fikrimizcha, bunday tizimni bosqichma-bosqich yaratish kerak. Bosqichma-bosqich deyilganda, quyidagi choralarning ketma-ket amalga oshirilishi tushuniladi:

- pensiya jamg'armalarining himoyasini ta'minlab beruvchi va nodavlat pensiya tizimi ishtirokchilarining munosabatlarini boshqarib turuvchi qonunlar va me'yoriy hujjatlarni qabul qilish;

- davlat pensiya tizimiga bo'lgan majburiy mexanizmni mukammallashtirish hisobiga ish beruvchilar nodavlat pensiya tizimida ishtirok etishiga shart-sharoitlar yaratib berish;

- yirik korxonalar xodimlari uchun nodavlat pensiya jamg'armalarini shakllantirish.

Davlat ushbu tizimni yaratish bo'yicha tashabbuskor va ular faoliyatining qonuniyligini ta'minlovchi kafil bo'ladi. Masalan, jamg'arishga asoslangan pensiya tizimida juda ko'p moliyaviy mablag'lar yig'iladi va davlat tomonidan belgilanadigan "o'yin koridori" moliyaviy piramidalar paydo bo'lishining oldini olishi va ular faoliyatining aniq qonunlarga asoslanganligini belgilash hamda mablag' qo'yishdagi xavf-xatarlarning minimalligini ta'minlab beradi.

Davlatning xususiy pensiya jamg'armalarini boshqarishdagi asosiy choralari quyidagilar hisoblanadi:

- jamg'armalar faoliyatini litsenziyalash;

- ularning moliyaviy holatini doimiy monitoring qilish;

- jamg'armalarda majburiy buxgalteriya hisobini olib borishni tekshirish va har yili mustaqil auditni o'tkazish;

- moliyaviy xavf-xatar darajasi katta bo'lgan loyihalarga kapital qo'yishning oldini olish maqsadida pensiya aktivlarini saralash ustidan nazorat qilish.

Nodavlat pensiya jamg'armasi o'z mulki va aktivlari bilan barcha ishtirokchilar oldida ma'suliyatni va javobgarlikni oluvchi mustaqil yuridik shaxs

bo'ladi. Davlat bunday pensiya jamg'armalarining qarzlari bo'yicha majburiyatni o'z bo'yniga olmasligi kerak. O'z navbatida, pensiya jamg'armasi ham davlat majburiyati uchun javobgar emas. Pensiya jamg'armasi tomonidan beriladigan pensiya miqdori pensionerning qo'ygan mablag'i miqdori va bu mablag'larni investitsiyalash evaziga olingan daromad miqdori bilan uzviy bog'liq bo'lishi lozim.

O'tish davrining xususiyatlarini hisobga olgan holda nodavlat pensiya jamg'armalari, hech bo'lmaganda birinchi bosqichlarida iqtisodiy va moliyaviy jihatdan qudratli korxonalar yoki tijorat banklari tomonidan tashkil etilishi lozim. Bunda soha hudud jihatdan bir nechta korxonalarining pensiya jamg'armalari korporativ jihatdan birlashishi ham mumkin. Aytish kerakki, nodavlat pensiya jamg'armalarining faoliyati pensiya badallarini yig'ishga, pensiya zahiralari qayta joylashtirishga, pensiya majburiyatlarini hisoblashga va nodavlat pensiya jamg'armasi ishtirokchilariga pensiya to'lashga qaratilishi lozim. Bunday faoliyatni yuritish uchun davlatdan ruxsat olish majburiy bo'lishi kerak.

Nodavlat pensiya jamg'armalariga badallar o'tkazish korporativ shartnomalar asosida ish beruvchi va ishchi tomonidan bajarilishi zarur. Bunday jamg'armalar faoliyatida ishtirok etish uchun fuqarolarni jalb qilishda soliqqa tortishga aloqador usullardan foydalanish lozim.

Nodavlat pensiya jamg'armalarida ishchilar va ish beruvchilar ishtirokining ijobiy tomonlari quyidagilardan iborat:

- keksayganda o'ziga davlat pensiyasidan tashqari yetarli mablag'larni yig'ish imkoniyati;
- yig'ilgan mablag'larning jamg'arma rahbariyati va maxsus boshqaruv kompaniyalari tomonidan sifatli boshqarilishi natijasida ularning ko'paytirilishi;
- qatnashchilar bilan jamg'arma o'rtasidagi moliyaviy munosabatlar jarayonining qulayligi;
- moliyaviy majburiyatlarning xususiy pensiya jamg'armasi ishtirokchilari o'rtasida tasdiqlanishi;
- daromadlarning soliqqa tortish bazasi qisqarishi hisobidan joriy soliq to'lovlarining kamayishi;

Nodavlat pensiya jamg'armalarini yaratishning xorij tajribasi shuni ko'rsatadiki, ish beruvchilarning undagi ishtiroki bir qator shart-sharoitlar bilan bog'liqdir:

- korxonaning malakali kadrlar salohiyatini saqlab qolishiga va uni mustahkamlashga urinishi (ba'zi ish beruvchilar o'z ishchilari uchun pensiya jamg'armasiga to'lovni amalga oshirishda ma'lum imtiyozlar yaratadi);
- xususiy pensiya jamg'armalarida ishtirok etayotgan ishchilar uchun badal to'lovini amalga oshirish evaziga firmalarning soliq to'lovlari miqdorining kamayishi (AQSh, Germaniya, Buyuk Britaniya va boshqa G'arbiy Yevropa mamlakatlarida korxonalarining soliqqa tortiladigan badallari ularning o'z xodimlari uchun xususiy pensiya jamg'armalariga o'tkazgan badallarining umumiy miqdoriga kamaytiriladi. Keyinchalik soliqlar pensiya jamg'armasi ishtirokchisi bo'lgan xodim tomonidan qo'shimcha pensiya to'lovlari olinishi paytida ushlab qolinadi).

Shunday qilib, yuqorida ko‘rsatilgan ustuvor yo‘nalishlarni amaliyotga tadbiq etish, birinchidan, pensiya jamg‘armasi moliyaviy barqarorligini ta‘minlashga, ikkinchidan, pensionerlarning iqtisodiy farovonligining oshishiga yordam beradi.

Bahs munozaralar uchun savollar

1. Ijtimoiy siyosat deganda nimani tushunasiz?
2. Ijtimoiy siyosatning asosiy yo‘nalishlarini aytib bering.
3. Aholini ijtimoiy muhofaza qilishda davlatning o‘rnini tushuntirib bering.
4. Aholini ijtimoiy muhofaza qilish tizimidagi institutlarni sanab bering.
5. Aholini ijtimoiy muhofaza qilish tizimidagi davlat va nodavlat jamg‘armalari faoliyatini nimalardan iborat?

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Abduraxmanova G.Q., Abduramanov X.X. Ijtimoiy sohalar va inson taraqqiyoti. O‘quv qo‘llanma. - T.: Fan va texnologiya, 2018. - 312 b.
2. Inson taraqqiyoti. Darslik. i.f.d., prof. Q.X. Abdurahmonov tahriri ostida. – T.: Fan va texnologiya, 2013. – 476 b.
3. Chelovecheskie razvitie: novoe izmerenie sotsialno-ekonomicheskogo progressa. Uchebnoe posobie. - M.: Prava cheloveka, 2008. - 636 s.
4. Kalandar Abdurakmanov, Nodira Zokirova. Human Development. Textbook. – norderstedt, Books on Demand, 2014, 428 p.

Qo‘shimcha adabiyotlar

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoevning 2017-2021 yillarda O‘zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yo‘nalishi bo‘yicha Harakatlar strategiyasini «Faol tadbirkorlik, innovatsion g‘oyalar va texnologiyalarni qo‘llab-quvvatlash yili»da amalga oshirishga oid davlat dasturi to‘g‘risidagi Farmoni 23.01.2018 y., 06/18/5308/0610-son.
2. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoev 19-sentabr kuni Birlashgan Millatlar Tashkiloti Bosh Assambleyasining 72-sessiyasida so‘zlagan nutqi // www.lex.uz.
3. Mirziyov Sh.M. Tanqidiy tahlil, qat’iy tartib-intizom va shaxsiy javobgarlik – har bir rahbar faoliyatining kundalik qoidasi bo‘lishi kerak. O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2016 yil yakunlari va 2017 yil istiqbollariga bag‘ishlangan majlisidagi O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining nutqi. // Xalq so‘zi gazetasi. 2017 yil 16 yanvar, №11.
4. Chelovecheskoe razvitie. Uchebnoe posobie. / pod obshchey redaksiyey d.e.n., prof. Abduraxmanova K.X. i d.e.n., prof. Jumaeva N.X. – T.: “Fan va texnologiya”, 2012. – 376 s.
5. Doklad o razvitiy cheloveka 2010. Realnoe bogatstvo narodov: puti k razvitiyu cheloveka / Per. s angl. PROON. – M.: Ves Mir, 2010. – 244 str.
6. Chelovecheskoe razvitie. Uchebnik. – T.: UMED, PROON, 2008. - 462 str.

3-mavzu. Kambag'allik va inson taraqqiyoti (2 soat)

Reja:

1. Kambag'allik tushunchasi. Kambag'allik darajasi qanday o'lchanadi?!
2. O'zbekistondagi kambag'allik haqida ma'lumot. Kambag'allikni qisqartirish bo'yicha chora-tadbirlar.
3. Kambag'allikka qarshi choralar: makroiqtisodiy va mikro darajadagi siyosat

1. Kambag'allik tushunchasi. Kambag'allik darajasi qanday o'lchanadi?!

Kambag'allikning yuqori darajasi Samarqand, Surxondaryo, Sirdaryo, Andijon viloyatlari va Qoraqalpog'iston Respublikasida kuzatilmoqda. O'zbekistondagi kambag'allik haqida ma'lumotlar, ular kimlar, qaerda va qanday hayot kechirishadi.

2020 yilning 27 fevralida kambag'allikni qisqartirish chora-tadbirlari yuzasidan videoselektor yig'ilishi bo'lib o'tdi. Yig'ilishda Prezident Shavkat Mirziyoev mamlakatimiz aholisining 12-15% yoki 4-5 million aholi kambag'allik sharoitidaligini ta'kidladi. Bu ularning kunlik tushumi 10-13 ming so'mdan oshmasligini anglatadi.

Hozirgi kunda kambag'al oilaning shaxsiy kompyuter bilan ta'minlanganligi Respublikadagi o'rtacha oiladan 12 barobarga, shaxsiy mashina bilan – 11 barobarga, konditsioner bilan – 8 barobarga, changyutgich bilan – 4 barobarga, kir yuvish mashinalari bilan – 4 barobarga, muzlatgich bilan – 2 barobarga, televizor va uyali aloqa vositalari bilan – 1,5 barobarga kamligi kuzatiladi.

Aholining kambag'al qatlami mamlakatga xos bo'lgan tezkor iqtisodiy o'sishdan foyda ko'rish imkoniyatidan mahrum bo'libgina qolmay, jamiyatning turli sohalarida ishtirok etish imkoniyati cheklanganligi tufayli rivojlanishga ham hissa qo'sha olmaydi. Davlat bepul o'rta ta'limni ta'minlaydi, tibbiy xizmatlarning asosiy paketini kafolatlaydi, "ijtimoiy ahamiyatli va xavfli" sharoitlar uchun parvarish zaif deb tasniflangan guruhlarga ixtisoslashgan yordam va kam ta'minlangan oilalarga imtiyozlar beradi. Ammo, bundanda ko'pi amalga oshirilishi lozim.

Kambag'allik holatida tushib qolishdan ko'ra, undan chiqib ketish ko'p karra qiyinroq. O'zi qishloq sharoitida yashovchi kambag'al odam kasal bo'lib qolgan sharoitda doktorga uchrashish uchun shaharga qatnashiga to'g'ri keladi. Uning dori-darmon xarajatlariga yo'l kira ham ko'shiladi. Kambag'al oila farzandi pul topish ilinjida ta'lim olish imkoniyatidan mahrum bo'lib qolishi mumkin, bu esa uning kelajakdagi daromadlari darajasiga ta'sir etadi. Shuning uchun ham ko'p hollarda "kambag'allik" va "kambag'allik qopqoni" tushunchalari birga ishlatiladi.

Kambag'allik tushunchasiga yagona ta'rif mavjud emas. Ba'zilar kambag'allik deganda insonning birlamchi ehtiyojlarini (oziq-ovqat, kiyim-kechak, uy-joy, ta'lim va sog'liqni-saqlash) qondirishga imkoniyatning mavjud emasligini tushunsa, boshqalar – tanlov erkinligining yetarlicha emasligi yoki kuniga 1,90 dollardan kam miqdorga kun kechirishni, uchinchi tomon esa – insonning jamiyat

ijtimoiy-iqtisodiy hayotidagi ishtirokiga putur yetkazuvchi ijtimoiy, ta'lim va sog'liqni-saqlash sohasidagi to'siqlarning doimiy doirasini tushunishadi. Umumiy qaraganda, kambag'allikni baholash bir nechta aniq belgilangan ko'nikma va usullarni talab qiladi.

Belgilangan davrda inson farovonligi darajasini o'lchashda foydalaniladigan 2 ta ko'rsatkich mavjud: aholi jon boshiga to'g'ri keladigan daromad yoki aholi jon boshiga to'g'ri keladigan iste'mol xarajatlari. Daromadlarning iste'molga nisbatan o'zgaruvchan bo'lishi, ba'zi daromad manbalarini aniqlashning murakkabligi, daromadlar to'g'risidagi yolg'on ma'lumotlarning keltirilish darajasi yuqori bo'lganligi uchun amaliyotda 2-ko'rsatkichdan foydalanish tavsiya etiladi. Shuning bilan birga, farovonlik ko'rsatkichi sifatida iste'mol xarajatlari ma'lumotlaridan foydalanishda esa vaqt o'tishi bilan narxlarning o'zgarishini, ayrim mamlakatlar o'rtasidagi narxlar farqini, uyda iste'mol qilinadigan tovarlar (shu jumladan, oziq-ovqat mahsulotlari), uy xo'jaliklari tomonidan qabul qilinadigan jamoat tovarlari va xizmatlari narxlari (bepul yoki subsidiyalangan tibbiy yordam, maktab ovqatlari, xalq ta'limi) kabilarni hisobga olgan holda bu ko'rsatkichga ba'zi to'g'rilashlarni kiritish lozim bo'ladi.

Shu sababli, kim kambag'al yoki kambag'al emasligini aniqlash uchun iste'mol (daromad) to'g'risidagi bilimlarga asoslanib, odatda "kambag'allik chegarasi" deb nomlanadigan kambag'allikning eng yuqori darajasini aniqlab olish lozim. Bu esa mushkul vazifadir, chunki kambag'allik ta'rifi bo'yicha ham, uning chegarasi bo'ladigan narsada ham mutaxassislar o'rtasida yakdil fikr mavjud emas. Shu bilan birga, kambag'allik chegarasining eng ko'p ishlatiladigan ta'riflari quyidagilardir:

Oziqlanishga asoslangan kambag'allik darajasi. Qashshoqlik ma'lum ko'rinishlarni oladi va ochlik ana shunday ko'rinishlardan biridir. Bunday holda, farovonlik aholi jon boshiga kunlik kilokaloriyalar iste'moli bilan o'lchanadi va ushbu kategoriyadagi odamlar uchun kunlik energiya sarfi miqdori bilan taqqoslanadi. BMTning Oziq-ovqat va qishloq xo'jaligi tashkiloti kuniga energiya sarfi chegarasini o'rtacha 1800 kilokaloriya qilib belgilashni tavsiya etadi. Bu ko'rsatkich yoshga, jinsga va inson faoliyat darajasiga qarab o'zgarishi mumkin. Oziq moddalar yetishmovchiligining boshqa shakllari, masalan, oqsillar yoki "yashirin ochlik" deb nomlangan ba'zi mikroelementlar uchun ham chegara belgilanishi mumkin. Bunday holatda ham tavsiya etilgan minimal darajadan kelib chiqib kambag'allikning umumiy darajasini belgilash mumkin.

Xalqaro kambag'allik chegarasi. Ushbu chegara Jahon banki tomonidan xalqaro taqqoslash uchun ishlatiladi. O'ta qashshoqlik chegarasi sotib olish qobiliyati pariteti bo'yicha kuniga 1 dollar miqdorida belgilanadi, kambag'allik chegarasi esa kuniga 2 dollar miqdorida belgilanadi. So'nggi paytlarda ushbu kambag'allik chegaralari tegishli ravishda 1,25 va 2,5 dollarga ko'tarilgan. Hozirgi vaqtda dunyodagi eng kambag'al 15 mamlakat ushbu kambag'allik chizig'ilaridan foydalanadi. Biroq, hozirgi vaqtda, turli mamlakatlarning o'ziga xos xususiyatlari va rivojlanish bosqichlarini hisobga olgan holda, kambag'allikning boshqa chegaralari ham qo'llaniladi. Xususan, daromadi o'rtacha ko'rsatkichdan past

bo'lgan davlatlar uchun kam ta'minlanganlik darajasi kuniga 3,2 dollar, daromadi o'rtacha ko'rsatkichdan yuqori bo'lgan davlatlar uchun esa kuniga 5,5 dollarni qo'llash tavsiya etiladi.

Nisbiy kambag'allik chegarasi. Qashshoqlik nafaqat mutloq, balki nisbiy tushunchadir. Odamlar o'z iste'mol darajasini tegishli nazorat guruhidagi boshqa odamlar bilan taqqoslaganda o'zlarining holatini sub'ektiv ravishda yomon baholashlari mumkin. Bu nisbiy mahrumlik tushunchasi tufayli odamlar o'z mamlakatlari yoki jamoalaridagi o'rtacha ko'rsatkichga nisbatan shaxsiy daromadlari yoki iste'mollar darajalariga ahamiyat berishadi. Nisbatan kambag'allik chegarasini oddiy ijtimoiy-iqtisodiy faoliyatda munosib ishtirok etish uchun zarur bo'lgan ijtimoiy integratsiya xarajatlari sifatida ham izohlash mumkin. Nisbiy kambag'allik chegarasini qo'llash Yevropa mamlakatlarida keng tarqalgan. Bu holda kam ta'minlanganlar sifatida mamlakatda eng kam iste'mol qiluvchi 25% odam tushuniladi.

Sub'ektiv kambag'allik chegarasi. Aytishimiz mumkinki, kambag'allik nafaqat mutloq yoki nisbiy standart, balki idrok hamdir. Bunday holda, uy xo'jaligiga: "Siz qanday xarajatlarning qanday darajasini mutloq minimal deb hisoblaysiz?" deb so'raladi va bu ularning haqiqiy xarajatlari darajasi bilan taqqoslanadi. Shunday qilib, amaldagi xarajatlari e'lon qilingan sub'ektiv minimumdan past chiqqanlar ulushiga kambag'allik darajasi deb qaraladi. Ammo, bu yerda kambag'allik darajasi, ko'p hollarda, savolning qanday berilishiga bog'liq.

2. O'zbekistondagi kambag'allik haqida ma'lumot. Kambag'allikni qisqartirish bo'yicha chora-tadbirlar.

O'zbekistonda kambag'allikni o'lchashda faqat dastlabki ikkita usul qo'llaniladi. Oziqlanishga asoslangan usulning natijalari kambag'allik darajasini 11,4% ekanligini ko'rsatadi. Ikkinchi yondashuv natijalariga asoslanib esa kuniga 5,5 dollar chegarani oliganda kamta'minlanganlik darajasi 36,6% va 3,6 dollar deb olganda - 9,6%ni tashkil etadi. Jahon bankining hisob-kitoblariga ko'ra, kambag'allikning yuqori darajasi Samarqand, Surxondaryo, Sirdaryo, Andijon viloyatlari va Qoraqalpog'iston Respublikasida kuzatilmoqda.

So'nggi yillarda kambag'allik darajasini o'rganish uchun foydalanilishi mumkin bo'lgan omma uchun ochiq ma'lumotlar bazasini yaratishda sezilarli yutuqlarga erishildi. Ular bizga kambag'allikni tavsiflash, uning omillari, shuningdek, aniq dasturlar va siyosiy islohotlarning kambag'allikka ta'siri to'g'risidagi ko'plab farazlarni sinab ko'rish imkonini beradi. Masalan, kambag'al bo'lgan va bo'lmagan odamlar yoki uy xo'jaliklarining xususiyatlarini taqqoslab, kambag'allikning sababini aniqlash va unga qarshi kurashning aniq parametrlarini belgilash mumkin. Bunda ma'lumot quyidagi yo'nalishlarda tahlil qilinishi mumkin:

- **Oila a'zolarining xususiyatlari:** yoshi, jinsi, millati, ma'lumoti va sog'lig darajasi.

- **Uy xo'jaligining demografik xususiyatlari:** oila boshlig'ining jinsi, ishlash yoshidagi a'zolarga to'g'ri keladigan bolalar va qariyalar soni.

- **Mulk:** yer, chorva mollari, asboblar va ijtimoiy kapital.

- **Faoliyat turlari:** faoliyat sohasi, tomorqa faoliyati, bandlik turi.
- **Joylashuv:** qishloq / shahar, viloyat, tuman.
- **Kommunal xizmatlardan foydalanish:** elektr energiyasi, ichimlik suvi, tibbiyot muassasasi, maktab, ijtimoiy yordam dasturlari.
- **Bozorga kirish va xususiy xizmatlar:** bozorlargacha masofa, yo‘l infratuzilmasi, moliyaviy xizmatlardan foydalanish va b.

Masalan, Rossiya tajribasi shuni ko‘rsatadiki, uy xo‘jaligining kambag‘al bo‘lishiga 16 yoshgacha bo‘lgan bolalarning mavjudligi, ishsiz oila a‘zolarining borligi, qishloq joylarda yashashi, barqaror daromad manbalarining yo‘qligi va ularning norasmiy sektorda bandligi va mintaqaning iqtisodiy rivojlanishi yomonligi kabi omillar ta’sir ko‘rsatishi mumkin.

Shunday qilib, O‘zbekistondagi kambag‘allikning yanada aniq tasvirini unga qarshi kurash bo‘yicha asosiy chora-tadbirlar va tavsiyalarning mazmunini belgilaydi. Ushbu sohada olib borilgan tadqiqotlar natijalariga ko‘ra, kam ta‘minlangan oila 7 kishidan iborat bo‘lib, oila boshlig‘ining o‘rtacha yoshi 50 yoshdan yuqori va u oliy ma‘lumotga ega emas. Jumladan, 11% kamta‘minlangan oilaning boshlig‘i ishsiz, 93% holatlarda esa oliy ma‘lumotga ega emas va faqat 24% o‘rta maxsus ma‘lumotga ega. Kamta‘minlangan uy xo‘jaliklarining 43% doimiy ish joyiga ega emas. 93% markaziy isitish tizimiga, 96% markaziy kanalizatsiya tizimiga va 66% markaziy suv ta‘minotiga ulanmagan.

Prognozlash va makroiqtisodiy tadqiqotlar instituti tomonidan BMT Taraqqiyot dasturi ko‘magida olib borgan shunga o‘xshash tadqiqotlar natijalariga ko‘ra esa respublikada kamta‘minlangan uy xo‘jaliklarining ahvolini quyidagicha tavsiflanishi mumkin: ular 3 bolali qishloq joylarda istiqomat qiluvchi, oila a‘zolarining ma‘lumot darajasi yuqori bo‘lmagan va chet elda mehnat qila oladigan mehnatga layoqatli a‘zosi bo‘lmagan uy xo‘jaliklaridir. Shu bilan birga, kamta‘minlanganlik darajasi aniq mintaqaviy xususiyatga ega.

Ushbu natijalar Jahon bankining 2014 yilda O‘zbekiston iqtisodiyotini inklyuziv diagnostikasi bo‘yicha xulosalari bilan mos keladi. Xususan, eng kamta‘minlangan uy xo‘jaliklari bolalari ko‘payishi sababli kattaroq ekanligi, shuningdek, ishlaydigan kattalar soni kamligi qayd etilgan. Erkaklar orasida farovonlik darajasi har xil bo‘lgan guruhlar o‘rtasida mehnat holatida jiddiy tafovut yo‘q. Biroq kamta‘minlangan ayollarning ishchi kuchi tarkibidagi ishtiroki ancha past, har uchinchi kam ta‘minlangan oilaning boshlig‘i ayol kishi. Iste‘mol (daromadlar) o‘rtasidagi tafovutni belgilovchi uchta eng muhim omil bu oila boshlig‘larining jinsi, ma‘lumoti va bandlik holati.

Ushbu natijalar mamlakatning kambag‘allik muammosini hal qilishda aksariyat mintaqalarda ta‘lim sifati, bandlik darajasi, uy-joy bilan ta‘minlanganlik imkoniyatlari va yashash sharoitlari muhimligini tasdiqlaydi.

3. Kambag‘allikka qarshi choralar: makroiqtisodiy va mikro darajadagi siyosat

Kambag'allikka qarshi kurash bo'yicha tavsiyalar kam ta'minlangan uy xo'jaliklarining xususiyatlari, jamiyat hayotida ishtirok etishda iqtisodiy-ijtimoiy to'siqlar va rivojlanishning istiqbolli yo'nalishlari, shuningdek, makroiqtisodiy va mikro darajada siyosatga asoslangan bo'lishi ularning muvofaqiyatini belgilaydi.

Inklyuziv biznes modellarini ishlab chiqish. Bugungi kunda dunyoda aholisining kam ta'minlangan qatlamlari energiya, suv ta'minoti, kanalizatsiya, axborot texnologiyalari kabi ko'plab sohalarda sezilarli darajada qondirilmagan ehtiyojlarga ega. Shu bilan birga, rivojlangan davlatlar iqtisodiyotining turg'unligi sharoitida kam ta'minlangan guruhlar ishtirokidagi bozor segmentlarining jozibadorligi oshib bormoqda. Kambag'allar jamiyatning iqtisodiy faol qismi sifatida, agar ularning ishlab chiqarish faoliyatida ishtirok etish imkoniyatlari kengaytirilsa, ishchilar yoki tadbirkorlar sifatida iqtisodiy o'sish jarayonlarida ham ishtirok etishlari mumkin. Shuning uchun zarur bilim va ko'nikmalarning yetishmasligi muammosini hal qilish va kambag'allarning ta'limiga investitsiya kiritish rivojlanishning asosiy omilidir.

Bundan tashqari, mazkur inklyuziv biznes modellari bozor sharoitlariga moslashtirilishi kerak, bu yerda institutlar, infratuzilma va ta'lim darajasi nisbatan past, taqdim etilayotgan mahsulotlar va xizmatlar do'konlarda arzon bo'lishi, maqbul va faol ravishda reklama qilinishi kerak bo'ladi. Bunday mahsulotlar tan narxi va sotish bahosi o'rtasidagi kichik farq bilan tavsiflanadi, ammo savdo hajmi katta bo'ladi. Bu nafaqat arzon tovarlarni, balki kambag'allarning qondirilmagan ehtiyojlarini qondiradigan qadriyatlarni yaratishni ham anglatadi.

Shu asosda:

O'zbekiston Respublikasi Savdo-sanoat palatasi inklyuziv biznes uchun to'siqlarni (masalan qonunlar va normalarning past samaradorligi yoki ularning mavjud emasligi, byurokratiya, qishloq infratuzilmasi va yo'llarning umumiy rivojlanmaganligi, shuningdek, ta'limning past darajasi) yengib o'tishda davlat organlari va biznes vakillari o'rtasida muloqotni tashkil etish zarur.

O'zbekiston Savdo-sanoat palatasi vaqt-vaqti bilan inklyuziv biznesda investitsiya imkoniyatlarini ilgari surish, rivojlanmagan bozorlarni aniqlash va inklyuziv biznesning o'ziga xos xususiyatlarini o'rganish bo'yicha treninglar o'tkazib turishi tavsiya etiladi. Inklyuziv biznes bilan shug'ullanuvchi korxonalar uchun har yili o'tkaziladigan mahsulotlar yarmarkalarini tashkil etish, ularda tadbirkorlar o'zaro tajriba almashishlari, bir-biri bilan hamkorlik qilish imkoniyatlari ko'rib chiqilishi mumkin. Har yili "eng yaxshi inklyuziv biznes modellari tanlovini" o'tkazish va natijalarni va namunaviy loyihalarni keng omma e'tiboriga havola etish, mavjud tanlovlar doirasida "Yilning eng yaxshi inklyuziv biznes loyihasi" nominatsiyasini taqdim etish samarali maxanzimlardan deb qaraladi.

Davlatning tarkibiy islohotlari. Odatda, yalpi ichki mahsulot o'sishi yuqori bo'lgan davlatlar kambag'allikni kamaytirishda ham katta yutuqlarga erishmoqda. Biroq, dunyo taraqqiyoti tarixida ko'plab teskari misollarni topish mumkin. Buning sabablari turli xil iqtisodchilar tomonidan turli yo'llar bilan izohlanadi. Masalan, ba'zi mamlakatlarda (Kolumbiya va Marokash) ushbu vaziyatning sababi iqtisodiy

o'sishga parallel ravishda o'sib borayotgan daromadlar tengsizligining ta'siri bo'lishi mumkin (Kolumbiyada faol iqtisodiy o'sish davrida Jini indeksi 51,3dan 58,3gacha ko'tarilgan). Boshqa davlatlar (Filippin) uchun davlat muassasalarining ish sifati pastligi va boshqa institutsional omillar ko'rsatilgan (masalan, Filippinda davlat muassasalarining sifati 1998 yildagi 3,3 dan 2006 yilda 2,5 gacha pasaygan). Binobarin, iqtisodchilar iqtisodiy o'sishning samaralari avtomatik ravishda aholining barcha qatlamlariga ta'sir qilishi cheklanganligi tufayli davlatning qayta taqsimlash rolini hisobga olishga undaydilar. Shunday qilib, davlat aralashuvi ish bilan ta'minlash, soliqqa tortishning progressiv turi, ijtimoiy xarajatlar va eng kam ish haqi siyosatiga yo'naltirilgan tarkibiy islohotlarni rag'batlantirish kabilarni o'z ichiga olishi lozim.

Shu asosda:

Bandlik va mehnat munosabatlari vazirligi ayollarni ish bilan ta'minlash dasturini mukammalroq ko'rinishini qabul qilishi, xususan, maktabgacha ta'lim tizimini rivojlantirish va bolalarni erta rivojlanish markazlarida bo'lishlarini rag'batlantirish, rasmiy ish kunida bandlikni yoki ish vaqtining moslashuvchan davomiyligini va taqsimlanishini ta'minlaydigan yangi ish o'rinlarini yaratish, ish va ayollarning shaxsiy hayotini muvofiqlashtirish kabi masalalarni inobatga olishi maqsadga muvofiq.

Sanoat siyosati. Rivojlanayotgan davlatlar sharoitida malakasiz ishchi kuchining haddan tashqari ko'pligi va moliyaviy va moddiy resurslarning yetishmasligi tendensiyasi ustunlik qiladi, bu asosan mehnat resurslarini talab qiladigan sohalarni rivojlantirish maqsadga muvofiqligini bildiradi. Bunga qishloq xo'jaligi, oziq-ovqat va yengil sanoat, shuningdek, yuqori texnologiyali ishlab chiqarish turlari – montaj, yig'ish, kompyuter ishlab chiqarish, orgtexnika, sanoat elektr jihozlarining ayrim turlari va elektrotexnika kabi sohalarni kiritish mumkin.

Tegishli ravishda, O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi yuqori qo'shimcha qiymatga ega bo'lgan mehnat talab qiladigan tarmoqlarni rivojlantirish bo'yicha keng qamrovli dasturni qabul qilishi maqsadga muvofiq: masalan, to'qimachilik sanoatini va qo'shimcha qiymat ulushi yuqori bo'lgan tayyor mahsulot ishlab chiqarishni rag'batlantirish va eksport qilish, milliy brendni yaratish, ipak buyumlari, gilam, milliy hunarmandchilik maxsulotlarini ishlab chiqarishga yaqindan yordam berishi mumkin.

Xizmat ko'rsatish sohasini rivojlantirish. Xizmat ko'rsatish sohasida, xususan aloqa va axborotlashtirish, maishiy xizmat, bank va biznes xizmatlarida (konsalting, audit, lizing, sug'urta va boshqalar) kichik biznesni rivojlantirish; qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishida tadbirkorlarga xizmat ko'rsatish, shu jumladan mahsulotlarni tayyorlash va saqlash, qishloq xo'jaligi texnikalariga xizmat ko'rsatish, chorva uchun ozuqani sotish xizmatlari, o'g'itlar va o'simliklarni himoya qilish xizmatlari, veterinariya xizmatlariga alohida e'tibor qaratish lozim.

Qishloq joylarda xizmatlarni rivojlantirish bo'yicha chora-tadbirlardan biri bu xizmat ko'rsatuvchi provayderlarning statistik ma'lumotlar bazasini (reestrlarini) takomillashtirish bo'lishi mumkin. Dunyoning ilg'or tajribalariga asoslangan

mahalliy kamta'minlangan oilalarni jalb etgan holda ekoturizmni rivojlantirish dasturi qabul qilish imkoniyati ham mavjud.

Qishloq xo'jaligiga oid siyosat. Qishloq xo'jaligi ekinlarini chuqur qayta ishlash va rivojlangan mamlakatlarning bozorlariga eksport qilishning ulkan salohiyati saqlanib qolmoqda. Bu esa qishloq xo'jaligidagi hosildorlikning o'sishini, daromadlarining o'sishini va qishloq aholisining turmush sharoitining yaxshilanishini ta'minlaydi.

Shu asosda:

Qishloq xo'jaligi uchun zarur infratuzilmani yanada rivojlantirish: ilg'or mamlakatlar tajribasini o'rganish, ularning samaradorligini isbotlagan innovatsion g'oyalar, texnologiyalar va usullar bilan almashish tizimini yaratish. Masalan, Janubiy Koreyaning muvaffaqiyatli amalga oshirgan "Yangi qishloq uchun harakat" loyihasi allaqachon Afrika va Janubi-Sharqiy Osiyoda amalga oshirilmoqda. Yetakchi korxonalar va hududlardan ichki texnologiyalarni jalb qilish, mintaqada maxsus iqtisodiy zonalarni yaratish mumkin.

Jahon tajribasini, xususan, Xitoy va Hindistonni tajribasini hisobga olgan holda, agrar islohotga e'tiborni kichik fermer xo'jaliklari tomonidan ishlab chiqarilgan mahsulotlarni qayta ishlash va sotishni yengillashtirishga yo'naltirish kerak. Birinchidan, qishloq xo'jaligi mahsulotlarini qayta ishlash bo'yicha kooperativlar ishini rivojlantirish va buning uchun zarur texnologiyalarni jalb qilish jarayonini yengillashtirish kerak. Hukumat mintaqalarda qishloq xo'jaligi mahsulotlarini xalqaro sertifikatlash markazlarini tashkil qilishi va ularning xizmatlaridan foydalanishini osonligini ta'minlashi kerak, bu esa ishlab chiqarilgan meva va sabzavotlarning bozorini kengaytiradi, qayta ishlashni tashkil qiladi va kamta'minlangan qishloq aholisining daromadlarini oshiradi.

Iqtisodiyotni raqamlashtirish. Axborot texnologiyalarini keng joriy qilish: ta'lim va tibbiy xizmatlarni mobil telefonlar orqali taqdim etish tizimini yaratish, smartfonlar uchun o'z-o'zini rivojlantirish uchun barcha kerakli darsliklar yoki dasturlar jamlangan ma'lumotlar, intellektual o'yinlar tizimini joriy etish.

Innovatsion potensialni rivojlantirish, ijodkorlikni rag'batlantirishda quyidagilarni inobatga olish:

- ilmiy-tadqiqot ishlariga sarflanadigan xarajatlarni ko'paytirish;
- yuqori texnologiyali ishlab chiqarishni rivojlantirishni rag'batlantirish;
- nashr etilgan ilmiy nashrlar qatorini kengaytirish;
- ekspert-maslahat tuzilmalarini rivojlantirish;
- Aholi tomonidan zarur buyumlar va xizmatlarni topishda sarf-xarajatlar va vaqt xarajatlarini kamaytirish;
- nisbatan qimmat uy-ro'zg'or buyumlarini sotib olishga qodir bo'lmagan va vaqtincha foydalanilmayotgan mulk imkoniyatlarini oshirish maqsadida ijaraga berish xizmatlarini joriy etish;
- narsalarni almashish va xizmatlarni taklif qilish uchun maxsus Internet-saytlar sinfini joylashtirish bo'yicha milliy dasturni ishlab chiqish.

Investitsiya siyosati. Migrantlarga ularning jamg'armalarini samarali investitsiya qilishga yordam berish uchun alohida dasturlar ishlab chiqish.

Mintaqaviy siyosat. Har bir mintaqada o'ziga xos kambag'allik profillari mavjud bo'lib, uni o'rganish uchun aniq choralar ishlab chiqishni talab qiladi. Masalan, Qoraqalpog'iston Respublikasi (kam ta'minlanganlik darajasi yuqori bo'lgan mintaq) uchun chora-tadbirlar dasturini aynan kam daromadli ko'rsatkichlarni hisobga olgan holda ishlab chiqish lozim. Bunda Qoraqalpog'iston uchun xavf omillari hisoblangan mintaqaning past iqtisodiy rivojlanishi, 16 yoshgacha bo'lgan aholining ulushi kattaligi, ishsizlik darajasining nisbatan yuqoriligi, daromadlarning beqarorligi kabi muammolardan kelib chiqib ish tutish choralarning samaradorligini oshirishi mumkin.

Uy-joy qurilishi. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi shaharlarda arzon uy-joy qurilishi bo'yicha respublika dasturini qabul qilish va ipoteka kreditlash tizimini rivojlantirish lozim, **jumladan:**

- rejalashtirish va ishlab chiqish jarayonida ma'muriy xarajatlarni kamaytirish;
- uy-joy narxini pasaytirish;
- yer narxini pasaytirish;
- qurilish sanoatiga to'g'ridan-to'g'ri xorijiy investitsiyalarni jalb qilish;
- ipoteka kreditlash va jamoaviy kassalar imkoniyatlarini oshirish;
- foiz stavkalari va sotib olingan uy-joy qiymatiga dastlabki badalning ulushini kamaytirish;
- fuqarolar tomonidan jamg'arma badallari bosqichida shakllantirilgan uy-joy uchun mablag'larni maqsadli yig'ish mexanizmini yaratish.

Uy-joy kommunal xo'jaligini modernizatsiya qilish dasturini qabul qilish:

- ushbu xizmatlarga narxlarning doimiy oshib ketishining oldini olish;
- qishloq aholisining toza ichimlik suvi bilan ta'minlash;
- elektr energiyasi va gazdan foydalanish imkoniyatlarini kengaytirish;
- ularni qish mavsumida uzluksiz yetkazib berishni ta'minlash.

Axborot siyosati. Qishloq aholisining xabardorligini oshirish uchun yangi harakatni yaratish: gigiena qoidalariga rioya qilish va antisanitar sharoitda o'stirilgan mahsulotlardan foydalanmaslik va qayta ishlangan va mikrooziqaviy moddalarga boy oziq-ovqat mahsulotlarini (suv, bolalar uchun oziq-ovqat va boshqalar) sotib olish orqali davolanish uchun katta pulni tejash mumkinligini keng targ'ib qilish. Masalan, Chilida sut kukuni mikroelementlar, xususan, temir bilan boyitilgan, bu kamqonlikni tarqalishini uch yil ichida 80 foizga kamaytirgan. Ixtisoslashgan treninglar uyushtirish orqali odamning daromadini oshirish yo'llarini o'rgatish, shu bilan birga ovqatlanishni yaxshilashga (mikroelementlar bilan mahsulotni boyitish) va biofortifikatsiya investitsiyalarni rag'batlantirishga da'vat etish o'z samarali natijasini berishi lozim.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Меҳнат иқтисодиёти: назария ва амалиёт. Дарслик. Қайта ишланган ва тўлдирилган 3-нашри. – Т.: Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси “FAN” нашриёт давлат корхонаси, 2019. – 140-б..

2. Abdurahmonov Q.X., Qurbonov S.P. Inson taraqqiyoti. O'quv qo'llanma. – T.: Noshir, 2020. – 280 b.
3. Ирматова А.Б. Инновацион иктисодиётда аёллар меҳнатини ташкил этиш. Тошкент: «Фан» нашриёти, 2022..
4. Долинина Т.Н. Институциональные модели управления оплатой труда: в 2 ч. / Т. Н. Долинина. – Минск : БГТУ, 2019.
5. Медков В.М. Демография. Учебник. – М.: ИНФРА-М, 2015. – 683 с.
6. Victoria Reyes. The Labor of Care: Filipina Migrants and Transnational Families in the Digital Age by Valerie Francisco-Menchavez. American Journal of Sociology. 2020
7. Naoki Aizawa, Hanming Fang. Equilibrium Labor Market Search and Health Insurance Reform. Journal of Political Economy. 2020.
8. Саградов А.А. Экономическая демография. Учебное пособие. – М.: Магистр, 2016. – 297 с.
9. www.mf.uz – O'zbekiston Respublikasi Moliya vazirligi sayti.
10. www.lex.uz – O'zbekiston Respublikasi Qonun hujjatlari ma'lumotlari milliy bazasi.
11. www.mineconomu.uz – O'zbekiston Respublikasi Iqtisodiyot va sanoat vazirligi sayti.
12. www.stat.uz – O'zbekiston Respublikasi davlat statistika qo'mitasi rasmiy sayti.
13. <http://coombs.any.edu.au/ResFacilies/Demographypage.html> - Avstraliya milliy universitetining demografiya sayti.
14. <http://demoscope.ru> - «Demoskop Weekle».
15. <http://dmo.econ.msu.ru/demografia> - Moskva Davlat universiteti “Iqtisodiyot” fakulteti aholishunoslik muammolarini o'rganish bo'yicha markaz sayti.
16. <http://esa.un.org/popin/> - BMTning rasmiy demografik sayti
17. <http://www.demographia.ru> - “Demografik tadqiqotlar” internet-jurnalining sayti.

4-mavzu: Inson taraqqiyoti indeksini hisoblash (2 soat)

4.1. Inson taraqqiyoti indeksi haqida

4.2. Inson taraqqiyoti indeksi komponentlari

4.3. Inson taraqqiyoti indeksini hisoblash

4.1. Inson taraqqiyoti indeksi haqida.

“O'zbekiston Respublikasini 2030 yilga qadar ijtimoiy-iqtisodiy kompleks rivojlantirish konsepsiyasi” loyihasida mamlakat Inson kamoloti (taraqqiyoti) indeksi reytingini 105-o'ringandan (2018 yilgi hisobot bo'yicha) 40-o'ringa ko'tarish prognoz qilinmoqda. BMT Taraqqiyot dasturining 2019 yil dekabr oyida e'lon qilingan hisobotida O'zbekiston ushbu indeks reytingida 108-o'rinni egalladi. Bu degani, yaqin 10 yilda respublika mazkur reytingda 108-o'ringandan 40-o'ringa, ya'ni 68 pog'onaga ko'tarilishi kerak.

Inson taraqqiyoti indeksi (ITI) nimani anglatadi va nima uchun bu ijtimoiy tengsizlikni bartaraf etishda muhim ko'rsatkich hisoblanadi?

Ushbu reytingda 40-o'ringa ko'tarilish uchun qanday natijalarga erishish va dunyoning qaysi davlatlari qatoridan o'rin olish lozim?

Oxirgi yillarda O'zbekiston mazkur reytingda necha pog'ona ko'tarildi, boshqa Markaziy Osiyo davlatlarichi?

Inson taraqqiyoti indeksi haqida. Uzoq vaqt davomida dunyoda iqtisodiy rivojlanish konsepsiyasi yakka hukmron bo'lib kelgan. Qisqacha aytganda, ushbu konsepsiyaning mohiyati nihoyatda sodda va tushunarli: iqtisodiyot va mehnat samaradorligining o'sish sur'ati yuqori bo'lgan, yalpi ichki mahsuloti (YaIM) va aholi jon boshiga o'rtacha daromadi yuqori bo'lgan mamlakat farovon hisoblanadi. Bu konsepsiya sodda va tushunarli bo'lgani tufayli hamon odamlar tafakkuriga o'z ta'sirini o'tkazib kelmoqda. Ammo XXI asr bo'sag'asida iqtisodiy o'sishning o'zi asosiy maqsad emasligi ayon bo'lib qoldi. Jamiyatning daromadlari faqat vosita xolos: ular kam ta'minlangan aholi qatlamlarini ijtimoiy qo'llab-quvvatlash dasturlariga ham, qurollanishga ham, maorifni rivojlantirishga ham, shuningdek halq farovonligiga ta'sir ko'rsatmaydigan loyihalarni amalga oshirishga ham sarflanishi mumkin. Shu sabab, turli mamlakatlardagi turmush sifati har doim ham o'rtacha daromad darajasiga mos kelavermaydi. Bundan tashqari, mamlakat YaIMi notekis taqsimlanishi ham mumkin. Xullas, YaIM darajasi ham, o'sish sur'ati ham taraqqiyot va muvaffaqiyatning asosiy mezoni bo'la olmaydi. Buni anglash yangicha yondashuvni – Inson taraqqiyoti konsepsiyasini shakllantirish imkonini berdi.

Ushbu konsepsiyani vujudga kelishiga hind iqtisodchisi, 1998 yilgi Nobel mukofoti laureati Amartya Kumar Sen va pokistonlik mashhur iqtisodchi Mahbub ul-Haq katta hissa qo'shishdi. Bir necha o'n yil davomida Inson taraqqiyoti konsepsiyasi nafaqat nazariya, balki jamiyat rivojlanishining kompleks modeliga aylandi.

Inson taraqqiyot konsepsiyasiga ko'ra, jamiyat rivojlanishi markazida faqatgina oddiy iqtisodiy ko'rsatkichlar emas, balki avvalo inson turishi kerak. Taraqqiyotning pirovard maqsadi va uning samarasining bosh mezoni – odamlarning imkoniyatlarini kengaytirish, ularning tabiiy, jamiyatda umum e'tirof etilgan qadriyatlarga mos keladigan ma'naviy va moddiy ehtiyojlarini sifatliroq qondirish, yanada yuqori turmush darajasiga erishish demakdir.

Iqtisodiy rivojlanish sur'atlarini tahlil qilishda statistika ko'rsatkichlari xolis bo'lib, ularni qiyoslash mumkin. Ammo, "inson taraqqiyoti" muvaffaqiyatini qanday baholasa bo'ladi? Gap shundaki, turli jamiyatlar, millatlar va xalqlarning dunyoqarashi, madaniyati, qadriyatlari turlicha bo'lsa-da, barcha joyda "turmushning yuqoriroq darajasi" deganda umuman qarashlar o'xshash bo'ladi. U salomatlik va uzoq umr ko'rish, moddiy farovonlik, ta'lim darajasi, mehnatdan ma'naviy qoniqish, xavfsizlik, madaniy xordiq kabi tushunchalarni qamrab oladi. Inson taraqqiyoti konsepsiyasini dunyo miqyosida qo'llashning butun davri davomida muayyan mamlakatdagi inson taraqqiyoti darajasini ifodalovchi va ularni boshqa davlatlardagi holat bilan taqqoslashga imkon beruvchi ko'rsatkichlar ishlab

chiqilgan. Asosiy ko'rsatkich sifatida "Inson taraqqiyoti indeksi" (Human Development Index – HDI) qabul qilingan. U yig'ma indeks bo'lib, mamlakat yutuqlarining o'rtacha darajasini uch yo'nalish: salomatlik va uzoq umr ko'rish (umr davomiyligi), ta'lim sifati va darajasi (ta'lim olish davomiyligi) hamda munosib va farovon hayot kechirish darajasi (aholi jon boshiga yalpi milliy daromad) bo'yicha baholanadi.

Bundan tashqari, muayyan mamlakatda inson taraqqiyoti darajasini o'lchashda va davlatlararo taqqoslashda "*Tengsizlikni hisobga olgan holda inson taraqqiyoti indeksi*" (Inequality-adjusted Human Development Index – IHDI), "*Gender rivojlanishi indeksi*" (Gender Development Index – GDI) hamda "*Gender tengsizligi indeksi*" (Gender Inequality Index – GII) kabi ko'rsatkichlar ham qo'llaniladi.

40-o'ringa ko'tarilish uchun qanday natijalarga erishish kerak?

BMT Taraqqiyot dasturining 2019 yil dekabr oyida taqdim etilgan hisobotiga ko'ra, "Inson taraqqiyoti indeksi" (Human Development Index) reytingida qatnashgan 189 mamlakat shartli ravishda, ularning rivojlanish darajasiga qarab 4 ta guruhga bo'lingan. Birinchi guruh mamlakatlari "Juda yuqori inson taraqqiyoti" (Very High Human Development) ko'rsatkichiga ega davlatlar bo'lib, 62 ta mamlakatni o'z ichiga qamrab olgan. Ya'ni, bu davlatlar mazkur reytingda 1 dan 62 gacha bo'lgan o'rinni egallashgan.

O'zbekiston ijtimoiy-iqtisodiy kompleks rivojlantirish konsepsiyasi loyihasida prognoz qilinganidek, 2030 yilga qadar mazkur reytingda 40-o'rinni egallash ko'zda tutilgan. Bu degani, inson taraqqiyotining juda yuqori ko'rsatkichiga ega davlatlar qatoridan o'rin olish taxmin qilinmoqda. Xo'sh, buning uchun qanday natijalarga erishish va qaysi mamlakatlar qatoridan o'rin olish kerak bo'ladi? Inson taraqqiyot indeksi yig'ma ko'rsatkich bo'lib, o'zida odamlarni yashash darajasining uchta tarkibiy qismini (umr davomiyligi, ta'lim sifati va farovonlik darajasi) o'z ichiga qamrab olgani sababli, aynan qaysi ko'rsatkich bo'yicha qanday natijaga erishish kerakligini bashorat qilish qiyin. Ammo, mazkur reytingda 35 dan 45 o'ringacha joy olgan mamlakatlar erishgan natijalarga qarab buni taxmin qilish mumkin.

4.2. Inson taraqqiyoti indeksi komponentlari

Uzoq yillar davomida iqtisodiy o'sishga erishish inson va butun jamiyatni rivojlantirishga olib keladi, deb hisoblangan. Bunday yondashuv asosida ishlab chiqarish daromadlarni ko'paytiradi, yuqori daromad esa, o'z navbatida, iqtisodiy farovonlikni oshiradi, degan fikr yotardi. Shuning uchun iqtisodiy o'sish faqat rivojlanishni ta'minlash vositasigagina emas, balki rivojlanish maqsadiga aylandi. Ayrim mutaxassislargina iqtisodiy o'sishga faqat rivojlanish vositasi deb qarar edilar. 1955 yilda Nobel mukofotining laureati Artur Lyuis rivojlanishning maqsadi "inson tanlovini kengaytirish" degan xulosaga kelgan. Iqtisodiy o'sish iqtisodiy rivojlanishning sinonimi emasligini anglash jahonda iqtisodiy-siyosiy beqarorlik va aholining kambag'allishi ko'payishi bilan chuqurroq anglana boshlandi. Ayrim rivojlanayotgan mamlakatlarning amaliyoti ishlab chiqarish rivojlanib borayotgan sharoitlarda ham odamlarning turmushi og'irlashishi mumkinligidan dalolat berardi. Ushbu mamlakatlarda iqtisodiy o'sish sur'atlari yuqori bo'lishiga qaramasdan

tengsizlik, aholining ish bilan to'liq band bo'lmasligi va ommaviy qashshoqlik ko'zga tashlanardi. Holbuki, boshqa mamlakatlar milliy daromadlari miqdori nisbatan yuqori emasligiga qaramasdan, turmush darajasini oshirishda qoniqarli natijalarga erishardilar. Iqtisodiy o'sish o'z-o'zidan resurslar adolatli taqsimlanishini ta'minlanmasligi tobora oydinlashardi. Bunday adolat taqsimlashga fuqarolar tengligini ta'minlayotgan, shu jumladan ta'lim va sog'liqni saqlash soxasida maqsadli dasturlarni amalga oshirayotgan davlatlarning hukumatlari muvaffaq bo'layotgan edi. Iqtisodiy jihatdan boy bo'lgan, daromad darajasi yuqori mamlakatlarda esa jinoyatchilikning o'sishi, atrof muxitning ifloslanishi, turli kasalliklarning tarqalishi, aholi ijtimoiy holatning yomonlashishi kabi salbiy hodisalar kuzatildirdi. Yuqorida bayon etilganlar hisobga olingan holda XX asrning 70- yillarida ishlab chiqilgan iqtisodiy konsepsiyalarda iqtisodiy va ijtimoiy rivojlanishning o'zaro bog'liqligi, daromad va ne'matlarni taqsimlash muammolariga e'tibor kuchaydi. Buning natijasida "o'sish xisobiga ayta ta simlash" nomini olgan konsepsiya paydo bo'ldi. Ushbu konsepsiyaning maqsadi odamlar, birinchi navbatda aholining nochor qatlamlari turmush sharoitlarini mehnat sig'imi yuqori bo'lgan ishlab chiqarishlarni kengaytirish, ya'ni bu bilan yalpi ichki mahsulot, ish xaqi va aholi daromadlarini oshirish, davlat tomonidan ijtimoiy sohani keng qo'llab-quvvatlashni ta'minlashga qaratildi. O'tgan asr 70-yillarning o'rtalarida "asosiy ehtiyojlar konsepsiyasi" ham ilgar surildi. Unda asosiy e'tibor davlatning barcha fuqarolariga tirikchilik uchun eng oddiy sharoitlarni: ovqatlanish, tibbiy xizmat ko'rsatish, ta'limni taqdim etish uchun mas'uliyatiga alohida e'tibor qaratildi. Biroq "o'sish xisobiga qayta taqsimlash" konsepsiyasi ham, "asosiy ehtiyojlar konsepsiyasi" ham keng ommalashmadi. Bu rivojlanishni iqtisodiy va ijtimoiy qismlariga sun'iy bo'lish oqibati edi. Asosiy ehtiyojlar deganda inson turmushining sifat ko'rsatkichlari emas, balki tovarlar va xizmatlar taqdim etish anglashinvlardirdi. Shu bilan bir qatorda asosiy e'tibor davlat imkoniyatlariga qaratilgan, aholi esa rivojlanishni ta'minlash bo'yicha faoliyatning faol ishtirokchilari emas, balki tovar va xizmatlarni oluvchilar sifatida ko'rilardi. Bundan tashqari ana shunday choralar iqtisodiy faollikni pasaytirar, ayni paytda davlatning ijtimoiy sohaga harajatlari haddan tashqari ortib ketayotgan edi. XX asrning 80-yillari boshlariga kelib iqtisodiy o'sish qadriyat deb e'tirof etila olmasligi to'g'risidagi xulosaga kelindi. Ushbu davrda ko'pgina mamlakatlarda iqtisodiy o'sish sur'atlari pasaydi va tarkibiy inqiroz yuz berdi. Shuning uchun rivojlanish siyosatida davlat qarzi va xarajatlarini qisqartirish, iqtisodiy o'sish sur'atlari pasayishiga barham berish kabi sifat jihatdan yangi ustuvorliklar birinchi o'ringa ko'tarildi. "Tarkibiy qayta qurish" va iqtisodiyotning liberallashtirilishi avvalroq ilgari surilgan inson kapitali nazariyasiga e'tiborni kuchaytirdi. Yuqorida qayd qilinganidek, ushbu nazariyani asosiga ta'lim, sog'liqni saqlash, kasbiy tayyorgalikka investitsiyalar kiritishning iqtisodiy jihatdan maqsadga muvofiqligi asoslab berilgan, insonga ishlab chiqarishning eng muhim omili sifatida qaralardi.

Ana shunday siyosatga javoban YuNISEF1 "Insonni ayta urish" hujjatini e'lon qildi. Uning mualliflari – Andrey Jovanni Kornea, Frensis Styuart, Richard Jolli tarkibiy iqtisodiy o'zgartirishlarni inkor etmagan holda Xalqaro valyuta fondi va

Jahon bankini qashshoqlik muammolari va insonning turmush sharoitlarini yaxshilashga ko‘proq e‘tibor berishga da‘vat qildi. Bunday yondashuvning asosiy prinsipi ijtimoiy himoya choralari tarkibiy qayta qurish strategiyasiga qo‘shimcha vosita sifatida qaralmasligi zarurligiga qaratigan edi. Shu bilan birga inson ehtiyojlariga yo‘naltirilgan, uzoq muddatli istiqbolga mo‘ljallab tuzilgan yangi kompleks rivojlanish mexanizmini ishlab chiqish taklif etildi. 1987 yilda Birlashgan Millatlar Tashkilotining Rivojlanishni rejalashtirish bo‘yicha qo‘mitasi o‘zining 1988 yildagi ma‘ruzasida tarkibiy qayta qurishning insonga chiqimlarini qarab chiqish to‘g‘risida qaror qabul qildi. Ana shu qaror Mahbub ul-Haq, shuningdek K.Griffin va J.Nayt raxbarligida tadqiqotlar o‘tkazishi uchun rag‘bat bo‘ldi. Bu tadqiqotlar natijalari “Inson rivojlanishining salohiyati: rivojlanish strategiyasining esdan chi arilgan mezonlari” ma‘ruzasi loyihasi sifatida e‘lon qilindi.

Keyinchalik K.Griffin va J.Nayt o‘z tadqiqotlarining natijalarini 1989 yilda “Rivojlanishni rejalashtirish bo‘yicha jurnal”ning maxsus sonida e‘lon qildilar. Ushbu ilmiy ish 1990 yilda alohida kitob sifatida chop etildi. Iqtisodiyot bo‘yicha 1998 yilgi Nobel mukofotining laureati Amartiya Senl ning nazariy ishlanmalari inson salohiyatini rivojlantirish muammosiga ulkan ta‘sir ko‘rsatdi. U tomonidan 1989 yilda “Rivojlanish imkoniyatlarini kengaytirish sifatida” asari e‘lon qilindi. Bu asarda “imkoniyat nuqtai nazaridan” yondashish deb nomlangan usuldan qo‘llanilgan edi.

A.Sen rivojlanish jarayonini faqat moddiy yoki iqtisodiy farovonlikning ortishi nuqtai nazaridan emas, balki inson imkoniyatlarini kengaytirish jarayoni sifatida tahlil etdi. Uning nuqtai nazariga ko‘ra, jamiyatdagi turmush darajasini daromadlarning o‘rtacha darajasiga qarab emas, balki odamlarning o‘zlari munosib deb hisoblagan hayot kechirishlari uchun mavjud imkoniyatlari bo‘yicha baholash lozim.

Hindistonlik iqtisodchi ijtimoiy rivojlanishning maqsadi ishlab chiqarishni cheksiz ko‘paytirish emas, balki odamlarning ko‘proq ish bajarish, bilimlarni egallash, uzoq umr ko‘rish, kasalliklardan holi bo‘lish va hokazolar uchun imkoniyatlar yaratishda deb hisobladi: “Baholash tizimining eng muhim vazifalaridan biri – inson qadriyatlarini xisobga olishdir. 1980–yillarda va undan keyin “insonni rivojlantirish” vazifasini mazkur muammoni ongli ravishda qarab chiqish hamda hayotimizda eng qatta ahamiyatga ega bo‘lgan erkinliklar va imkoniyatlarni kengaytirishga alohida e‘tibor berish zarur. Vaziyat taqozosi bilan odamlar imkoniyatlari chegaralab qo‘yilgan hayotiy doiralarni kengaytirish hozirgi davrda insonni rivojlatirishning asosiy vazifasi xisoblanadi”.

A.Sen konsepsiyasida rivojlanishga markazida inson bo‘lgan jarayon sifatida qaraladi. Keyinchalik bu va boshqa g‘oyalar Birlashkan Millatlar Tashkiloti Rivojlanish dasturining ekspertlar guruhlarini tomonidan birlashtirilib, insonni rivojlantirishga konseptual yondashuv asosini tashkil etdi. Mazkur yondashuv 1990 yilgi Insonni rivojlantirish to‘g‘risidagi global ma‘ruzada o‘z ifodasini topdi. BMT Rivojlanish dasturining ta‘rificha: “Insonni rivojlantirish – odamlarni kengroq tanlash imkoniyati bilan ta‘minlash jarayonidir. Bunday tanlov cheksiz bo‘lishi va vaqt o‘tishi bilan o‘zgarishi prinsipial ahamiyatga egadir. Biroq rivojlanishning

barcha darajalarida uzoq va sog'lom xayot kechirish, bilimlarni egallash va munosib turmush kechirish uchun zarur bo'lgan resurslardan foydalanish imkoniyatlari insonni rivojlantirishning asosiy moxiyatidir. Agar insonda bunday asosiy tanlov bo'lmasa, u boshqa imkoniyatlardan ham foydalana olmaydi".

Mazkur konsepsiya insonni rivojlantirishga ikki tomonlama yondashuvni ko'zda tutadi. Bu, bir tomondan, sog'liqni mustahkamlash, bilimlarni egallash, kasb ko'nikmalarini takomillashtirish orqali inson imkoniyatlarini kengaytirish bo'lsa, ikkinchi tarafdin, odamlar tomonidan egallangan qobiliyatlarini ishlab chiqarish, madaniy, siyosiy faoliyati va dam olish maqsadlari uchun ishlatishdir. Boshqacha qilib aytganda, mazkur konsepsiya insonni rivojlantirishga faqat ishlab chiqarish faoliyati uchun resurslarni shakllantirish va moddiy boyliklarni ko'paytirishga intilishning o'ziningina qamrab olmaydi. Insonni rivojlantirish konsepsiyasining asosiy usullari Birlashgan Millatlar Tashkilotining Mingyillik rivojlanish deklaratsiyasida e'lon qilingan edi. Mazkur deklaratsiyada XXI asrda xalqaro munosabatlar uchun qator asosiy qadriyatlar hal qiluvchi ahamiyatga ega bo'lishi ko'rsatilgan. Mazkur qadriyatlarga quyidagilar taalluqlidir: Erkinlik. Erkaklar va ayollar ochlikdan va zo'rvonlik qo'rquvi, zulm va adolatliksizdan holi bo'lgan, inson uchun munosib sharoitlarda yashash va bolalarini tarbiyalash huquqiga egadirlar. Xalqning keng ishtiroki va irodasiga asoslangan boshqaruvning demokratik shakli bu huquqlarning eng yaxshi kafolati hisoblanadi. Tenglik. Birorta ham odam, birorta ham mamlakat rivojlanish ne'matlaridan foydalanish imkoniyatlaridan mahrum qilinmasligi kerak. Erkaklar va ayollar huquqlari va imkoniyatlarining tengligi kafotlanishi zarur.

Birdamlik. Global muammolar tenglik va ijtimoiy adolatning asosiy prinsiplariga muvofiq, chiqimlar va mas'uliyatni adolatli taqsimlash asosida hal etilishi kerak. Azob chekayotganlar yoki eng noqulay sharoitga tushib qolganlar eng qulay vaziyatda bo'lganlar tomonidan yordam olish imkoniyatiga ega bo'lishlari kerak.

Sabr-toqatlilik. Dinlar, madaniyatlar va tillar xilma-xilligiga qaramasdan odamlar bir birlarini hurmat qilishlari kerak. Jamiyatlar doirasida va jamiyatlar o'rtasidagi tafovut qo'rqitishga ham, ta'qib qilishga ham asos bo'lmasligi zarur, balki bu turfalikka inoniyatning eng qimmatli boyligi sifatida yondashilishi zarur. Jaxon madaniyati hamda barcha sivilizatsiyalar o'rtasidagi muloqot faol rag'batlantirib borilishi kerak.

Tabiatga hurmat. Barqaror rivojlanish qoidalariga muvofiq, barcha tirik mavjudot va tabiiy resurslarni muxofaza qilish hamda ulardan oqilona foydalanish negiziga ehtiyotkorlik qo'yilishi lozim. Faqat shu yo'l bilangina bizga tabiat tomonidan in'om etilgan ulkan boyliklarni kelgusi avlodlar uchun saqlab qolish mumkin. Hozirgi ishlab chiqarishning va iste'molning beqaror modellari kelajakda bizning farovonligimiz va avlodlarimizning farovonligi manfaatlarida o'zgartirilishi kerak. Umumiy majburiyat.

Global iqtisodiy va ijtimoiy rivojlanishni boshqarish, shuningdek xalqaro tinchlik va xavfsizlikka tahdidlarni bartaraf etish bo'yicha mas'uliyat jaxon xalqlari o'rtasida taqimlanishi hamda ko'p tomonlik asosida amalga oshirilishi zarur.

Mazkur ishda jaxondagi eng universal va eng vakolatli tashkilot xisoblangan Birlashgan Millatlar Tashkiloti markaziy rol o‘ynashi lozim.

Birdamlik. Global muammolar tenglik va ijtimoiy adolatning asosiy prinsiplariga muvofiq, chiqimlar va mas’uliyatni adolatli taqsimlash asosida hal etilishi kerak. Azob chekayotganlar yoki eng noqulay sharoitga tushib qolganlar eng qulay vaziyatda bo‘lganlar tomonidan yordam olish imkoniyatiga ega bo‘lishlari kerak.

Sabr-to atlilik. Dinlar, madaniyatlar va tillar xilma-xilligiga qaramasdan odamlar bir birlarini hurmat qilishlari kerak. Jamiyatlar doirasida va jamiyatlar o‘rtasidagi tafovut qo‘rqitishga ham, ta’qib qilishga ham asos bo‘lmasligi zarur, balki bu turfalikka inoniyatning eng qimmatli boyligi sifatida yondashilishi zarur. Jaxon madaniyati hamda barcha sivilizatsiyalar o‘rtasidagi muloqot faol rag‘batlantirib borilishi kerak.

Tabiatga hurmat. Barqaror rivojlanish qoidalariga muvofiq, barcha tirik mavjudot va tabiiy resurslarni muxofaza qilish hamda ulardan oqilona foydalanish negiziga ehtiyotkorlik qo‘yilishi lozim. Faqat shu yo‘l bilangina bizga tabiat tomonidan in’om etilgan ulkan boyliklarni kelgusi avlodlar uchun saqlab qolish mumkin. Hozirgi ishlab chiqarishning va iste’molning beqaror modellari kelajakda bizning farovonligimiz va avlodlarimizning farovonligi manfaatlarida o‘zgartirilishi kerak. Umumiy majburiyat. Global iqtisodiy va ijtimoiy rivojlanishni boshqarish, shuningdek xalqaro tinchlik va xavfsizlikka tahdidlarni bartaraf etish bo‘yicha mas’uliyat jaxon xalqlari o‘rtasida taqimlanishi hamda ko‘p tomonlik asosida amalga oshirilishi zarur. Mazkur ishda jaxondagi eng universal va eng vakolatli tashkilot xisoblangan Birlashgan Millatlar Tashkiloti markaziy rol o‘ynashi lozim.

U turli mamlakatlar va mintaqalar turmush darajasi o‘rtasidagi umumiy farqlarni aniqlashda standart va vosita vazifasini o‘taydi. Mazkur indeks BMTning Rivojlanish dasturi doirasida inson salohiyatini rivojlantirish to‘g‘risidagi hisobotlarda e’lon qilinadi.

4.3. Inson taraqqiyoti indeksini hisoblash

Taqqoslashga mezonlarning eng kam miqdorlari ta’sir ko‘rsatadi. Shuning uchun indekslarni hisoblab chiqishda tirikchilik ko‘rishning eng kam miqdori yoki “tabiiy 0” kabi ko‘rsatkichlardan foydalaniladi. Quyidagi eng kam miqdorlar belgilangan:

- tug‘ilgan paytda kutilayotgan umr davomiyligi - 20 yil (uzoq muddatli tarixiy ma’lumotlarga asoslangan);
- ta’lim sohasidagi ikkala ko‘rsatkich uchun – 0 yil (ta’limning eng kam darajasi to‘g‘risidagi tasavvur jamiyat amalda rasmiy ta’limsiz ham amal etishi mumkinligiga asoslangan);
- aholi jon boshiga yalpi milliy daromad – 163 AQSh dollari (bu birorta mamlakat, masalan Zimbaveda 2008 yilda kuniga 45 sentga teng bo‘lgan eng kichik miqdordir. Mazkur miqdor Jaxon banki tomonidan o‘rnatilgan, kuniga 1,25 AQSh dollarini tashkil etadigan kambag‘allik chizig‘i darajasidan biroz ortiqdir).

Eng kichik va eng yuqori miqdorlar aniqlangandan so'ng kichik indekslar quyidagicha aniqlanadi:

O'lchash indeksi = amaldagi mi dor – eng kam mi dor : eng ko'p mi dor – eng kichik mi dor (1)

Ta'lim soaxsi uchun mazkur 1-tenglama xar ikki tarkibiy qismga nisbatan qo'llaniladi. Buning natijasida ularning o'rtacha geometrik miqdori topiladi, shundan so'ng 1-tenglama ikkinchi mirotaba ishlatiladi. Buni 1–tenglamasini ikki tarkibiy qismi o'rtacha geometrik miqdoriga tenglashtirish mumkin. Inson salohiyatini rivojlantirish indeksi uch o'lchov indeksleri o'rtacha geometrik miqdori jamlanmasidir:

$$(I_{\text{Turmush}} 1/3 + I_{\text{Ta'lim}} 1/3 + I_{\text{Daromad}} 1/3) (2)$$

Mazkur 2-formula ISRI barcha ko'rsatkichlarining to'liq bo'lmagan o'zaro bir-birini almashtirishini nazarda tutadi. Shu tariqa u chiziqli jamlanish formulasiga nisbatan eng jiddiy e'tirozlarni hisobga oladi. Ma'lumki, chiziqli jamlanish formulasi ko'rsatkichlarning bir-birini to'la o'rnini bosishini nazarda tutadi. Ayrim o'zaro bir-birining o'rnini bosish har qanday indeksni aniqlash uchun muqarrar ravishda xos bo'lib, uning tarkibiy qismlari miqdori ortishi bilan ko'payib boradi. ISRI da yangi indikatorlardan va yangi funksiyaviy shakllardan foydalanilgan xolda uslubiyotning takomillashtirilishi jiddiy o'zgarishlarga olib keldi. O'rtacha geometrik ko'rsatkichlarni qo'llash indekslarining quyiroq miqdorlarini keltirib chiqaradi. Bunda eng katta o'zgarishlar rivojlanishi bir xil darajada bo'lmagan mamlakatlarda kuzatildi.

2010 yilgi Insonni rivojlantirishi to'g'risidagi global ma'ruzada Inson salohiyatini rivojlantirish indeksiga jiddiy o'zgartirishlar kiritildi. Avvalgilarida bo'lgani kabi yigirmanchi global ma'ruzada ISRI insonni rivojlantirishning uch asosiy mezonini – salomatlik, bilim va daromadlar bo'yicha erishilgan natijalarni o'lchaydigan kompozit indeks sifatida saqlanib qolgan.

ISRIning avvalgi formulalariga muvofiq "salomatlik" mezonini o'lchash uchun tug'ilgan paytda kutilayotgan umr davomiyligidan foydalanilgan. Ta'lim yoki bilim darajasini aniqlash uchun katta yoshdagi aholi salomatligi ko'rsatkichlari hamda maktab ta'limi (boshlang'ich maktabdan boshlab oliy o'quv yurtlarigacha) bilan qamrab olish ko'rsatkichlari ishlatilgan. Daromadlar yoki turmush darajasi aholi jon boshiga YaIM ko'rsatkichi xarid qobiliyati pariteti (AQSh dollari hisobida) hisobga olingan holda aniqlangan. "Salomatlik" mezonini ilgaridek tug'ilgan paytda kutilayotgan umr davomiyligi bilan o'lchangan. Lekin bunda kutilayotgan umr davomiyligining eng kam miqdori 25 yoshdan 20 yoshga pasaytirilgan. Tug'ilgan paytda kutilayotgan umr davomiyligi eng kam miqdorining o'zgarishi Madisson va Riley1 asarlariga tayangan holda uzoq muddatli tarixiy ma'lumotlarga asoslangan. Bu ma'lumotlarda 20 yosh eng kam miqdor deb ko'rsatilgan. Agar jamiyatda yoki jamiyatning biror qatlamida tug'ilgan paytda kutilayotgan umr davomiyligi odatdagi reproduktiv yoshdan past bo'lsa, ushbu jamiyat qirilishga yuz tutadi. Bundan pastroq ko'rsatkichlar Ruandada ro'y bergan genotsid kabi qator inqirozli sharoitlarda ham uchragan, biroq ular barqaror bo'lmagan istisno holdagi misollardir.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Мехнат иқтисодиёти: назария ва амалиёт. Дарслик. Қайта ишланган ва тўлдирилган 3-нашри. – Т.: Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси “FAN” нашриёт давлат корхонаси, 2019. – 140-б..
2. Abdurahmonov Q.X., Qurbonov S.P. Inson taraqqiyoti. O’quv qo’llanma. – Т.: Noshir, 2020. – 280 б.
3. Ирматова А.Б. Инновацион иқтисодиётда аёллар меҳнатини ташкил этиш. Тошкент: «Фан» нашриёти, 2022..
4. Долинина Т.Н. Институциональные модели управления оплатой труда: в 2 ч. / Т. Н. Долинина. – Минск : БГТУ, 2019.
5. Медков В.М. Демография. Учебник. – М.: ИНФРА-М, 2015. – 683 с.
6. Victoria Reyes. The Labor of Care: Filipina Migrants and Transnational Families in the Digital Age by Valerie Francisco-Menchavez. American Journal of Sociology. 2020
7. Naoki Aizawa, Hanming Fang. Equilibrium Labor Market Search and Health Insurance Reform. Journal of Political Economy. 2020.
8. Саградов А.А. Экономическая демография. Учебное пособие. – М.: Магистр, 2016. – 297 с.
9. www.mf.uz – О‘zbekiston Respublikasi Moliya vazirligi sayti.
10. www.lex.uz – О‘zbekiston Respublikasi Qonun hujjatlari ma’lumotlari milliy bazasi.
11. www.mineconomu.uz – О‘zbekiston Respublikasi Iqtisodiyot va sanoat vazirligi sayti.
12. www.stat.uz – О‘zbekiston Respublikasi davlat statistika qo‘mitasi rasmiy sayti.
13. <http://coombs.any.edu.au/ResFacilities/Demographypage.html> - Avstraliya milliy universitetining demografiya sayti.
14. <http://demoscope.ru> - «Demoskop Weekle».
15. <http://dmo.econ.msu.ru/demografia> - Moskva Davlat universiteti “Iqtisodiyot” fakulteti aholishunoslik muammolarini o‘rganish bo‘yicha markaz sayti.
16. <http://esa.un.org/popin/> - BMTning rasmiy demografik sayti
17. <http://www.demographia.ru> - “Demografik tadqiqotlar” internet-jurnalining sayti.

IV. AMALIY MASHG‘ULOT MATERIALLARI, TOPSHIRIQLAR VA ULARNI BAJARISH BO‘YICHA TAVSIYALAR

Amaliy mashg‘ulot **maqsadi** tinglovchilarning nazariy bilimlarini amaliy jihatdan mustahkamlashga qaratilgan. Mashg‘ulotlar respublikamizdagi ilg‘or korxonalar va tashkilotlarda o‘tkaziladi hamda amaliy faoliyat bilan mashg‘ul bo‘lgan amaliyotchilar bilan hamkorlikda o‘tkaziladi. Mashg‘ulot davomida tinglovchilar kadrlarni innovatsion boshqarish, innovatsion faoliyat rivojlanishida axborot – kommunikatsiya texnologiyalarini qo‘llanishi, korxonalarda innovatsion faoliyatni boshqarish tajribasi, innovatsion loyihalarni moliyalashtirish, innovatsion loyihalarni iqtisodiy samaradorligini monitoring qilish, O‘zbekistonda milliy innovatsion tizimning rivojlanishi to‘g‘risida amaliy ko‘nikmalar hosil qiladilar.

AMALIY MASHG‘ULOTLAR MAZMUNI

1 - amaliy mashg‘ulot:

Inson huquqlarining umumjahon deklaratsiyasi.

Dars shakli bahs-munozara. Ishning maqsadi tinglovchilarda inson huquqlarining umumjahon deklaratsiyasini muhokama etish va ko‘nikma hosil etishdan iborat.

Ishni bajarish uchun quyidagi masalalar muhokama etiladi:

1. Inson va iqtisodiyotning rivojlanishining uzviy bog‘likligi.
2. Inson ishlab chiqarish faoliyatining asosiy maqsadi.
3. Inson taraqqiyoti konsepsiyaning yuzaga kelishi va shakllanishi.

🔗 Muhokama uchun savollar

Nazorat savollari: inson taraqqiyoti, inson huquqlari umumjahon deklaratsiyasi, inson taraqqiyoti konsepsiyasi, inson taraqqiyoti indeksi, demografik rivojlanish, gender tengsizligi, ta’lim, ijtimoiy muhofaza

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Meхнат iқтисодиёти: назария ва амалиёт. Дарслик. Қайта ишланган ва тўлдирилган 3-нашри. – Т.: Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси “FAN” нашриёт давлат корхонаси, 2019. – 140-б..
2. Abdurahmonov Q.X., Qurbonov S.P. Inson taraqqiyoti. O‘quv qo‘llanma. – Т.: Noshir, 2020. – 280 б.
3. Ирматова А.Б. Инновацион иқтисодиётда аёллар меҳнатини ташкил этиш. Тошкент: «Фан» нашриёти, 2022..
4. Долинина Т.Н. Институциональные модели управления оплатой труда: в 2 ч. / Т. Н. Долинина. – Минск : БГТУ, 2019.
5. Медков В.М. Демография. Учебник. – М.: ИНФРА-М, 2015. – 683 с.

6. Victoria Reyes. The Labor of Care: Filipina Migrants and Transnational Families in the Digital Age by Valerie Francisco-Menchavez. American Journal of Sociology. 2020
7. Naoki Aizawa, Hanming Fang. Equilibrium Labor Market Search and Health Insurance Reform. Journal of Political Economy. 2020.
8. Сағрадов А.А. Экономическая демография. Учебное пособие. – М.: Магистр, 2016. – 297 с.
9. www.mf.uz – O‘zbekiston Respublikasi Moliya vazirligi sayti.
10. www.lex.uz – O‘zbekiston Respublikasi Qonun hujjatlari ma’lumotlari milliy bazasi.
11. www.mineconomu.uz – O‘zbekiston Respublikasi Iqtisodiyot va sanoat vazirligi sayti.
12. www.stat.uz – O‘zbekiston Respublikasi davlat statistika qo‘mitasi rasmiy sayti.
13. <http://coombs.any.edu.au/ResFacilies/Demographypage.html> - Avstraliya milliy universitetining demografiya sayti.
14. <http://demoscope.ru> - «Demoskop Weekle».
15. <http://dmo.econ.msu.ru/demografia> - Moskva Davlat universiteti “Iqtisodiyot” fakulteti aholishunoslik muammolarini o‘rganish bo‘yicha markaz sayti.
16. <http://esa.un.org/popin/> - BMTning rasmiy demografik sayti
17. <http://www.demographia.ru> - “Demografik tadqiqotlar” internet-jurnalining sayti.

2 - amaliy mashg‘ulot:

Inson taraqqiyoti masalalari tarmog‘ida ta’limning tizimini isloh etish istiqbollari.

Dars shakli bahs-munozara. Ishning maqsadi tinglovchilarda Inson taraqqiyoti masalalari tarmog‘ida ta’limning o‘zbek milliy modelini shakllantirishni muhokama etish va ko‘nikma hosil etishdan iborat.

Ishni bajarish uchun quyidagi masalalar muhokama etiladi:

1. Bozor iqtisodiyotiga o‘tishning o‘zbek modeli mazmuni va mohiyati.
2. O‘zbekistonda demografik rivojlanish tendensiyalari.
3. Milliy ta’lim siyosatining huquqiy asoslari.
4. Inson taraqqiyoti masalalari tarmog‘ida ta’limning o‘zbek milliy modelini shakllantirish.

✎ Muhokama uchun savollar

Nazorat savollari: inson taraqqiyoti, inson huquqlari umumjahon deklaratsiyasi, inson taraqqiyoti konsepsiyasi, inson taraqqiyoti indeksi, demografik rivojlanish, gender tengsizligi, ta’lim, ijtimoiy muhofaza

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Меҳнат иқтисодиёти: назария ва амалиёт. Дарслик. Қайта ишланган ва тўлдирилган 3-нашри. – Т.: Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси “FAN” нашриёт давлат корхонаси, 2019. – 140-б..
2. Abdurahmonov Q.X., Qurbonov S.P. Inson taraqqiyoti. O’quv qo’llanma. – Т.: Noshir, 2020. – 280 б.
3. Ирматова А.Б. Инновацион иқтисодиётда аёллар меҳнатини ташкил этиш. Тошкент: «Фан» нашриёти, 2022..
4. Долинина Т.Н. Институциональные модели управления оплатой труда: в 2 ч. / Т. Н. Долинина. – Минск : БГТУ, 2019.
5. Медков В.М. Демография. Учебник. – М.: ИНФРА-М, 2015. – 683 с.
6. Victoria Reyes. The Labor of Care: Filipina Migrants and Transnational Families in the Digital Age by Valerie Francisco-Menchavez. American Journal of Sociology. 2020
7. Naoki Aizawa, Hanming Fang. Equilibrium Labor Market Search and Health Insurance Reform. Journal of Political Economy. 2020.
8. Саградов А.А. Экономическая демография. Учебное пособие. – М.: Магистр, 2016. – 297 с.
9. www.mf.uz – О‘zbekiston Respublikasi Moliya vazirligi sayti.
10. www.lex.uz – О‘zbekiston Respublikasi Qonun hujjatlari ma’lumotlari milliy bazasi.
11. www.mineconomu.uz – О‘zbekiston Respublikasi Iqtisodiyot va sanoat vazirligi sayti.
12. www.stat.uz – О‘zbekiston Respublikasi davlat statistika qo‘mitasi rasmiy sayti.
13. <http://coombs.any.edu.au/ResFacilies/Demographypage.html> - Avstraliya milliy universitetining demografiya sayti.
14. <http://demoscope.ru> - «Demoskop Weekle».
15. <http://dmo.econ.msu.ru/demografia> - Moskva Davlat universiteti “Iqtisodiyot” fakulteti aholishunoslik muammolarini o‘rganish bo‘yicha markaz sayti.
16. <http://esa.un.org/popin/> - BMTning rasmiy demografik sayti
17. <http://www.demographia.ru> - “Demografik tadqiqotlar” internet-jurnalining sayti.

V. BITIRUV ISHLARI UCHUN MAVZULAR

“Ijtimoiy sohalar va inson taraqqiyoti” modulidan bitiruv ishlari uchun quyidagi mavzular tavsiya etiladi:

1. Jamiyat va inson faoliyatida mehnatning ijtimoiy-iqtisodiy o‘rni.
2. Inson resurslari mamlakat ishlab chiqarish kuchlarining asosi.
3. Inson resurslarining shakllanish bosqichlari.
4. O‘zbekistonda demografik jarayonlarning insong resurslarining shakllanishiga ta’siri.
5. Inson resurslarining hududiy taqsimlanishi.
6. Inson resurslarining hayot sifati ko‘rsatkichlari.
7. Inson resurslaridan samarali foydalanish yo‘llari.
8. Milliy iqtisodiyotda inson resurslari faoliyatining tuzilishi.
9. Korxonalar va tashkilotlarda kadrlarga oid siyosat.
10. Inson resurslarining tarkibi va uni korxonalar miqiyosida tahlil etish.
11. Inson kapitali - jamiyat rivojining negizi.
12. O‘zbekistonda malakali kadrlar tayyorlash siyosati.
13. Inson resurslaridan foydalanishning chet el tajribalari.

VI. KEYSLAR BANKI

Test savollari

1. Aholining turmush darajasi tushunchasi nimani ifodalaydi?

- a) aholi farovonligi, ne'matlar va xizmatlar iste'mol darajasini, insonlarning asosiy hayotiy ehtiyojlarini qondirish me'yorini tavsiflovchi shart-sharoitlar va ko'rsatkichlar majmuini;
- b) jamiyatda yashovchi insonlar ehtiyojlarining rivojlanish va o'sib borish qonuniyatlarini;
- c) aholining daromadlari bilan bog'liq bo'lgan jarayonlarni;
- d) aholining farovonligini oshirish bilan bog'liq bo'lgan xarajatlarni.

2. _____ – bu kishilar (jamiyat, ijtimoiy qatlam, shaxs)ning milliy va jahon hamjamiyatidagi hayot faoliyati turi hamda usullarini aks ettiruvchi ijtimoiy-iqtisodiy kategoriya.

- a) turmush sifati;
- b) turmush darajasi;
- c) turmush tarzi;
- d) turmush qiymati.

3. BMT tomonidan ishlab chiqilgan aholining turmush sifatini aks ettiruvchi ko'rsatkichlar tizimi nechta guruhdan iborat?

- a) 8;
- b) 12;
- c) 6;
- d) 18.

4. Aholi turmush darajasining ma'naviy ehtiyojlarni qondirilishi bo'yicha ko'rsatkichlar qaysi javobda to'g'ri keltirilgan?

- a) ishlab chiqarishda ish vaqti yo'qotilishi, real pul daromadlari, xodimlar mehnat sharoiti o'zgarishi, shikastlanish darajasi;
- b) sport-sog'lomlashtirish, madaniy-istirohat maskanlari, pensiyalar, nafaqalar, o'rtacha va eng ish haqi miqdorlari;
- c) ishsizlar soni, ish bilan bandlik darajasi, atrof-muhit, jinoyatchilikning ahvoli, aholining pul daromadlari hamda harajatlari;
- d) aholining savodxonligi, nashr etilayotgan adabiyotlar, davriy nashrlar hajmi, fuqarolarning televizor, axborot vositalari va kompyuterlar bilan ta'minlanganligi.

5. Aholi turmush darajasining ijtimoiy ehtiyojlar qondirilishini tavsiflovchi ko'rsatkichlar qaysi javobda to'g'ri keltirilgan?

- a) ishlab chiqarishda ish vaqti yo'qotilishi, xodimlar mehnat sharoiti o'zgarishi, xodimlar mehnat sharoiti o'zgarishi, shikastlanish, sport-sog'lomlashtirish, madaniy-istirohat maskanlari;
- b) daromad, pensiyalar, nafaqalar, o'rtacha va eng ish haqi miqdorlari, maktab yoshidagi bolalarning maktablar bilan ta'minlanganligi, akademik litseylar, kasb-hunar kollejlari va oliy o'quv yurtlari, ularda tahsil olayotganlar soni va qabul miqdori;
- c) ishsizlar soni, ish bilan bandlik darajasi, atrof-muhit, jinoyatchilikning ahvoli, aholining pul daromadlari hamda harajatlari, nashr etilayotgan adabiyotlar, davriy nashrlar hajmi;
- d) aholining savodxonligi, ishsizlar soni, ish bilan bandlik darajasi, fuqarolarning televizor, axborot vositalari va kompyuterlar bilan ta'minlanganligi.

6. Rivojlangan mamlakatlarda qaysi omil aholi turmush darajasini hosil qiluvchi va unga jiddiy ta'sir qiluvchi muhim omil hisoblanadi?

- a) ishlab chiqarish;
- b) istemol;
- c) qo'shimcha qiymat;
- d) naflilik.

7. Jini indeksi nimani ifodalaydi?

- a) daromadlarning farqlanishini;
- b) inson taraqqiyotini;
- c) turmush sifatining o'sishini;

d) o'rtacha umr ko'rish davomiyligini.

8. Har qanday ishlab chiqarishning bosh maqsadi nima hisoblanadi?

a) sotish;

b) iste'mol;

c) foyda;

d) daromad olish.

9. Aholi daromadlari o'rtasidagi farqlanishni hisoblovchi ko'rsatkichlar to'g'ri keltirilgan javobni aniqlang.

a) Jini va inson taraqqiyoti indeksleri;

b) bandlik va ishsizlik koeffitsientlari;

c) Jini, desil va kvintil koeffitsientlari;

d) YaIM indeksi, kvintil koeffitsienti.

10. Mehnat hayoti sifatini belgilovchi omillar qaysi javobda to'g'ri keltirilgan?

a) mehnat sharoiti, mehnat turi va tavsifi, oziq-ovqat mahsulotlari iste'moli;

b) mehnatdan qoniqish, ish vaqtining moslashuvchanligi, mehnatga haq to'lash;

c) salomatlik holati, mehnatdan qoniqish, oziq-ovqat mahsulotlari iste'moli;

d) mehnat xarakteri, axborot, ma'naviy yetuklik, mehnat sharoiti.

11. Iqtisodiy rivojlangan mamlakatlarda aholining turmush darajasi nima bilan baholanadi?

a) aholi tomonidan olinadigan daromadlar miqdori, ovqatlanish darajasi, turar-joy sharoitlarining holati;

b) aholi tomonidan yaratilgan tovar va xizmatlarning puldagi qiymati;

c) mamlakat rezidentlari tomonidan yaratilgan moddiy va ma'naviy boyliklar;

d) muayyan davrda yaratilgan YaIM.

12. Turmush darajasi komponentlarini aks ettiruvchi "BMT konsepsiyasi" ishlab chiqilgan yil to'g'ri ko'rsatilgan javobni aniqlang.

a) 1961;

b) 1991;

c) 1954;

d) 1946;

13. BMT mutaxassislari tomonidan dunyo hamjamiyatidagi nechta mamlakat aholisi turmush sifatining har yilgi ko'rsatkichlariga baho beriladi?

a) 136;

b) 219;

c) 180;

d) 196.

14. Turmush sifatini baholashning miqdoriy usullarini birlashtiruvchi ilmiy soha nima deb ataladi?

a) demometriya;

b) kvalimetriya;

c) psixometriya;

d) geometriya.

15. _____ – bu aholi farovonligi, ne'matlar va xizmatlar iste'molining darajasi, insonlarning asosiy hayotiy ehtiyojlarini qondirish me'yorini tavsiflovchi shart-sharoitlar va ko'rsatkichlar majmuidir.

a) turmush darajasi;

b) turmush sifati;

c) turmush qiymati;

d) turmush tarzi.

16. _____ – bu aholining hayot uchun zarur bo‘lgan moddiy, ijtimoiy, madaniy va ma’naviy boyliklar, ya’ni inson ehtiyojlarini qondiruvchi elementlar, xizmatlar va shart-sharoitlar bilan ta’minlanganligidir.

- a) qashshoqlik;
- b) kambag‘allik;
- c) farovonlik;
- d) nochorlik.

17. Turmush darajasini tavsiflovchi umumiy ko‘rsatkichlarga nimalar kiradi?

a) milliy daromad, iste’mol jamg‘armasi, milliy boylik tarkibida iste’mol jamg‘armasining ulushi;

- b) ijtimoiy-madaniy xizmat ko‘rsatish darajasi, mehnat sharoitlari, iste’mol darajasi;
- c) turar joy bilan ta’minlanganlik, ijtimoiy ta’minot, daromad miqdori;
- d) ijtimoiy ta’minot, ish bilan bandlik, madaniy-maishiy tovarlar bilan ta’minlanish

18. Iste’mol budjetining qanday standartlari mavjud?

- a) miqdor va sifat;
- b) eng kam, oqilona va elitar;
- c) nisbiy va mutlaq;
- d) ta’minlagan va ta’minlanmagan.

19. Jahon amaliyotida iste’mol budjetining qanday usullari ishlab chiqilgan?

- a) me’yoriy, statistik, birlashtirilgan, sub’ektiv va zahiraviy;
- b) statistik, matematik va ekonometrik;
- c) son va sifat;
- d) ijtimoiy, iqtisodiy va demografik.

20. Insonlarning moddiy va ma’naviy ehtiyojlarini ta’minlovchi milliy daromadning bir qismi – bu ?

- a) fiskal siyosat;
- b) pensiya jamg‘armasi;
- c) iste’mol jamg‘armasi;
- d) kasaba uyushmalari Federatsiyasi.

21. _____ – odamlarning uzoq va sog‘lom, munosib turmush kechirishlari, ma’lumotli bo‘lishlari uchun zarur vositalardan foydalanish imkoniyatlarining kengaytirilishidir.

- a) turmush tarzi;
- b) hayot sifati;
- c) inson taraqqiyoti;
- d) aholi farovonligi.

22. Inson taraqqiyotining asosiy ko‘rsatkichlari to‘g‘ri keltirilgan javobni aniqlang.

- a) daromad, ijtimoiy xizmat, jamg‘arma;
- b) real daromad, ish bilan bandlik, manzilli ijtimoiy himoya;
- c) umr ko‘rish davomiyligi, savodxonlik darajasi va resurslardan foydalanish imkoniyati;
- d) ta’lim, sog‘liqni saqlash, sport, madaniyat, san’at, ijtimoiy ta’minot.

23. Ma’naviy ne’matlar (qadriyatlar) ishlab chiqarish sohasi to‘g‘ri keltirilgan javobni aniqlang.

- a) ishlab chiqarish va xizmat ko‘rsatish;
- b) ishlab chiqarish va iste’mol;
- c) fan va san’at;
- d) moliya va ijtimoiy ta’minot.

24. Ishchi kuchini takror hosil qilish uchun moddiy ne’matlardan ularning quyi chegarasi doirasida foydalanish imkoniyati _____ deb ataladi.

- a) qashshoqlik;
- b) kambag‘allik;

- c) farovonlik;
- d) ta'minlanganlik.

25. "Qashshoqlik" tushunchasiga to'g'ri ta'rif berilgan javobni aniqlang.

- a) moddiy ne'matlardan biologik mezonlar asosida minimal darajada foydalanish imkoniyati;
- b) ishchi kuchini takror hosil qilish uchun moddiy ne'matlardan ularning quyi chegarasi doirasida foydalanish imkoniyati;
- c) inson jismoniy va intellektual qobiliyatlarini takror hosil qilishni ta'minlovchi ilmiy asoslangan oqilona iste'mol darajasi;
- d) inson barkamol rivojlanishini ta'minlovchi ne'matlardan to'liq foydalanish imkoniyati.

26. Fanga birinchi marta "iqtisodiy odam" atamasini kiritgan olim nomi to'g'ri keltirilgan javobni aniqlang.

- a) Adam Smit;
- b) Alfred Marshall;
- c) David Rikárdo;
- d) Jon Styuart Mill.

27. "Xalqlar boyligining mohiyati va sabablari xususidagi tadqiqotlar" asarining muallifi kim?

- a) Alfred Marshall;
- b) Jon Styuart Mill;
- c) Adam Smit;
- d) David Rikárdo.

28. Iqtisodiyotda daromad keltirishga qodir bo'lgan yoki odamlar tomonidan tovarlar va xizmatlar ishlab chiqarish uchun yaratilgan resurslar nima deb ataladi?

- a) tadbirkorlik;
- b) kapital;
- c) demping;
- d) investitsion kreditlar.

29. Daromadlar ko'payishi bilan aholi tomonidan ne'matlarni iste'mol qilish proporsional bo'lmagan holda ortishiga asoslangan iqtisodiy qonunni fanga kiritgan iqtisodchi olim nomini aniqlangan.

- a) Alfred Marshall;
- b) Jon Styuart Mill;
- c) Adam Smit;
- d) Ernst Engel.

30. Pul daromadlarini inflyatsiyadan himoya qilish maqsadida qanday vositadan foydalaniladi?

- a) indeksatsiya;
- b) diversifikatsiya;
- c) demping;
- d) kauching.

31. Aholi daromadlari tabaqalanishining kvantil koeffitsienti to'g'ri ko'rsatilgan javobni aniqlang.

- a) aholining eng ta'minlangan 10,0 foizi daromadlarining eng kam ta'minlangan 10,0 foizi o'rtasidagi farqni ko'rsatadi;
- b) aholining taqqoslanayotgan guruhlarida ichidagi daromadlarning o'rtacha miqdorlari nisbati yoki ularning daromadlari umumiy hajmidagi ulushini ko'rsatadi;
- c) aholining eng ta'minlangan 25,0 foizi daromadlarining eng kam ta'minlangan 25,0 foizi o'rtasidagi farqni ko'rsatadi;
- d) kambag'allarning ta'minlanganlar soniga nisbatini ko'rsatadi.

32. Aholi daromadlari tabaqalanishining desil koeffitsienti to'g'ri ko'rsatilgan javobni aniqlang.

- a) aholining eng ta'minlangan 10,0 foizi daromadlarining eng kam ta'minlangan 10,0 foizi o'rtasidagi farqni ko'rsatadi;
- b) aholining taqqoslanayotgan guruhlarida ichidagi daromadlarning o'rtacha miqdorlari nisbati yoki ularning daromadlari umumiy hajmidagi ulushini ko'rsatadi;
- c) aholining eng ta'minlangan 25,0 foizi daromadlarining eng kam ta'minlangan 25,0 foizi o'rtasidagi farqni ko'rsatadi;
- d) kambag'allarning ta'minlanganlar soniga nisbatini ko'rsatadi.

33. Aholi jon boshiga to'g'ri keladigan daromad oqilona iste'mol budjeti darajasidan yuqori bo'lgan oilalar _____ deb ataladi.

- a) ta'minlangan oilalar;
- b) boy oilalar;
- c) kam ta'minlangan oilalar;
- d) nochor oilalar.

34. Aholi jon boshiga to'g'ri keladigan daromad miqdori eng kam iste'mol budjeti bilana oqilona iste'mol budjeti o'rtasidagi oilalar _____ deb ataladi.

- a) ta'minlangan oilalar;
- b) boy oilalar;
- c) kam ta'minlangan oilalar;
- d) nochor oilalar.

35. Aholi jon boshiga to'g'ri keladigan daromad turmush kechirishning eng kam miqdoridan past darajada yoki unga teng bo'lgan oilalar _____ deb ataladi.

- a) ta'minlangan oilalar;
- b) boy oilalar;
- c) kam ta'minlangan oilalar;
- d) kambag'al oilalar.

36. Uzoq va sog'lom turmush kechirish imkoniyatidan mahrumlikda necha yoshga yetmasdan vafot etgan aholining ulushi asos sifatida olinadi?

- a) 40 yoshga yetmasdan vafot etgan aholi salmog'i;
- b) 35 yoshga yetmasdan vafot etgan aholi salmog'i;
- c) 30 yoshga yetmasdan vafot etgan aholi salmog'i;
- d) 25 yoshga yetmasdan vafot etgan aholi salmog'i.

37. Aholining turmush darajasini tavsiflovchi iqtisodiy ko'rsatkichlar to'g'ri keltirilgan javobni aniqlang.

- a) aholining jins va yosh tarkibi;
- b) aholining real daromadlari, ish bilan bandlik;
- c) aholining kasb-malakaviy tarkibi;
- d) ijtimoiy-madaniy xizmat ko'rsatish darajasi.

38. Qaysi javobda juda taqchil tabiiy boyliklarga ega bo'lgan boy mamlakatlar keltirilgan?

- a) Yaponiya va Shveysariya
- b) AQSh va Germaniya;
- c) Luksemburg va Finlyandiya;
- d) Rossiya va Buyuk Britaniya.

39. Milliy boylikning tarkibi to'g'ri keltirilgan javobni aniqlang.

- a) yer fondi va suv resurslari;
- b) milliy mulk va tabiiy resurslar;

- c) milliy mulk va YaMM;
- d) YaMM va YaIM.

40. Insonlarning moddiy va ma'naviy ehtiyojlarini va umuman jamiyat ehtiyojlarini qondirishni ta'minlovchi milliy daromadning bir qismi deb ataladi.

- a) milliy daromad;
- b) iste'mol fondi;
- c) jamg'arma fondi;
- d) milliy boylik.

41. _____ bu fan-texnika taraqqiyoti, ishlab chiqarish rivojlanishini ta'minlovchi milliy daromadning bir qismidir.

- a) milliy daromad;
- b) iste'mol fondi;
- c) jamg'arma fondi;
- d) milliy boylik.

42. Kapital tushumlarga xos bo'lmagan xususiyatni aniqlang.

- a) kutilmagan;
- b) nomuntazam;
- c) muntazam;
- d) uy xo'jaligi uchun juda kam takrorlanadigan.

43. Ijtimoiy soha tarmoqlari to'g'ri keltirilgan javobni aniqlang.

- a) sanoat, fan, ta'lim, sog'liqni saqlash, qurilish;
- b) qurilish, qishloq xo'jaligi, san'at, moliya, sanoat, o'rmon xo'jaligi;
- c) transport, aloqa, ta'lim, turizm, san'at, madaniyat;
- d) ta'lim, sog'liqni saqlash, fan, madaniyat, san'at, kommunal xo'jaligi.

44. Iste'mol budjetining zaruriy darajasi jamoatchilik fikri va ekspertlari so'rovi asosida belgilanadigan usuli to'g'ri keltirilgan javobni aniqlang.

- a) me'yoriy
- b) statistik
- c) sub'ektiv;
- d) zahiraviy.

45. Iste'mol budjetining oziq-ovqatga sarflanadigan xarajatlarning iste'mol me'yorlari bo'yicha, qolgan qismlar esa statistik yo'l bilan belgilanadigan usuli to'g'ri keltirilgan javobni aniqlang.

- a) me'yoriy;
- b) me'yoriy-statistik;
- c) sub'ektiv;
- d) zahiraviy.

46. Iste'mol budjetining alohida tovar va xizmatlar hamda ularning real qiymatlari asosida belgilanadigan usuli to'g'ri keltirilgan javobni aniqlang.

- a) me'yoriy;
- b) me'yoriy-statistik;
- c) sub'ektiv;
- d) zahiraviy.

47. Aholi umumiy daromadining tarkibi qaysi javobda noto'g'ri keltirilgan?

- a) pul daromadlari;
- b) natura shaklidagi daromadlar;
- c) doimiy asosda, takrorlanuvchi xususiyatga ega bo'lgan, yillik yoki undan kam vaqt oralig'idagi davrda uy xo'jaligi yoki uning alohida a'zolariga tushadigan tushumlar;
- d) aholi farovonligi va hayot sifati.

48. Tushumlar "daromad" hisoblanishi uchun qanday mezonlarga muvofiq bo'lishi kerak?

- a) kutilayotgan bo'lishi va muntazam ravishda kelib tushishi kerak;

- b) uy xo'jaligining joriy iqtisodiy farovonlik darajasiga haqiqiy hissa qo'shishi kerak;
- c) uy xo'jaligi kapitalining kamayishi hisobiga kelib tushadigan tushum bo'lmasligi kerak (masalan: uyni, aksiyalarni va shunga o'xshashlarni sotish).
- d) barcha javoblar to'g'ri.

49. Lotoreyadagi yutuqlar, o'yinlardan olingan sovrinlar, sug'urta talablari bo'yicha mol-mulkka yetkazilgan zararni qoplash uchun to'lovlar, olingan meroslar, pensiyaga chiqishda bir marta to'lanadigan summalar, hayot sug'urtasi bo'yicha sug'urta to'lovlari va qarzni qaytarish evaziga olingan summalar aholining umumiy daromadiga qo'shiladimi?

- a) ha;
- b) kapital tushumlarga taaluqli;
- c) bir martalik ijtimoiy to'lovlarga taaluqli;
- d) doimiy ijtimoiy to'lovlarga taaluqli

50. Xalqaro statistika amaliyotiga muvofiq ravishda umumiy daromadlar qanday tarkibiy qismlarga bo'linadi?

- a) birlamchi va transfertlardan olingan daromadlar;
- b) nominal va real daromadlar;
- c) pul va natura shaklidagi daromadlar;
- d) pul va natura shaklidagi daromadlar hamda bepul xizmatlar qiymati;

51. Quyidagilardan qaysi biri mehnatga haq to'lash ko'rinishidagi daromadlarga kirmaydi?

- a) xodimlarga hisoblangan ish haqi;
- b) rag'batlantirish hususiyatiga ega bo'lgan barcha to'lovlar;
- c) kompensatsiya to'lovlari va ishlanmagan vaqt uchun haq to'lash;
- d) ijtimoiy transfertlar.

52. O'zbekiston Respublikasida mustaqil ravishda band bo'lishdan olingan daromadlarni hisoblash uchun Milliy hisoblar tizimining qaysi tushunchasi asos bo'lib hisoblanadi?

- a) natural daromad;
- b) aralash daromad;
- c) real daromad;
- d) renta.

53. Aholi iste'mol xarajatlari uchun mumkin bo'lgan eng katta miqdorni aniqlash imkonini beradigan daromad turini aniqlang.

- a) nominal daromad;
- b) aholi ixtiyoridagi daromad;
- c) real daromad;
- d) pullik daromad.

54. Ishlab chiqarishdan olingan daromadning qanday turlari farqlanadi?

- a) yollanma ishchilarning daromadi va mustaqil ravishda band bo'lishdan olingan daromad;
- b) mehnat faoliyatidan olingan daromad va shaxsiy iste'mol uchun o'zida ishlab chiqarilgan xizmatlardan olingan daromad;
- c) mol-mulkdan olingan daromad va yollanma ishchilarning daromadi;
- d) transfertlardan daromad va mehnat faoliyatidan olingan daromad.

55. Mehnat faoliyatidan olingan daromadning qanday turlari mavjud?

- a) yollanma ishchilarning daromadi va mustaqil ravishda band bo'lishdan olingan daromad;
- b) mehnat faoliyatidan olingan daromad va shaxsiy iste'mol uchun o'zida ishlab chiqarilgan xizmatlardan olingan daromad;
- c) mol-mulkdan olingan daromad va yollanma ishchilarning daromadi;
- d) transfertlardan daromad va mehnat faoliyatidan olingan daromad.

56. Mol-mulkdan olingan daromad turi noto'g'ri keltirilgan javobni aniqlang.

- a) foizlar va renta;
- b) dividendlar;

- c) mualliflik haqi;
- d) tadbirkorlik.

57. Transfertlardan daromadning qanday turlari mavjud?

- a) ijtimoiy transfertlar va boshqa joriy transfertlar;
- b) pensiya, nafaqa va stipendiya;
- c) moddiy yordam, mualliflik haqi, nafaqa;
- d) nafaqa, moddiy yordam, renta.

58. Quyidagi javoblarning qaysi birida ijtimoiy transfertlar turlari to‘g‘ri keltirilgan?

- a) ijtimoiy transfertlar va boshqa joriy transfertlar;
- b) pensiya, nafaqa va stipendiya;
- c) moddiy yordam, mualliflik haqi, nafaqa;
- d) nafaqa, moddiy yordam, renta.

59. _____ – insonning ijtimoiy erkinligi, har tomonlama rivojlanish imkoniyati, o‘z iqtidori va turmush rejalarini amalga oshirish darajasini ifoda etuvchi ijtimoiy tizimlar va tuzilmalardagi mavqeining mujassam integral xarakteristikasidir.

- a) aholi daromadi;
- b) inson taraqqiyoti;
- c) turmush sifati;
- d) ish bilan bandlik.

60. _____ – bu xodimlarning shaxsiy ehtiyojlarini tashkilot (korxon) doiralaridagi faoliyat orqali qondirish darajasidir.

- a) ijtimoiy hayot sifati;
- b) mehnat hayoti sifati;
- c) atrof-muhit sifati;
- d) shaxsiy hayot sifati.

61. _____ insoniyatning dunyo miqyosidagi rivojlanishining bugungi kundagi yo‘nalishlaridan kelib chiqqan holda, oiladagi uyg‘un munosabatlar va shaxslarning o‘zaro hurmatiga, uy xo‘jaligini va bolalar tarbiyasini birgalikda olib borishga, ishdan bo‘sh vaqtlarni o‘tkazish va o‘z shaxsini rivojlantirish uchun bo‘sh vaqtning mavjudligiga, qadriyatlarini va dunyoqarashni shakllantirishga asoslanadi.

- a) ijtimoiy hayot sifati;
- b) mehnat hayoti sifati;
- c) atrof-muhit sifati;
- d) shaxsiy hayot sifati.

62. Qaysi javobda shaxsiy iste‘mol uchun o‘zida ishlab chiqarilgan xizmatlardan olingan daromadlar to‘g‘ri keltirilgan?

- a) bozor uchun mo‘ljallanmagan va uy-joy egalari tomonidan foydalanilayotgan turar-joy xizmatlarining shartli ravishda hisoblangan qiymati;
- b) uy xo‘jaligi a‘zolari tomonidan ishlab chiqarilgan maishiy xizmatlar (ovqat tayyorlash, uyni tozalash, bolalarni parvarishlash va sh.o‘.);
- c) uy-joy egalari tomonidan foydalanilmayotgan turar-joy xizmatlarining hisoblangan qiymati;
- d) korxon (tashkilot)dan olingan mehnatga doir daromadlari.

63. Quyidagi javoblardan qaysi biri noto‘g‘ri. Mustaqil ravishda band bo‘lishdan olingan daromadlar hajmini hisoblash uy xo‘jaliklari kuzatuv asosida, shuningdek, quyidagi choraklik statistik baholashlar orqali amalga oshiriladi:

- a) jismoniy shaxslar tomonidan ishlab chiqarilgan (qayta ishlangan), hamda bozorda sotilgan yoki shaxsiy iste‘mol uchun sarflangan sanoat mahsulotlari hajmi;
- b) sotish hamda shaxsiy iste‘mol maqsadlarida dehqon xo‘jaliklarida yetishtirilgan dehqonchilik va chorvachilik mahsulotlari hajmi;

c) yuridik shaxslar tomonidan ishlab chiqarilgan (ko'rsatilgan) xizmatlar (transport, savdo va shunga o'xshash) hajmi;

d) jismoniy shaxslar tomonidan (ya'ni, pudratchi sifatida yuridik shaxslarni jalb qilmagan holda) yakka tartibda uy-joy va noturar-joy qurilishi hajmi.

64. _____ – bank hisob-raqamlaridan, kredit uyushmalari yoki boshqa moliyaviy muassasalarga qo'yilgan omonotlardan, depozit sertifikatlari, davlat obligatsiyalari, zayomlar va qimmatli qog'ozlar bo'yicha hamda boshqa shaxslarga berilgan qarzdorlik majburiyatlari va kreditlar bo'yicha olingan to'lovlar.

- a) dividendlar;
- b) foizlar;
- c) renta;
- d) ish haqi.

65. Yaratilgan adabiy asarlar, ixtirolar va mualliflik huquqi berilgan (ya'ni, nafaqat muallifga (yaratuvchiga) to'lanishi mumkin bo'lgan, balki boshqa mulkdorlarga, masalan, merosxo'rga ham to'lanadigan) boshqa patentlangan materiallar uchun egasi tomonidan olingan mualliflik mukofotlari deb ataladi?

- a) dividendlar;
- b) foizlar;
- c) renta;
- d) mualliflik haqi.

66. "Renta" tushunchasiga to'g'ri ta'rif berilgan javobni aniqlang.

a) bank hisob-raqamlaridan, kredit uyushmalari yoki boshqa moliyaviy muassasalarga qo'yilgan omonotlardan, depozit sertifikatlari, davlat obligatsiyalari, zayomlar va qimmatli qog'ozlar bo'yicha hamda boshqa shaxslarga berilgan qarzdorlik majburiyatlari va kreditlar bo'yicha olingan to'lovlar;

b) sarmoyador (jismoniy shaxs) ning korxonada ishlashi yoki ishlamasligidan qat'iy nazar, korxonaga sarmoya kiritishi natijasida olingan tushumlar.

c) yaratilgan adabiy asarlar, ixtirolar va mualliflik huquqi berilgan (ya'ni, nafaqat muallifga (yaratuvchiga) to'lanishi mumkin bo'lgan, balki boshqa mulkdorlarga, masalan, merosxo'rga ham to'lanadigan) boshqa patentlangan materiallar uchun egasi tomonidan olingan mualliflik mukofotlari.

d) jismoniy shaxs tomonidan boshqa yuridik yoki jismoniy shaxsga ishlab chiqarilmagan aktivlarni (masalan, yer maydoni) foydalanishga berishidan olingan ijara to'lovlar.

67. Yuridik shaxsning tadbirkor (xususiy korxonaning mulkiy egasi yoki fermer xo'jaligining rahbari) ixtiyoriga (solliqlar va boshqa majburiy to'lovlarni to'lagandan so'ng) o'tkazilgan foydasi qaysi daromad turiga kiradi?

- a) tadbirkorlik faoliyatidan olingan daromad;
- b) mol-mulkdan olingan daromadlar;
- c) ijtimoiy transfertlar;
- d) aralash daromadlar.

68. _____ – bu uy xo'jaliklariga tovar, xizmat yoki aktiv evaziga qoplanmasdan tovarlar, xizmatlar va aktivlarning kelib tushishidir.

- a) transfertlar;
- b) tadbirkorlik faoliyatidan olingan daromad;
- c) mol-mulkdan olingan daromadlar;
- d) ish haqi.

69. _____ – qonunchilikda nazarda tutilgan, ya'ni ma'lum bir yoshga yetganligi, nogironlik, boquvchisini yo'qotganligi, shuningdek, qonunchilikka asosan ta'sis etilgan tizimlarga kirmaydigan (masalan, ish beruvchi tomonidan ta'sis etilgan) ijtimoiy ta'minot bo'yicha muntazam amalga oshiriladigan pul to'lovlaridir.

- a) nafaqalar;
- b) stipendiyalar;
- c) kompensatsiyalar;
- d) pensiyalar.

70. Oliy ta'lim muassasalarining talabalariga to'lanadigan har oylik pul ta'minoti, shuningdek, jismoniy shaxslarga, shu jumladan, xorijiy davlatlardan ajratiladigan o'quv grantlari deb nimaga aytiladi?

- a) nafaqalar;
- b) stipendiyalar;
- c) kompensatsiyalar;
- d) pensiyalar.

71. Quyidagi javoblardan qaysi birida transfertlarning "boshqa joriy transfertlar" turi noto'g'ri ko'rsatilgan?

- a) alimentlar;
- b) muntazam moliyaviy yordamlar;
- c) bolalar yoki ota-onalar tomonidan beriladigan moddiy yordamlar;
- d) stipendiyalar.

72. Transfertlardan olingan daromadlarni hisoblashda pensionerlar soni va ularga tayinlangan pensiyalar to'g'risidagi ma'lumotlar qaysi tashkilotdan olinadi?

- a) O'zbekiston Respublikasi Mehnat vazirligidan;
- b) O'zbekiston Respublikasi Moliya vazirligi huzuridagi budjetdan tashqari pensiya jamg'armasidan;
- c) O'zbekiston Respublikasi Markaziy bankidan;
- d) O'zbekiston Respublikasi Xalq bankidan.

73. Majburiy to'lovlar va boshqa ajratmalarni amalga oshirgunga qadar bo'lgan daromad qanday daromadni ifoda etadi?

- a) real;
- b) o'z ixtiyoridagi;
- c) yalpi;
- d) transfert.
- e) **74. Ijtimoiy rivojlanishga oid siyosatning asosiy yo'nalishlari noto'g'ri keltirilgan javobni aniqlang.**
- f) ta'limdan teng bahramand bo'lishni ta'minlash;
- g) kam ta'minlangan oilalarning tibbiy xizmatdan hech bir moneliksiz bahramand bo'lishini ta'minlash;
- h) energiya manbalari, sanitariya, toza ichimlik suvidan teng bahramand bo'lishni ta'minlash;
- i) sanoatni tarkibiy jihatdan qayta qurish, xususiy sektor va xususiy investitsiyalarni rivojlantirish.

75. O'zbekistonda ta'lim tizimini isloh qilish jarayonlarini nechta bosqichga ajratish mumkin?

- a) 3;
- b) 4;
- c) 5;

d) 6.

76. Qaysi ta'limning maqsadi bolalarni maktabda o'qishga tayyorlash, sog'lom, rivojlangan va ozod shaxsni shakllantirish, uning iste'dodini ochish, o'qishga, tizimli ta'limga intilishni tarbiyalashdan iborat?

- a) umumiy o'rta ta'lim;
- b) maktabgacha ta'lim;
- c) o'rta maxsus, kasb-hunar ta'limi;
- d) oliy ta'lim.

77. Bitiruvchiga muayyan kasbni o'rgatish va umumta'lim fanlar bo'yicha bilim berish orqali uni mehnat bozorida ishlashga tayyorlash qaysi ta'lim turining maqsadi hisoblanadi?

- a) umumiy o'rta ta'lim;
- b) maktabgacha ta'lim;
- c) o'rta maxsus, kasb-hunar ta'limi;
- d) oliy ta'lim.

78. Mehnat hayoti sifati konsepsiyasi qaysi tashkilot tomonidan ijtimoiy siyosatning muhim yo'nalishi sifatida tan olingan?

- a) YuNESKO;
- b) BMT;
- c) XMT;
- d) YuNISEF.

79. Hayot davomiyligi, o'lim darajasi, kasalliklarning davom etish davri va h.k. lar turmush sifatining qaysi ko'rsatkichida aks etadi?

- a) ovqatlanish;
- b) salomatlik;
- c) mehnat sharoiti;
- d) turar joy sharoiti.

80. Turmush sifatining ob'ektiv ko'rsatkichlari to'g'ri keltirilgan javobni aniqlang.

- a) fuqarolarning mamlakat miqyosidagi turmush sharoitlaridan qoniqish darajasi;
- b) fuqarolarning mintaqa miqyosidagi turmush sharoitlaridan qoniqish darajasi;
- c) fuqarolarning mikrodarajadagi (tashkilot, korxonalar, oilalar) ijtimoiy-ruhiy va iqtisodiy munosabatlaridan qoniqish darajasi;
- d) uy-joy bilan ta'minlanganlik darajasi.

81. Turmush sifatining sub'ektiv ko'rsatkichlari to'g'ri keltirilgan javobni aniqlang.

- a) ijtimoiy infratuzilma ob'ektlari bilan ta'minlanish darajasi va sifati;
- b) fuqarolarning mintaqa miqyosidagi turmush sharoitlaridan qoniqish darajasi;
- c) fuqarolarning tashkilot, korxonalar va oilalar ijtimoiy-ruhiy va iqtisodiy munosabatlaridan qoniqish darajasi;
- d) uy-joy bilan ta'minlanganlik darajasi.

82. Aholining turmush sifatiga ta'sir etuvchi tabiiy omillar to'g'ri keltirilgan javobni aniqlang.

- a) inson istiqomat qiladigan muhit, harorat rejimi, iqtisodiyotning rivojlanishi uchun tabiiy boyliklarning mavjudligi;
- b) iqtisodiy o'sishni va iste'mol bozorlarining katta sig'imini ta'minlashga imkon beruvchi aholi soni va inson kapitalining sifati;
- c) siyosiy barqarorlik, demokratik erkinlik, fuqarolar totuvligi, urushlar bo'lmasligini ta'minlash
- d) iqtisodiy o'sish, inson sarmoyasini rivojlantirish, YaIMni ko'paytirish, moliyaviy bozorlarni rivojlantirish va barcha turdagi boyliklardan samarali foydalanish uchun sharoitlar yaratish.

83. Insonlar ehtiyojlarini, ular hayotining maqsadlarini, axloqiy me'yorlarini shakllantirish tizimi turmush sifatiga ta'sir etuvchi qaysi omil tarkibiga kiradi?

- a) ijtimoiy;
- b) ma'naviy;
- c) axborot;
- d) iqtisodiy.

84. Tabiat va insonga ta'sir qiluvchi ilmiy bilimlar tizimi o'z ifodasini topadigan mehnat vositalarini yaratishni ta'minlovchi texnologiyalarni rivojlantirish darajasi tizimi turmush sifatiga ta'sir etuvchi qaysi omil tarkibiga kiradi?

- a) texnologik;
- b) ma'naviy;
- c) axborot;
- d) iqtisodiy.

85. Inson kapitalini rivojlantirish, YaIMni ko'paytirish va barcha turdagi moddiy boyliklardan samarali foydalanish uchun sharoitlar yaratish turmush sifatiga ta'sir etuvchi qaysi omil tarkibiga kiradi?

- a) texnologik;
- b) ma'naviy;
- c) ijtimoiy;
- d) iqtisodiy.

86. Demokratik erkinlik, fuqarolar totuvligi, urushlar bo'lmasligini ta'minlash turmush sifatiga ta'sir etuvchi qaysi omil tarkibiga kiradi?

- a) siyosiy;
- b) ma'naviy;
- c) ijtimoiy;
- d) iqtisodiy.

87. _____ – bu pul shaklida ifodalangan aholi (uning turli qatlamlari va guruhleri) tomonidan iste'mol qilinadigan me'yorlar yoki amalda iste'mol qilinishi zarur bo'lgan moddiy ne'mat va xizmatlar miqdoridir.

- a) turmush tarzi;
- b) aholi daromadlari;
- c) turmush qiymati;
- d) ijtimoiy me'yorlar.

88. Turmush qiymati indeksini fanga qachon va kim tomonidan kiritilgan?

- a) 1918 yilda, S.G.Strumilin;
- b) 1897 yilda, A.Smit;
- c) 1939 yilda, Alfred Marshall;
- d) 1904 yilda, Jon Styuart Mill.

89. Turmush qiymatidagi hududiy farqliklar qanday omillar bilan belgilanadi?

a) har xil iqtisodiy va tabiiy-iqlim sharoitlar bilan bog'liq ehtiyojlardagi farqlarning mavjud bo'lmasligi;

- b) alohida tumanlar bo'yicha ijtimoiy infratuzilmalari rivojlanishining turli darajasi;
- c) xizmatlarning pullik turlariga bo'lgan tariflardagi sezilarli farqliklar;
- d) shaxsiy tomorqa xo'jaligini rivojlantirish uchun sharoitlardagi farqliklar.

90. Ijtimoiy farovonlik bo'yicha O'zbekiston jahon hamjamiyatida o'zgaralar havas qiladigan ko'rsatkichlar to'g'ri keltirilgan javobni aniqlang.

a) asosiy kapitalga kiritilgan investitsiyalar hajmining yuqoriligi, agrar sektorning barcha tarmoqlarida ulkan natijalar qo'lga kiritilganligi;

b) yalpi ichki mahsulotning o'sishi, kichik biznes va xususiy tadbirkorlikning rivojlanishi, ijtimoiy sohaga ajratilayotgan mablag'lar ulushining ko'pligi;

c) oilalarning tinchligi va osoyishtaligi, ishsizlik darajasining pastligi, ijtimoiy infratuzilmadan foydalanish darajasi

d) ishlab chiqarish infratuzilmasidan foydalanish darajasi, real daromadlarning muntazam o'sish sur'ati, ishbilarmonlik muhiti uchun qulay investitsion muhitning mavjudligi

91. Inson kapitali deganda nima tushuniladi?

a) real sektorga kiritilgan investitsiyalar hisobidan yaratilgan ish joylarning jami soni;

b) iqtisodiyotda chet el kapitali orqali yangiddan yaratilgan yangi ish joylarining jami summasi;

c) sanoat sohasiga jalb qilingan kapital mablag'lar hisobiga yaratilgan korxonalarining jismoniy qiymati;

d) investitsiyalar natijasida shakllangan bilimlar, ko'nikmalar va malakalar zahirasidan iborat bo'lib, shaxsning jismoniy, aqliy va psixologik sifatlari hamda qobiliyatlari

92. Ish haqining stavkasi nimani belgilab beradi?

a) yagona mehnat sharoitida maqsadga yo'naltirilgan mehnat mazmunidagi ishlovchilarning ma'naviy rag'bat qismini bildiradi;

b) yakka tartibdagi faoliyat ko'rsatadigan shaxslarning oylik maoshi miqdorini bildiradi;

c) ish haqining stavkasi shartnomada belgilab qo'yiladi va muayyan vaqt birligi ichida bajariladigan va muayyan kasb-malaka xususiyatlariga ega bo'lgan mehnatga to'lanadigan haq darajasini belgilab beradi;

d) real ish haqi miqdorini oshirish fikrdagi insonlar birlashmasini bildiradi.

93. Ish haqining shakllari va tizimlari – bu _____

a) buxgalteriya va moliya bo'limi hisoblab chiqqan oylik maosh;

b) kadrlar va ish haqi bo'limi tomonidan hisoblangan ish haqi miqdori;

c) ishlab chiqarish va sotish bo'limida ta'sis etilgan ish haqi turlari;

d) mehnatning miqdor natijalari va sifatiga bog'liq ravishda ish haqini belgilash mexanizmi

94. Jon boshiga to'g'ri keluvchi aholi daromadlari qanday aniqlanadi?

a) jami daromad oila a'zolari soniga bo'linadi;

b) yalpi ichki mahsulot respublika fuqarolari soniga bo'linadi;

c) aholi daromadlari jami aholi soniga bo'linadi;

d) aholi daromadlari oilalar soniga bo'linadi.

95. BMTning Mingyillik rivojlanishining birinchi maqsadi qaysi javobda to'g'ri keltirilgan.

a) aholi o'rtasida kam ta'minlanganlik va to'yib ovqatlanmaslikni kamaytirish

b) boshlang'ich va o'rta ta'lim sifatini oshirish

c) ayollar va erkaklarning tengligini rag'batlantirish hamda xotin-qizlarning huquq va imkoniyatlarini kengaytirish

d) bolalar o'limini kamaytirish, onalar salomatligini yaxshilash, turli yuqumli kasalliklarga qarshi kurash olib borish

96. BMTning Mingyillik rivojlanishining ikkinchi maqsadi qaysi javobda to'g'ri keltirilgan.

a) aholi o'rtasida kam ta'minlanganlik va to'yib ovqatlanmaslikni kamaytirish.

b) boshlang'ich va o'rta ta'lim sifatini oshirish

c) ayollar va erkaklarning tengligini rag'batlantirish hamda xotin-qizlarning huquq va imkoniyatlarini kengaytirish

d) bolalar o'limini kamaytirish, onalar salomatligini yaxshilash, turli yuqumli kasalliklarga qarshi kurash olib borish

97. Iste'mol budjeti va aholi turmush darajasini prognozlashtirish masalalari bilan qaysi tashkilot shug'ullanadi?

a) Mehnat vazirligi

b) Iqtisodiyot vazirligi

c) Sog'liqni saqlash vazirligi

d) Moliya vazirligi

98. Qaysi javobda insonning imkoniyatlarini kengaytirib, jamiyatning intellektual salohiyatini shakllantiradigan ko'rsatkich keltirilgan?

- a) jismoniy holat
- b) tadbirkorlik qobiliyati
- c) ta'lim va ma'lumot darajasi
- d) ma'naviy yetuklik.

99. Har bir inson to'la-to'kis hayot kechirish va o'zi tanlagan mehnat faoliyati sohasida ishlay olishi uchun muayyan darajasiga ega bo'lishi kerak.

- a) ta'lim va ma'lumot
- b) sog'liq va jismoniy rivojlanish
- c) hayotiy tajriba va ko'nikma
- d) odob-ahloq va xulq-atvor

100. _____ – bu xodimning yaratuvchanlik va yangilikka intilib ishlashini anglatuvchi ko'rsatkichdir.

- a) jismoniy holat
- b) tadbirkorlik qobiliyati
- c) ta'lim va ma'lumot darajasi
- d) ma'naviy yetuklik.

VII. GLOSSARIY

Inglizcha	O'zbekcha	Ruscha
Agency — what a person is free to do and achieve in pursuit of whatever goals or values he or she regards as important.	Faollik — bu shaxsning o'z oldiga qo'ygan har qanday maqsad yoki qadriyatlarga erishishdagi sa'y-harakatlar erkinligidir.	Agentnost — eto svoboda vybora deystviy lichnosti dlya dostijeniya postavlenных pered soboy seley ili sennostey, imeyущих dlya nego raznuyu stepen vajnosti.
Access to health care — percentage of the population that can reach appropriate local health facility on foot or by local means of transport within an hour.	Sog'liqni saqlash muassasalaridan foydalanish imkoniyati — bir soat davomida mahalliy transport vositasi yordamida yoki yayov holda mahalliy tibbiyot muassasiga yetish imkoniyatiga ega bo'lgan aholining foizdagi ulushidir.	Dostupnost meditsinskoy pomoshchi — eto protsent naseleniya, imeyущего dostup k mestnomu meditsinskomu uchrejdeniyu, kotorogo mojno dostich v techenie odnogo chasa s pomoshchyu mestnogo transportnogo sredstva ili peshkom.
Basic needs — goods and services produced by the public sector (health, education, and in some countries, and housing), and the products are usually purchased from private income (food and clothing).	Asosiy ehtiyojlar — bu davlat sektori (sog'liqni saqlash, ta'lim, ba'zi davlatlarda uy-joy sotib olishga ketgan xarajat) tomonidan ishlab chiqarilgan tovar va xizmatlar hamda shaxsiy daromad hisobiga sotib olingan mahsulotlar (oziq-ovqat va kiyim-kechak) majmuidir.	Bazovые potrebnosti — eto sovokupnost tovarov i uslug, proizvedennых gosudarstvenным sektorom (zdravooxranenie, obrazovanie, v nekotoryх stranax rasxody na pokupku jilisha) i produktov, priobretennых za schet chastных doxodov (yeda i odejda).
Birthweight, infants with low — the percentage of infants with a birthweight of less than 2,500 grams.	Vazni kam bo'lgan chaqaloqlar — bu vazni 2,5 kilogrammdan kam bo'lgan chaqaloqlarning foizlardagi ulushidir.	Novorojdenные s ponijennoy massoy tela — eto protsentnaya dolya novorojdenных s massoy tela menee 2,5 kg.
Capability — capability represents the various combinations of functionings (beings and doings) that the person can achieve. Another definition of capabilities: "the substantive freedoms he or she enjoys to lead the kind of life he or she has reason to value."	Qobiliyat — bu inson amalga oshirgan yoki oshirishi mumkin bo'lgan barcha faoliyat turlarining to'plamidir. Qobiliyatning yana bir ta'rifi quyidagicha: «Inson o'zi qadrlaydigan hayot tarzini ta'minlovchi erkinlikdir».	Sposobnost — covokupnost vseх vidov deyatelности cheloveka, kotorye on mojet sovershit ili sovershil. Sposobnost takje opredelyaetsya kak «svoboda, kotoraya obespechivaet takoy obraz jizni, kotoryу senen dlya kajdogo cheloveka».
Children reaching grade 5 — the percentage of children starting primary school who eventually attain grade 5. The estimates are based on the reconstructed cohort student flow method, which uses data on enrolment and repeaters for two consecutive school	5-sinf gacha o'qishga yetib kelgan bolalar — bu boshlang'ich maktabda o'qishni boshlagan va 5-sinf gacha o'tgan bolalar foizidir. Baholari qayta tiklangan kogort uslubi asosida olingan bo'lib, mazkur usul doirasida boshlang'ich maktabni muvaffaqiyatli tamomlaganlar orasida	Deti, dostigshie 5-go klassa — protsent detey, nachavshix obuchenie v nachalnoy shkole i pereshedshix v 5-ry klass. Otsenki polucheny na osnovanii rekonstruirovannogo metoda kogort, v ramkax kotorogo ispolzovаны dannые o nabore v shkolu i

<p>years in order to estimate the survival rates to successive grades of primary school.</p>		<p>o'qishni davom ettirayotgan bolalar foizini aniqlash uchun qatorasiga ikki yil davomida maktabga qabul qilinganlar va bir sinfda ikkinchi yil qolib o'qiyotganlar to'g'risidagi ma'lumotlardan ham foydalanilgan.</p>	<p>uchenikax-vtorogodnikax v techenie dvux let podryad, s tem, chtoby opredelit protsent prodoljayumix obuchenie, sredi uspeshno zakonchivshix nachalnuyu shkolu.</p>
<p>Civilization — broad term characterizing particularities and levels of development in a society. It includes culture, religion, and the character of social and economic relations. Accordingly, civilizations differs by applied means of existence, way of thinking, faith, way of life, type of social and state governance, ownership relations, and social stratification.</p>		<p>Sivilizatsiya — jamiyatning o'ziga xos xususiyatlarini tavsiflovchi va rivojlanish darajasini ifodalovchi bu tushuncha madaniyat, din va ijtimoiy hamda iqtisodiy munosabatlarning xususiyatlarini ham o'z ichiga qamrab oladi. Shunga ko'ra, sivilizatsiyalar bir-biridan yashash uchun qo'llanilayotgan zarur vositalari, dunyoqarash va diniy e'tiqodlari, hayot tarzi, ijtimoiy va davlat boshqaruvi turi, mulkchilik munosabatlari, ijtimoiy tabaqalanish kabi xususiyatlari bo'yicha bir-biridan farq qiladilar.</p>	<p>Sivilizatsiya — dannoe ponyatie karakterizuet osobennosti i uroven razvitiya obshchestva. Vbiraet v sebya kulturu, religiyu, karakter obshchestvennykh i ekonomicheskix otnosheniy. Sootvetstvenno, sivilizatsii razlichayutsya po Sootvetstvenno, sivilizatsii razlichayutsya po ispolzueмым sredstvam suщestvovaniya, mirovozzreniyu i verovaniyam, obrazu jizni, tipu obshchestvennogo i gosudarstvennogo upravleniya, otnosheniyam sobstvennosti, sotsialnogo rassloeniya i t.d.</p>
<p>Climate change — is a significant and lasting change in the statistical distribution of weather patterns over periods ranging from decades to millions of years. It may be a change in average weather conditions or the distribution of events around that average.</p>		<p>Iqlim o'zgarishi — bu ma'lum vaqt davomida Yer yuzasida yoki ma'lum bir mintaqada o'n yillikdan million yillargacha bo'lgan davrdagi ob-havoning ko'p yillik statistik ishonchli kattaliklaridan chetga chiqishini anglatadigan Yer iqlimining o'zgarishi bilan bog'liq bo'lgan jarayonga aytiladi. Bu o'zgarish ob-havo shart-sharoitlarining o'rtachasining yoki bu o'rtachani atrofidagi hodisalarning o'zgarishlaridan ham iborat bo'lishi mumkin.</p>	<p>Izmenenie klimata — eto kolebaniya klimata Zemli v selom ili v otdelnykh yeyo regionax s techeniem vremeni, vyrajayushiesya v statisticheski dostovernykh otkloneniyax parametrov pogody ot mnogoletnix znacheniy za period vremeni ot desyatiletiy do millionov let. Dannoe izmenenie mojet byt pri izmenenii srednego pokazatelya usloviy pogody ili sluchayno raspolojennyx ryadom s nim.</p>
<p>Coefficients of funds — is the excess of 10% income of the population with the highest incomes, and 10% of the population with the lowest incomes. This index is the ratio of average incomes in the upper-and lower deciles.</p>		<p>Fondlar koeffitsienti — bu koeffitsient aholining eng boy 10% daromadlarining eng kambag'al aholining 10% daromadlariga nisbatidir. Bu ko'rsatkich yuqori (eng boy 10% aholi) va quyi (eng kambag'al 10% aholi) chegaralarning desillaridagi daromadlarining o'rtacha qiymatlarini aks ettiradi.</p>	<p>Koeffitsienty fondov — eto prevyshenie dohodov 10% naseleniya, imeyushogo samye vysokie doxody nad 10% naseleniya, imeyushogo samye nizkie doxody. Dannyy pokazatel predstavlyaet soboy sootnoshenie srednix znacheniy dohodov v granitsax verxnix (10% samogo bogatogo naseleniya)</p>

			i nijnih (10% samogo bednogo naseleniya) desiley.
Composite index — a unitless number that combines various statistical indicators to convey a larger picture. A composite index is formed when individual indicators are compiled into a single index on the basis of some underlying model. A composite index can measure a multidimensional concept that cannot be captured by a single indicator alone—such as poverty, competitiveness, sustainability, market integration, etc.		Jamlama indeks — ushbu kattalik, vaziyatni umumiy holatda tavsiflovchi turli statistik ko'rsatkichlarni o'zida jamlagan integral indeksdir. Bu jamlama indeks bo'lib, uning negizida yotgan modelning asosida alohida alohida ko'rsatkichlarni yagona indeksga birlashtirish natijasida shakllantiriladi. Jamlama indeks yordamida bitta ko'rsatkich bilan aks ettirish mumkin bo'lmagan turli xil birlikka ega bo'lgan miqdorlarni o'lchash mumkin, masalan, kambag'allik, raqobatbardoshlik, barqarorlik, bozorga integratsiya va h.k.	Svodnyy indeks — eto integralnyy indeks, ob'edinyayushiy v sebya statisticheskie pokazateli, dayushie opisaniye situatsii v selom. Svodnyy indeks formiruetsya v rezultate ob'edineniya otdelnykh pokazateley v yedinyy indeks na baze modeli, kotoraya yavlyaetsya yego osnovoy. Svodnyy indeks mojet izmerit mnogomernuyu velichinu, kotoruyu nevozmojno otrazit odnim pokazatelem — naprimer, bednost, konkurentosposobnost, ustoychivost, integratsiyu v rynek i t.p.
Consumer price index — the average price of a basket of goods and services purchased by households; the basket varies by country and may be fixed or may change at specified intervals. Changes in the consumer price index indicate the change in the real value (purchasing power) of money.		Iste'mol narxlari indeksi — bu xaridor tomonidan sotib olinadigan tovarlar va xizmatlar «savatchasi»ning o'rtacha bahosi bo'lib, «savatcha»ning hajmi mamlakatdan mamlakatga o'tgan sari o'zgarishi, doimiy bo'lishi hamda muayyan vaqt oralig'ida o'zgarib borishi mumkin. Iste'mol narxlari indeksining o'zgarishi pulning haqiqiy qiymatini, ya'ni uning xarid qilish qobiliyatidagi o'zgarishlarni aks ettiradi.	Indeks potrebitelskix sen — srednyaya sena korziny tovarov i uslug, priobretaemykh domochozyaystvami; razmer korziny variruetsya ot strany k strane i mojet byt postoyannym ili izmenyatsya v opredelennye promejutki vremeni. Izmenenie indeksa potrebitelskix sen otrajaet izmenenie realnoy stoimosti (pokupatelnoy sposobnosti) deneg.
Contraceptive prevalence rate — the percentage of women of reproductive age (15 - 49 years) who are using, or whose partners are using, any form of contraception, whether modern or traditional.		Kontraseptivlarning tarqalganlik darajasi — bu ayol o'zi yoki turmush o'rtog'i zamonaviy yoki an'anaviy kontraseptiv vositalardan foydalanayotgan reproduktiv (15—49) yoshdagi ayollar ulushidir.	Rasprostranennost kontraseptivov — eto protsent jenchin reproduktivnogo vozrasta (15-49 let), kotorye sami libo ix partnery ispolzuyut sovremennye ili traditsionnye formy kontrasepsii.
Convergence — is gradual reducing of differences in the same indicators between the countries.		Konvergensiya — deb biror-bir aniq ko'rsatkichlar bo'yicha davlatlar o'rtasidagi farqning tadjriy kamayib borish jarayoniga aytiladi.	Konvergensiya — eto protsess postepenno sujeniya razryva mejdu stranami po kakomu-libo konkretnomu pokazatelyu.
Debt service, total — the sum of principal repayments and interest actually paid in foreign		Qarz to'lovlari, umumiy hajmi — uzoq muddatli (muddati bir yildan ortiq bo'lgan) qarzdorlik	Obslujivanie dolga, obshaya summa — fakticheskaya summa osnovnykh vyplat i protsentov v inostranno

<p>currency, goods or services on long-term debt (having a maturity of more than one year), interest paid on short-term debt and repayments to the International Monetary Fund.</p>		<p>bo'yicha to'lanadigan asosiy to'lovlar va foiz to'lovlarning chet el valyutasidagi yoki tovarlar va xizmatlar ko'rinishida amalga oshirilgan to'lovlari hamda Xalqaro Valyuta Fondiga to'lanadigan qisqa muddatli qarzdorlik bo'yicha to'lovlar yig'indisidir.</p>	<p>valyute ili v vide tovarov i uslug po dolgosrochnoy zadoljennosti (so srokami pogasheniya bolee odnogo goda), a takje protsenty po kratkosrochnoy zadoljennosti i vьpłaty MVB.</p>
<p>Decile ratios of income differentiation — ratio between the minimum income 10% of the wealthiest and highest-income families the most low income or people.</p>		<p>Daromadlar taqsimotining desil koeffitsientlari — deb eng boy oilalarning yoki odamlarning 10% ga to'g'ri kelgan minimal daromadlarini eng kambag'al oilalarning yoki odamlarning 10% ga to'g'ri kelgan maksimal daromadlariga nisbatiga aytiladi.</p>	<p>Desilnye koeffitsienty differentsiatsii doxodov — eto sootnoshenie mejdu minimalnym doxodom 10% samyx obespechennyx i maksimalnym doxodom samyx nizkoobespechennyx semey ili lyudey.</p>
<p>Degradation — is a quantitative or qualitative deviation of something from its former state. The term is applicable to the components of the ecosystem (eg. D. of forest, D. of animal population of some areas), water bodies (eg, D. of Aral Sea), population, etc. For example, soil degradation means the decline of soil fertility due to the destruction of its structure, erosion, waterlogging, salinity and other factors, causing the deterioration of soil conditions and slowing of vital protcesses occurring in edasfere.</p>		<p>Degradatsiya — bu biror-bir narsa yoki holatning son va sifat jihatdan oldingi holatiga nisbatan yomonlashuvidir. Ya'ni berilgan atama ekotizimlarning tarkibiy qismlariga nisbatan (masalan, o'rmonlar degradatsiyasi, biror joy hayvonot dunyosining degradatsiyasi), shuningdek, suv ob'ektlariga (masalan, Orol dengizi degradatsiyasi), millat va elatlarga hamda rivojlanish tushunchasiga teskari tushunchasi— antiteza -sifatida qo'llaniladi. Masalan, tuproq degradatsiyasi deganda tuproq tarkibining buzilishi, eroziyaga uchrashi, botqoqlanishi, sho'rlanishi va boshqa sabablarga ko'ra uning holati yomonlashib, tuproq unumdorligi pasayishi tushuniladi.</p>	<p>Degradatsiya — kolichestvennoe ili kachestvennoe otstuplenie chego-to ot yego byvshego sostoyaniya. Termin primenim k komponentam ekosistemy (naprimer, degradatsiya lesov, degradatsiya jivotnogo mira kakoy-to mestnosti), vodnyx ob'ektov (naprimer, degradatsiya Aralskogo morya), narodonaseleniya i t.d. Naprimer, pod degradatsiey pochvy podrazumevaetsya snijenie plodorodiya pochvy, vyzvanное razrusheniem yeyo struktury, eroziey, zabolachivaniem, zasoleniem i drugix prichin, privedshix k uxudsheniyu pochvennyx usloviy i zamedleniyu jiznenno vajnyx protsessov, protekayushix v ekosfere.</p>
<p>Demography — science that studies the patterns of its population and development in the socio-historical implications; description of statistical data on age and sex composition of the population of the Earth, its regions and sectors. Demography is important in predicting population growth and its planning.</p>		<p>Demografiya — bu aholining ijtimoiy-tarixiy shart-sharoitlar ta'sirida rivojlanish qonuniyatlarini o'rganadigan fan bo'lib, yer yuzida, uning turli xil hududlari va sohalaridagi aholining yosh va jinsiy tarkibi to'g'risidagi statistik ma'lumotlarni ham ta'riflaydi. Demografiya aholi sonining kelajakda o'sish darajasini bashorat</p>	<p>Demografiya — nauka, izuchayushaya naselenie i zakonomernosti yego razvitiya v obshchestvenno - istoricheskoy obuslovlennosti; opisanie statisticheskix dannyx o polovozrastnom sostave narodonaseleniya Zemli, yeyo otdelnyx regionov i uchastkov. Demografiya igraet bolshoe znachenie v prognozirovanii rosta</p>

		qilishda va uni rejalashtirishda katta ahamiyatga egadir.	naseleniya i yego planirovanii.
Demographic policy — a reasonable activity of state bodies and other social institutions in regulating the processes of reproduction. Demographic policy includes measures to control human reproduction, the attainment of its best of quantitative and qualitative characteristics, which in turn means a reproduction of a healthy generation.		Demografik siyosat — bu davlat organlari va ularning ijtimoiy institutlarining aholi ko'payishi jarayonini tartibga solish sohasidagi maqsadli yo'naltirilgan faoliyatidir. Demografik siyosat, o'z navbatida, aholi sonining o'zgarishini boshqarish, uning miqdoriy va sifat jihatlarining maqbulliligiga erishishga yo'naltirilgan chora-tadbirlar majmui bo'lib, kelajakda sog'lom avlodni ta'minlash garovi deb hisoblanadi.	Demograficheskaya politika — eto selenapravlenneya deyatelnost gosudarstvennykh organov i inyykh sotsialnykh institutov v sfere regulirovaniya protsessov vosproizvodstva naseleniya. Demograficheskaya politika predusmatrivaet sovokupnost mer, kotorye napravleny na regulirovanie vosproizvodstva naseleniya, dostizhenie yego optimalnykh kolichestvennykh i kachestvennykh xarakteristik, chto, v svoyu ochered yavlyaetsya garantom vosproizvodstva zdorovogo pokoleniya.
Dependency ratio — ratio of the population ages 0-14 and ages 65 and older to the working - age population (ages 15-64), expressed as dependants per 100 people ages 15-64.		Qaramoqda bo'lish koeffitsienti — bu 15—64 yosh orasidagi har 100 ta odamga to'g'ri keluvchi boqimandalar (0—14 yoshdagi hamda 65 va undan yuqori yoshdagi aholi) sonidir.	Koeffitsient ijdivenchestva — dannyy koeffitsient otrajaet sootnoshenie naseleniya v vozraste 0-14 let i starshe 65 let k naseleniyu v trudospobnom vozraste (15-64 let), vyrajennyy v chislenosti ijdivensev na 100 chelovek v vozraste 15-64 let.
Depopulation — is the reduction of population over time in a region's census		Depopulyatsiya — bu muayyan hudud ichida aholi sonining kamayishi jarayonidir.	Depopulyatsiya — eto protsess umensheniya chislenosti naseleniya na opredelennoy territorii.
Deprivation — loss of economic fundamentals (food, shelter, etc.), social (health, education, etc.) and other benefits.		Deprivatsiya — bu iqtisodiy (oziq-ovqat, turar joy, va h.k.), ijtimoiy (sog'liqni saqlash, ta'lim va h.k.) va boshqa hayot uchun muhim bo'lgan boshlang'ich ne'matlardan mahrum bo'lishdir.	Deprivatsiya — eto lishenie bazovyykh ekonomicheskix (pitaniye, jilish, krov i dr.), sotsialnykh (zdravooxraneniye, obrazovaniye i dr.) i drugix jiznenno neobxodimyykh pervichnykh blag.
Desertification — transformation of arid and semi-arid land into desert, generally due to overgrazing, deforestation, poor irrigation and tilling practices, climate change, or a combination of these factors.		Cho'llanish — bu qurg'oq va yarim qurg'oq yerlarning odatda chorvachilikning rivojlanishi o'rmonlarning chopilishi, yer degradatsiyasi, iqlimning o'zgarishi yoki boshka omillar natijasida cho'lga aylanishidir.	Opustynivaniye — eto preobrazovaniye zasushlivyykh i poluzasushlivyykh zemel v pustynyu, kak pravilo, iz-za chrezmernogo vyypasa skota, vyrubki lesov, ploхogo orosheniya i vspashki, izmeneniya klimata ili kombinatsii etix faktorov.
Determinants of health — the range of personal, social, economic and environmental factors which determine the health status of individuals or populations.		Salomatlik determinantlari — bu alohida insonlar yoki aholi guruhlarining salomatligini belgilab beruvchi ijtimoiy, iqtisodiy va ekologik omillarning majmuidir.	Determinanty zdorovya — kompleks individualnykh, sotsialnykh, ekonomicheskix i ekologicheskix faktorov, opredelyayushiy sostoyaniye zdorovya otdelnykh lyudey libo grupp naseleniya.

<p>Development — as a social-economic category, along with income and production growth, is the process of reorganization and reorientation of the whole economic and social systems, of qualitative changes in institutional, social and administrative structures, as well as in social conscience, traditions and stereotypes.</p>		<p>Taraqqiyot — bu tushuncha ijtimoiy-iqtisodiy kategoriya sifatida, daromadlar va ishlab chiqarishning o'sishi bilan bir qatorda, jamiyatning ongi va an'analaridagi, institutsional, ijtimoiy va ma'muriy tuzilmalaridagi sifat o'zgarishlarini amalga oshirishga qaratilgan jarayondir.</p>	<p>Razvitie — kak sotsialno-ekonomicheskaya kategoriya - eto protsess reorganizatsii i pereorientatsii vsej ekonomicheskoy i sotsialnoy sistemy, vkluchayushiy naryadu s rostom doxodov i proizvodstva kachestvennye izmeneniya v institutsionalnoy, sotsialnoy i administrativnoy strukturax, ravno kak i v obshchestvennom soznanii, traditsiyax i stereotipax</p>
<p>Disaggregation — a process of calculating indicators for different geographic subregions, ethnic groups and minorities, genders and income classes, among other classifications, whereby potential areas of inequality can be highlighted.</p>		<p>Qismlarga bo'lib o'rganish — bu turli xil guruhlar bo'yicha hududlar, etnik guruhlar, gender, daromad darajasi va boshqa indikatorlar yordamida aholi sinflarining farqli ko'rsatkichlarini hisoblash jarayonidir. Shu orqali, masalan, tengsizlik yuqori bo'lgan hududlarni aniqlash mumkin.</p>	<p>Razukrupnenie — protsess raschota pokazateley s vydeleniem po razlichnym gruppam, v chastnosti, otdelno po territoriyam, etnicheskim gruppam, genderu, urovnyu doxoda ili po drugim kriteriyam, naprimer s selyu opredeleniya potentsialnyx zon neravenstva.</p>
<p>Discrimination — different treatment of others based solely on their membership in a socially distinct group or category, such as race, ethnicity, sex, religion, age, or disability. Discrimination against women means any distinction, exclusion or restriction made on the basis of sex which has the effect or purpose of impairing or nullifying the recognition, enjoyment or exercise by women irrespective of their marital status, on a basis of equality of men and women, of human rights and fundamental freedoms in the political, economic, social, cultural, civil or any other field. Direct discrimination occurs when a person is treated less favourably than another in a comparable situation for a clear (although often unacknowledged) reason, e.g. their sex. Indirect discrimination occurs when one group of people (e.g. women or men) cannot fully enjoy or benefit from an apparently neutral law, policy or other opportunity because of norms, traditions, stereotypes or pervasive social roles that differently position that group of people in relation</p>		<p>Diskriminatsiya — bu o'zgalarga nisbatan bo'lgan, faqat ularning biror irq, etnik tarkib, jins, din, yosh yoki nogironlik kabi alohida olingan ijtimoiy guruhga yoki kategoriyaga tegishliligiga asoslangan, turlicha munosabatdir. Ayollarga nisbatan diskriminatsiya erkaklar va ayollar tengligi, ularning siyosiy, iqtisodiy, ijtimoiy, madaniy, fuqarolik va boshqa sohadagi inson huquqlari va asosiy erkinliklari asosida, ularning oilaviy sharoitiga bog'liq bo'lmagan holda, ayollarning huquq va erkinliklarini, ularning tan olinishini zaiflashtirish yoki inkor etish shaklidagi maqsadga yoki ta'sirga ega bo'lgan, jins asosidagi har qanday tafovut, ayirish va cheklovni anglatadi. Bevosita diskriminatsiya aynan bir xil vaziyatda bir odamga nisbatan boshqa odamga qaraganda (garchi, ko'pincha, bu holat tan olinmasada) biror-bir jiddiy sabablarsiz, masalan, jinsiy tafovutlarga ko'ra, tengsizlikka asoslangan munosabatdir. Bilvosita diskriminatsiya bu qonunchilik va siyosatda taqdim etilayotgan imkoniyatlardan ma'lum bir sabablarga ko'ra to'liq foydalana olmaslik holatidir.</p>	<p>Diskriminatsiya — razlichnoe otnoshenie k drugim, osnovannoe na ix prinadlejnosti k otdelnoy sotsialnoy gruppe ili kategorii, takix kak rasa, etnicheskaya prinadlejnost, pol, religiya, vozrast ili invalidnost ili drugoe uveche. Diskriminatsiya po otnosheniyu k jenuinam oznachaet lyuboe razlichie, isklyuchenie ili ogranichenie po priznaku pola, kotoroe imeet svoey selyu ili umalenie ili otritsanie priznaniya ili polzovaniya pravami vne zavisimosti ot ix semeynogo polojeniya, na osnove ravenstva mejdu mujchinami i jenuinami, prav cheloveka i osnovopolagayushix svobod v politicheskoy, ekonomicheskoy, sotsialnoy, kulturnoy, grajdanskoy ili lyuboy drugoy sfere. Pryamaya diskriminatsiya imeet mesto, kogda k cheloveku otnosyatsya menee blagosklonno, chem k drugim v analogichnoy situatsii</p>

to the law, policy or opportunity in question.			
Distance learning — a student works and studies at the same time, and the educational institution is located in a different place. Distance learning is based on using modern information technologies and telecommunication facilities.		Masofaviy ta'lim — bu asosiy ishdan uzilmagan holda ta'lim muassasidan masofada ta'lim va kasb-hunar dasturlarini o'zlashtirishdir. Masofaviy ta'lim zamonaviy axborot texnologiyalari va telekommunikatsiya vositalaridan foydalanishga asoslanadi.	Distansionnoe obrazovanie — eto osvoenie obrazovatel'nykh i professional'nykh programm bez otrывa ot osnovnoy deyatel'nosti na rasstoyanii ot mesta raspologeniya obrazovatel'nogo uchrejdeniya. Distansionnoe obrazovanie baziruetsya na ispolzovanii sovremennykh informatsionnykh texnologiy i texnicheskix sredstv telekommunikatsiy.
Depletion of natural resources — is a mismatch between available natural resources and the needs of the country, region, enterprises.		Tabiiy resurslarning kamayib borishi — bu tabiiy resurslarning foydalanish mumkin bo'lgan zaxiralari davlat, hudud yoki korxonalar talablariga nomutanosiblikdir.	Istozhenie prirodnnykh resursov — nesootvetstvie mejdju dostupnymi zapasami prirodnnykh resursov i potrebnostyami strany, regiona, predpriyatiya.
Ecological health indicators — yenvironment state, for example quality of water, air and the earth, pollution level et al.		Salomatlikning ekologik ko'rsatkichlari — bu atrof-muhit (masalan, suv, havo va yerning sifatini, ifloslanish darajasini va h.k.) holatining aks ettirilishidir.	Ekologicheskije indikatory zdorovya — eto otrajenie sostoyaniya okrujayushhey sredy, naprimer, kachestvo vody, vozduxa i zemli, uroven zagryazneniya i dr.
Economic development of society — is a multidimensional process, covering economic growth, structural changes in economy, improvement of conditions and quality of life.		Jamiyatning iqtisodiy rivojlanishi — bu iqtisodiy o'sish, iqtisodiyotdagi ijobiy tuzilmaviy o'zgarishlar hamda aholining turmush sharoitlarini va yashash sifatining oshishini qamrab olgan ko'p qirrali jarayondir.	Ekonomicheskoe razvitie obshchestva — eto mnogomernyy protsess, oxvatyvayushiy ekonomicheskij rost, strukturnyye sdvigi v ekonomike, sovershenstvovanie usloviy i kachestva jizni naseleniya.
Education expenditure, public — includes both capital expenditures (spending on construction, renovation, major repairs and purchases of heavy equipment or vehicles) and current expenditures.		Ta'lim xarajatlari, davlat xarajatlari — bu kapital xarajatlar (qurilish, qayta ta'mirlash, kapital ta'mirlash hamda og'ir uskuna va avtotransport sotib olish xarajatlari) va joriy xarajatlar yig'indisidir.	Rasxody na obrazovanie, gosudarstvennyye — kapitalnyye rasxody (rasxody na stroitelstvo, rekonstruksiyu, kapitalnyy remont i pokupku tyajelogo oborudovaniya i avtotransporta) plus tekushchie rasxody v sfere obrazovaniya
Education index — one of the three indices on which the human development index is based. During 1990-2009 it was based on the adult literacy rate and the combined gross enrolment ratio for primary, secondary and tertiary schools. Since 2010 Education index is measured by Mean of		Ta'lim indeksi — inson taraqqiyoti indeksini hisoblash uchun ishlatiladigan uchta indeksning biridir. 1990—2009 yilgacha katta yoshli aholining savodxonlik darajasi, boshlang'ich, o'rta va oliy o'quv yurtlari o'quvchilarining umumiy kontingenti ko'rsatkichlariga asoslangan edi. 2010 yildan	Indeks obrazovaniya — odin iz trex indeksov, s pomoshchyu kotorykh stroitsya indeks chelovecheskogo razvitiya. V period s 1990-2009 goda opredelyalsya na osnove urovnya gramotnosti vzroslogo naseleniya i pokazatelya obshchego kontingenta uchashchixsya v nachal'nyx, srednix i vysshix uchebnyx

years of schooling and Expected years of schooling.		boshlab ta'lim olish indeksi — ta'lim olishning o'rtacha davomiyligi ko'rsatkichi va ta'lim olishning kutilayotgan davomiyligi ko'rsatkichlari yordamida aniqlanadi.	zavedeniyax. S 2010 goda indeks obrazovaniya rasschityvaetsya s pomoyu pokazateley sredney prodoljitelnosti obucheniya i pokazatelya ojidaemoy prodoljitelnosti obucheniya
Enrolment rate, net — the number of pupils of the theoretical school-age group for a given level of education level who are enrolled in that level, expressed as a percentage of the total population in that age		O'quv yurtlariga kirganlar ko'rsatkichi, sof ko'rsatkich — bu ta'lim bosqichining mantiqiy nazariy yosh guruhiga mos keladigan, mazkur bosqichda ta'lim olayotgan aholi sonidir. Ushbu yosh guruhi aholining jami soniga nisbatan foizida ifodalanadi.	Pokazatel postupivshix v uchebnye zavedeniya, chisty — chislennost naseleniya, sootvetstvuyushogo teoreticheskoy vozrastnoy gruppe dannogo urovnya obrazovaniya, poluchayushogo obrazovanie etogo urovnya. Vyrazaetsya v protsentnom otnoshenii k obshchey chislennosti naseleniya v etoy vozrastnoy gruppe.
Enrolment ratio, gross — total enrolment in a given level of education, regardless of age, expressed as a percentage of the official schoolage population for the same level of education.		Ta'lim bilan qamrab olingan aholi ulushi — yoshidan qat'i nazar, berilgan ta'lim darajasi bilan qamrab olinganlik ko'rsatkichidir. Ushbu ko'rsatkich ta'lim bilan qamrab olingan rasmiy maktab yoshida bo'lgan aholining foizlardagi ulushini aks ettiradi.	Koeffitsient oxvata naseleniya obrazovaniem — valovoy oxvat dlya dannogo urovnya obrazovaniya, nezavisimo ot vozrasta, vyrajen kak protsentnaya dolya naseleniya v ofitsialno ustanovlennom shkolnom vozraste dlya etogo urovnya obrazovaniya.
Expected years of schooling — number of years of schooling that a child of school entrance age can expect to receive if prevailing patterns of age — specific enrolment rates were to stay the same throughout the child's life.		Ta'lim olishning kutilayotgan davomiyligi — bu ta'lim qamrovi darajasi bo'lib, agar bolaning butun umri davomida, ushbu qamrov o'zgarimas bo'lib qolsa, maktab yoshidagi bola kutayotgan ta'lim olish yillarining davomiyligini ifodalovchi ko'rsatkichdir.	Ojidaemaya prodoljitelnost obrazovaniya — pokazatel otrajaet kolichestvo let obrazovaniya, kotoroe mojet poluchit rebenok shkolnogo vozrasta, yesli uroven oxvata obucheniem ostanetsya takim je v techenie jizni rebenka.
Family — the UN General Assembly in its resolution 44/82 of 8 December 1989, proclaimed 1994 as the International Year of the Family (IYF) with its theme of "Family: resources and responsibilities in a changing world." No attempt was made by the United Nations to define or delineate the "ideal family" or to direct "family policy" to specific goals. The concept of the family may differ in some respects from State to State, and even from		Oila — Birlashgan Millatlar Assambleyasining 1989 yil 8 dekabrda 44/82 sonli rezolyusiyasida 1994 yil «Dunyoning o'zgarishida oila bu resurslar va mas'uliyatlar» shiori ostida Xalqaro Oila yili deb e'lon qilindi. BMT «ideal oila» tushunchasini ma'lum bir qolipga solish yoki «oila axloqi»ni aniq bir vazifalar sari yo'naltirishni maqsad qilib qo'ymadi. Oila konsepsiyasi ba'zi jihatlar bilan davlatdan davlatga va hattoki davlat ichidagi bir mintaqadan ikkinchi mintaqagacha o'tib borgan	Semya — Assambleya Ob'edinennyx Natsiy v rezolyusii 44/82 ot 8 dekabrya 1989 goda provozglasila 1994 god Mejdunarodnym Godom Semi pod lozungom: "Semya: Resursy i Otvetstvennost v menyauyemysya mire". OON ne pytalas opredelit ili obrisovat "idealnyu semyu" ili napravit liniyu "povedeniya semi" k opredelennym zadacham. Konsepsiya semi mojet otlichatsya v nekotoryx aspektax ot gosudarstva k gosudarstvu i daje ot regiona k regionu vnutri gosudarstva i

region to region within a State, and that it is therefore not possible to give the concept a standard definition.		sari farqlanib boradi, shu bois, oila tushunchasiga universal yagona bir ta'rif berib bo'lmaydi.	poetomu nevozmojno dat standartnoe universalnoe opredelenie semi.
Family planning — implies the ability of individuals and couples to anticipate and attain their desired number of children and the spacing and timing of their births. FP is achieved through contraception capable of preventing pregnancy and through the treatment of involuntary infertility.		Oila qurishni rejalashtirish — bu shunday xatti-harakatlar majmuasi hisoblanadiki, unda ba'zi bir shaxslarga yoki er-xotinlarga yordam berish orqali quyidagi natijalarga erishish tushuniladi: a) istalmagan homiladorlikning oldini olish; b) orziqib kutilayotgan bolani dunyoga keltirish; v) homiladorliklar orasidagi oraliq muddatni nazorat qilish; g) ota-onalarning yoshidan kelib chiqqan holda farzand ko'rish vaqtini tanlashni nazorat qilish va oiladagi farzandlar sonini belgilash.	Planirovanie semi — te vidy deyatelnosti, kotorye imeyut selyu pomoch otdelnym litsam ili suprujeskim param dostich opredelennyykh rezul'tatov: a) izbejat nejelatelnoy beremennosti; b) proizvesti na svet jelannykh detey; v) regulirovat interval meжду beremennostyami; g) kontrolirovat vybor vremeni detorojdeniya v zavisimosti ot vozrasta roditeley i opredelyat kolichestvo detey v seme.
Fertility — a woman's reproductive ability, ie the ability of women to bear children in the physiological period, called the fertile age. In demographic statistics taken from the fertile age 15 to 49 years.		Fertillilik — bu ayollarning reproduktiv xususiyati bo'lib, fertil yoshidagi fiziologik davrda ayollarning farzand ko'rish qobiliyatini ifodalaydi. Demografik statistikada bola ko'rish yoshi (fertillilik davri) 15 dan 49 yoshgacha deb qabul qilingan.	Fertilnost — eto reproduktivnaya sposobnost jenniny, kotoraya otrajaet sposobnost jenniny k detorojdeniyu v fiziologicheskoy period, nazываемыу fertilynym vozrastom. V demograficheskoy statistike fertilynyy vozrast prinimaetsya ot 15 do 49 let.
Fertility rate, adolescent — number of births to woman ages 15-19, expressed per 1.000 women of the same age.		Fertillilik darajasi, o'smirlar orasida — 15—19 yoshdagi har bir ayolga to'g'ri keladigan tug'ishlar soni, shu yoshdagi har 1000 ta ayolga to'g'ri kelgan tug'ruqlar miqdorida ifodalangan.	Koeffitsient fertilonsti, podrostki — kolichestvo rodov na kajduyu jenninu v vozraste 15-19 let, vyrayaetsya v kolichestve rodov na 1000 jennin dannogo vozrasta.
Fertility rate, total — the number of children that would be born to each woman if she were to live to the end of her child-bearing years and bear children at each age in accordance with prevailing age-specific fertility rates in a given year/period, for a given country, territory or geographical area.		Umumiy fertillik ko'rsatkichi — agarda ayol muayyan davlatda, mintaqada, jug'rofiy joyda ushbu yosh/davr uchun xos bo'lgan fertillik ko'rsatkichiga binoan farzand ko'radigan bo'lsa, nechta farzand ko'rishi mumkin bo'lgan ko'rsatkichdir.	Pokazatel fertilonsti, obniy — chislo detey, kotoryx mogla by rodit jennina za ves fertilynyy period svoey jizni, yesli by ona rojala v kajdom vozrastnom periode v sootvetstviy s opredelennym dlya etogo vozrasta/perioda pokazatelem fertilonsti, v dannoy strane, regione, geograficheskoy mestnosti.
Freedom — In "Development as Freedom", Sen identified five such instrumental freedoms: (I) political freedom; (II) economic facilities; (III) social		Erkinlik — «Erkinlik taraqqiyot sifatida» asarida A.Sen erkinlikning beshta turini sanab o'tadi: (I) siyosiy erkinlik; (II) iktisodiy erkinlik; (III) ijtimoiy	Svoboda — V trude A. Sena "Svoboda kak razvitie" avtor otmechaet pyat vidov svobody: (i) politicheskaya svoboda; (ii) ekonomicheskije instrumenty; (iii) sotsialnyye vozmojnosti;

<p>opportunities; (IV) transparency guarantees; (V) protective security.</p>		<p>imkoniyatlar; (IV) oshkoralik kafolatlari; (V) xavfsizlik.</p>	<p>(iv) garantii prozrachnosti; (v) bezopasnost.</p>
<p>Gender — the set of social, cultural, political, legal and economic characteristics socially allocated as a function of a woman or a man from birth onwards. It is the distinct social significance of being female or male in a given culture. Social and cultural constructs, created on the basis of sexual differences, determine the way that women and men interact so they determine the distribution of power within a society. Because it is a socio-cultural construct, it changes over the course of history and varies from one culture to another.</p>		<p>Gender — jamiyatda mavjud boʻlgan shart-sharoitlardan kelib chiqib, ayollar va erkaklarning tugʻilishidan boshlab jamiyat tomonidan ayol va erkaklarga beriladigan ijtimoiy, madaniy, siyosiy, huquqiy va iqtisodiy xususiyatlar majmui. Bu mazkur madaniyatda odamning ayol yoki erkak ekanligining ijtimoiy farqidir. Jinsiy farqlar asosida yaratilgan ijtimoiy va madaniy konsepsiyalar ayollar va erkaklar oʻrtasidagi oʻzaro alokalarini va jamiyatdagi hokimiyat taqsimlanishini belgilab beradi. Bu konsepsiya ijtimoiy-madaniy konsepsiya ekanligi bois, tarixiy jarayonda oʻzgarib borish xususiyatiga egadir, shuning uchun bu tushuncha bir madaniyatdan boshqasiga qarab farqlanib boradi.</p>	<p>Gender — совокупность социальных, культурных, политических, правовых и экономических характеристик, выделенных в качестве функций мужчины и женщины от момента рождения согласно сложившимся условиям и положением в обществе. Это различия социального значения от того, является ли человек мужчиной или женщиной в данной культуре. Социальные и культурные концепции, созданные на основе различий между полами, определяют взаимораспределение власти в обществе. В связи с тем, что это социально-культурная концепция, она имеет тенденцию меняться в историческом контексте и различается от одной культуры к другой.</p>
<p>Gender analysis — collection and analysis of sex-disaggregated information to reveal different experiences, knowledge, talents and needs of girls and women, boys and men in a society. It is used to ensure that policies, programmes and projects can identify and meet the needs and redress inequities based on gender. Gender analysis aims at contributing to understanding implications of planned interventions and their potential outcomes on women and men.</p>		<p>Gender tahlili — jamiyatda qiz bolalar va ayollarning, oʻgʻil bolalar va erkaklarning turli faoliyatlarini, bilimlarini, isteʼdodlarini va ehtiyojlarini namoyon etish uchun toʻplangan maʼlumotlar majmuasi va tahlilidir. Undan jinsiy tafovutlarga asoslangan tengsizliklarni aniqlash va bunday tengsizliklarni bartaraf etishga imkon beradigan siyosat, dasturlar va loyihalarni amalga oshirish uchun foydalaniladi. Gender tahlili rejalashtirilgan choralarning natijalari va ularning ayollar hamda erkaklar uchun oqibatlarini tushunish uchun yoʻnaltirilgandir.</p>	<p>Гендерный анализ — сбор и анализ информации, дезагрегированной по полу, для выявления различных практик, знаний, талантов и потребностей девочек и женщин, мальчиков и мужчин в обществе. Исполняется для обеспечения такой политики, программ и проектов, которые смогли бы определить и удовлетворить потребности в искоренении неравенства по половому признаку. Гендерный анализ направлен на оказание содействия в понимании последствий планируемых мероприятий и их потенциальных последствий для женщин и мужчин.</p>
<p>Gender division of labour — functions and responsibilities associated with or assigned to women's and men's gender</p>		<p>Mehnatning gender taqsimoti — ayollar va erkaklarga ularning jinsiy farqlari bilan bogʻliq boʻlgan vazifalar va</p>	<p>Гендерное разделение труда — это функции и обязанности, ассоциируемые или назначенные женщинам и</p>

<p>roles. May imply that only men are involved in specific activities (male jobs) not carried out by women, and vice versa (female jobs). Changes in socially constructed gender roles may lead to changes in activities, including both women and men carrying out the same activities.</p>		<p>majburiyatlarning taqsimlanishidir. Bu faqat muayyan ishga (erkaklar ishi) erkaklar jalb etilgan bo'lishi kerakligini va ularni ayollar bajara olmasligini hamda aksincha vaziyatda ayollar ishlarini ayollar bajarish kerakligini anglatadi. Ijtimoiy qolipga keltirilgan gender rollardagi o'zgarishlar har ikkala jins vakillari tomonidan birday barobar ishlarning bajarilishini ham o'z ichiga oladigan ishlarning o'zgarishiga olib kelishi mumkin.</p>	<p>mujchinam po priznaku pola. Eto mojet oznachat, chto tolko mujchini mogut byt vovlecheny v opredelennye raboty (mujskaya rabota) i ix ne mogut vypolnyat jenniny, i naoborot (jenskaya rabota). Izmeneniya v sotsialno skonstruirovannykh gendernykh rolyax mogut privesti k izmeneniyu ix raboty, vkluchaya vypolnenie odnix i tex je obyazannostey kak jenninami, tak i mujchinami.</p>
<p>Gender equality — a situation in which the different behaviors, aspirations and needs of women and men are considered, valued and promoted equally. Women and men have equal conditions for realizing their full human rights and for contributing to, and benefiting from, economic social, cultural and political development. This does not mean that women and men must become the same, but that their rights, responsibilities and opportunities will not depend on whether they were born male or female. Gender equality implies that all human beings, male and female, are free to develop their personal capacities and make decisions.</p>		<p>Gender tengligi — ayollar va erkaklarning turli xulqlarini, intilishlarini va ehtiyojlarini bir xil inobatga olgan, muhim o'rin tutgan va teng huquqli tarzda olg'a siljirilgan jarayon tushuniladi. Ayollar va erkaklar inson huquqlarini to'liq amalga oshirish, o'zlarining iqtisodiy, ijtimoiy, madaniy va siyosiy rivojlanishga hissa qo'shishi va undan foyda olish uchun teng shart-sharoitga egadirlar. Bu ayollar va erkaklar bir xil bo'lib qoladi degani emas, balki bu ularning huquqlari, majburiyati va imkoniyatlari ularning ayol bo'lib yoki erkak bo'lib tug'ilishlariga bog'liq emasligini anglatadi. Genderli teng huquqlilik barcha erkaklar va ayollar o'zlarining shaxsiy imkoniyatlarini erkin rivojlantira olishi va qarorlar qabul qila olishini bildiradi.</p>	<p>Gendernoe ravnopravie — eto situatsiya, pri kotoroy razlichnoe povedenie, stremleniya i potrebnosti jennin i mujchin prinyaty vo vnimanie, znachimy i ravnopravno prodvigayutsya. Jenniny i mujchini imeyut ravnnye usloviya dlya polnoy realizatsii ix prav cheloveka i vneseniya vkladu i polucheniya vygod ot ekonomicheskogo, sotsialnogo, kulturnogo i politicheskogo razvitiya. Eto ne oznachaet, chto jenniny i mujchini stanut odinakovymi, eto oznachaet lish to, chto ix prava, obyazannosti i vozmojnosti ne budut zaviset ot togo, rodilis oni mujchinami ili jenninami. Gendernoe ravnopravie oznachaet, chto vse chelovecheskie sushchestva, mujchini i jenniny, mogut svobodno razvivat svoi lichnye vozmojnosti i prinimat resheniya.</p>
<p>Gender Inequality-adjusted Index (GII) — measures inequality in achievements between women and men in three dimensions: reproductive health, empowerment and the labour market. Gender Inequality-adjusted Index is used since 2010.</p>		<p>Gender tengsizligi indeksi (GTI) — bu ayollar va erkaklarning quyidagi uch o'lcham bo'yicha yutuqlar tengsizligini ifodalaydi: salomatlik reproduktivligi, huquqlar va imkoniyatlarning kengayishi hamda mehnat bozoridagi sharoit. 2010 yildan gender tengsizlikni aniqlash uchun ishlatiladi.</p>	<p>Indeks gendernogo neravenstva (IGN) — otrajaet neravenstvo v dostijeniyaх mejdu mujchinami i jenninami v trex izmereniyaх: reproduktivnom zdorove, rasshirenii prav i vozmojnostey, a takje na gynke truda. Ispolzuetsya s 2010 goda dlya opredeleniya urovnya gendernogo neravenstva.</p>

<p>Gender-related development index (GDI) — a composite index measuring average achievement in the three basic dimensions captured in the human development index—a long and healthy life, knowledge and a decent standard of living—adjusted to account for inequalities between men and women. While the HDI measures average achievement, the GDI adjusts the average achievement to reflect inequalities between men and women in the following dimensions: A long and healthy life, as measured by life expectancy at birth. Knowledge, as measured by the adult literacy rate and the combined primary, secondary and tertiary gross enrollment ratio. A decent standard of living, as measured by estimated earned income (PPP US\$).</p>		<p>Gender omili hisobga olingan rivojlantirish indeksi (GORI) — inson taraqqiyotini rivojlantirish indeksining uchta asosiy yoʻnalishi — salomatlik va uzoq umr, bilim olish va munosib turmush darajasi boʻyicha erishilgan oʻrtacha natijalar darajasini belgilovchi tarkibiy indeks boʻlib, unga quyidagi elementlarda ayollar va erkaklar oʻrtasidagi nomutanosiblikni hisobga olish uchun tuzatish kiritilgan: tugʻilishda kutiladigan umr davomiyligi bilan oʻlchanadigan uzoq va sogʻlom hayot; katta yoshli aholining savodxonlik darajasi va oʻquv muassasalariga kirganlarning umumiy koʻrsatkichi bilan oʻlchanadigan taʼlim; olingan foydaning taxminiy miqdori bilan oʻlchanadigan munosib turmush darajasi (HQT AQSh dollarida).</p>	<p>Indeks razvitiya s uchyotom gendernogo faktora (IRGF) — sostavnoy indeks, opredelyayushiy uroven srednix dostizheniy po tryom osnovnyim napravleniyam indeksa chelovecheskogo razvitiya, skorrektirovannyy dlya ucheta disproporsiy v polozenii mejdu mujchinami i jenzhinami v sleduyushix elementax: dolgoy i zdorovoy jizni, izmeryaemoy ojidaemoy pri rojdenii prodoljitelnosti jizni; znaniyax, izmeryaemyx urovnem gramotnosti vzroslogo naseleniya i obshim pokazatelem postupivshix v uchebnye zavedeniya; dostoynom urovne jizni, izmeryaemom priblizitelnyim pokazatelem poluchennogo doxoda (PPS v doll. SShA).</p>
<p>Health — is a state of complete physical, mental and social well-being and not merely the absence of disease or infirmity</p>		<p>Sogʻliq — bu nafaqat kasallik va jismoniy nuqsonlar yoʻqligi holati, balki toʻla jismoniy, ruhiy va ijtimoiy farovonlik hamdir.</p>	<p>Zdorove — eto sostoyanie polnogo fizicheskogo, dushevnoy i sotsialnogo blagopoluchiya, a ne tolko otsutstvie bolezney i fizicheskix defektov.</p>
<p>Health-adjusted life expectancy (HALE) - an indicator that firstly was introduced by WHO as average number of years that a person can expect to live in “full health” by taking into account years lived in less than full health due to diseases and/or injury.</p>		<p>Sogʻlom hayotning kutilayotgan davomiyligi — bu termin birinchi marta USST tomonidan kutilayotgan sogʻlom hayot davomiyligi koʻrsatkichi sifatida taklif qilingan boʻlib, undan kasal yoki ishga layoqatsiz holatida boʻlgan yillar chiqarib tashlanadi.</p>	<p>Ojidaemaya prodoljitelnost zdorovoy jizni - dannyu termin vpervye byl predlojen VOZ, kak pokazatel ojidaemoy prodoljitelnosti jizni, iz kotorogo vychitayutsya gody, provedennyye v sostoyanii bolezni ili netrudosposobnosti.</p>
<p>Health indicator - a health indicator is a characteristic of an individual, population, or environment which is measured (directly or indirectly) and could be used to describe one or more aspects of the health based on quantitative, qualitative and term parameters.</p>		<p>Salomatlik koʻrsatkichi — bu shaxs, aholi yoki atrof muhitning holatini aniqlovchi koʻrsatkichdir. Mazkur koʻrsatkich salomatlikning bir yoki bir qancha jihatlarini yoritib, miqdoriy, sifat va muddatli parametrlarga asoslanadi.</p>	<p>Pokazatel zdorovya — pokazatel zdorovya yavlyaetsya xarakteristikoy otdelnogo litsa, kontingenta naseleniya ili okrujayushyey sredy, podleyajemye izmereniyu (pryamo ili kosvenno) i mojet ispolzovatsya dlya opisaniya odnogo ili bolee aspektov zdorovya na osnove kolichestvennyx,</p>

			качественных и временных параметров.
Health system — consists of all actors, institutions and resources that undertake health activities whose primary purpose is to promote, restore or maintain health as a state of complete physical, mental and social well-being.		Sog'liqni saqlash tizimi — salomatlik sohasida faoliyat olib borayotgan hamda asosiy maqsadi salomatlikni tiklash va qo'llab quvvatlash bo'lgan, to'liq jismoniy, aqliy va ijtimoiy salomatlikni taminlash, uni himoya qilish sohasidagi ishtirokchilar, manbalari, va muassasalar majmuidan iborat.	Sistema zdravooxraneniya — vkluchaet v sebya vsekh aktorov, uchrejdeniya i resursy, osushchestvlyayushix svoyu deyatelnost v oblasti zdorovya, pervichnaya sel kotoykh prodvijenie, vosstanovlenie ili podderjka zdorovya kak sostoyaniya polnogo fizicheskogo, umstvennogo i sotsialnogo blagopoluchiya.
HIV prevalence — the percentage of people aged 15 — 49 years who are infected with HIV.		OIV, tarqalishi — bu OIV bilan kasallangan 15 dan 49 yoshgacha bo'lgan aholi foizidir.	VICH, rasprostranenie — protsent VICH-infitsirovannogo naseleniya v vozraste ot 15 do 49 let.
Household - a small group of people living in the same territory, who join part or all of their income and property, and consume certain types of products and services, notably housing services and food; there are family and non-family households		Uy xo'jaligi — o'z daromadi yoki mulkining bir qismini yoki to'liqligicha birlashtiruvchi va ma'lum bir mahsulot va xizmatlarni, birinchi navbatda, uy xizmatlari va oziq-ovqat mahsulotlarini birgalikda iste'mol qiluvchi odamlarning katta bo'lmagan guruhi; oilaviy va oilaviy bo'lmagan uy xo'jaliklarga bo'linadi.	Domashnee xozyaystvo — nebolshaya gruppy lyudey, prozivayushix v odnom i tom je jilishе, ob'edinyayushix chast ili ves svooy doxod i imushchestvo i sovместno potrebyayushix opredelennye tipy produktov i uslug, prejde vsego jilishnye uslugi i produkty pitaniya; razlichayut semeynye i nesemeynye domoxozyaystva
Human development — is the expansion of people's freedoms to live long, healthy and creative lives; to advance other goals they have reason to value; and to engage actively in shaping development equitably and sustainably on a shared planet. People are both the beneficiaries and drivers of human development, as individuals and in groups		Inson taraqqiyoti — insonlarning uzoq, sog'lom va munosib ijodiy hayot kechirish va boshqa shu kabi, ularning tasavvurlarida qadriyatga ega bo'lgan asosiy maqsadlarini amalga oshirish uchun zarur bo'lgan erkinliklarning kengayish hamda yer yuzida adolatlilikni ta'minlash va barqaror rivojlanish yo'lida amalga oshirilayotgan choratadbirlarda faol ishtirok etish jarayonidir. Kishilar — alohida holda ham, guruhlar doirasida ham moddiy va ma'naviy mahsulotlarning iste'molchisi hamda taraqqiyotning asosiy kuchi sifatida qaraladi	Chelovecheskoe razvitie — predstavlyaet soboy protsess rasshireniya svobody lyudey jit dolgoy, zdorovoy i tvorcheskoy jiznyu, na osushchestvlenie drugix seley, kotoyе, po ix mneniyu, obladayut sennostyu; aktivno uchastvovat v obespechenii spravedlivosti i ustoychivosti razvitiya na nashey obshchey planete. Lyudi — kak individualno, tak i v gruppax — odnovremенно yavlyayutsya i benefitsiariyami, i dvijushchey siloy razvitiya.
Human development index (HDI) — a composite index measuring average achievement in a country in three basic dimensions of human development: A long and healthy life, measured by life expectancy at birth.		Inson taraqqiyoti Indeksi (ITI) — inson taraqqiyotini rivojlantirishning umumiy ko'rsatkichi. Muayyan mamlakatda inson taraqqiyoti quyidagi eng muhim uchta elementida erishilgan natijalarning o'rtacha darajasini	Indeks chelovecheskogo razvitiya (IChR) — obshiy pokazatel chelovecheskogo razvitiya. Izmeryaet sredniy uroven dostijeniya dannoy strany v tryox vajneyshix aspektax chelovecheskogo razvitiya: dolgoy i zdorovoy jizni,

<p>Knowledge, measured by Mean of years of schooling and Expected years of schooling. A decent standard of living measured by GDP per capita in purchasing power parity (PPP) in terms of US dollars.</p>		<p>o'Ichaydi: uzoq va sog'lom hayot — tug'ilishda kutiladigan umr ko'rish uzunligi bilan o'lchanadi; bilimlar olish — ta'lim olishning o'rtacha davomiylik ko'rsatkichi va ta'lim olishning kutilayotgan ko'rsatkich-laridan iborat; davomiyligi ko'rsatkichlaridan iborat; turmush darajasi (HQT AQSh dollarida) — aholi jon boshiga YaMD (yalpi milliy daromad) ko'rsatkichi bilan o'lchanadi.</p>	<p>izmeryaemoy ojidaemoy pri rojdenii prodoljitelnosti jizni; znaniyax, izmeryaemyx s pomoyu pokazatelya sredney prodoljitelnosti obucheniya i pokazatelya ojidaemoy prodoljitelnosti obucheniya; dostoynom urovne jizni, izmeryaemom pokazatelem VND (Valovoy natsionalnyy doxod) na dushu naseleniya (PPS v doll. SShA).</p>
<p>Human Development Index, Inequality-adjusted — Human Development index value adjusted for inequalities in the three basic dimensions of human development: education, health and profit. The IHDI accounts for inequalities in HDI dimensions by “discounting” each dimension’s average value according to its level of inequality. The IHDI equals the HDI, when there is no inequality across people but is less than the HDI as inequality rises.</p>		<p>Tengsizlikni hisobga olgan inson taraqqiyoti indeksi (THITI) — inson taraqqiyotining quyidagi uch yo'nalishi, ya'ni ta'lim, sog'liq va daromad bo'yicha tengsizliklarning taqsimlanishi inobatga olingan holdagi inson taraqqiyotining umumiy integral indeksidir. Boshqacha qilib aytganda, THITI bu yutuqlar muayyan mamlakat aholisi o'rtasida qay tarzda taqsimlangani inson taraqqiyotining uch yo'nalishidan har birining o'rtacha ko'rsatkichidan ma'lum bir miqdor chiqarib tashlash, ya'ni diskontlash yo'li bilan undagi tengsizlik darajasi bilan muvofiq ravishda hisobga olib borildi.</p>	<p>Indeks chelovecheskogo razvitiya, skorrektirovannyy s uchetom neravenstva (IChRN) — eto integralnyy indeks chelovecheskogo razvitiya, skorrektirovannyy s uchetom raspredeleniya neravenstva po trem osnovopolagayushim izmereniyam chelovecheskogo razvitiya: obrazovanie, zdorove i doxod. To yest IChRN uchityvaet, kak eti dostijeniya raspredeleny sredi naseleniya dannoy strany, putem «diskontirovaniya» srednego znacheniya kajdogo izmereniya v sootvetstvii s yego urovnem neravenstv.</p>
<p>Illiteracy rate, adult — calculated as 100 minus the adult literacy rate.</p>		<p>Katta yoshdagi aholining savodsizlik darajasi — 100 deb olingan miqdordan katta yoshdagi savodxon aholi foizi chiqarib tashlanadi.</p>	<p>Uroven negramotnosti vzroslogo naseleniya — pri raschete iz 100 vychitayut protsent gramotnogo vzroslogo naseleniya.</p>
<p>Infant mortality ratio — indicator of the probability of death in the first year of life. Reflects the number of deaths per year among infants under one year per 1,000 live births.</p>		<p>Go'daklar o'limi koeffitsienti — bir yoshgacha bo'lgan go'daklar o'limining ehtimoli ko'rsatkichidir. Har 1000 nafar tirik tug'ilgan go'daklar soniga to'g'ri kelgan bir yoshga yetmay nobud bo'lgan go'daklar soni.</p>	<p>Koeffitsient mladencheskoy smertnosti — pokazatel veroyatnosti smerti v pervyy god jizni. Otrajaet chislo sluchaev smerti za god sredi mladensev v vozraste do goda na 1000 jivorojdeniy.</p>
<p>Life expectancy at birth — number of years a newborn infant could expect to live if prevailing patterns of age-specific mortality rates at the time of birth were to stay the same throughout the infant's life.</p>		<p>Kutiladigan umr davomiyligi (tug'ilishda) — bu bolaning tug'ilish davrida shu yoshdagi axoli guruhlari uchun xos bo'lgan muayyan xayot ko'rsatkichlari uning butun umri davomida o'zgarishsiz</p>	<p>Ojidaemaya prodoljitelnost jizni pri rojdenii — kolichestvo let, kotoroe mojet projit novorojdennyy mladenes, yesli sushchestvuyushie na moment yego rojdeniya preobladayushie tendensii v oblasti pokazateley smertnosti</p>

		bo'lib qolganda yashashi kutiladigan yillar soni.	dlya konkretnykh vozrastnykh grupp ostanutsya bez izmeneniy na protyazhenii vsego yego jizni.
Life expectancy index — one of the three indices on which the human development index is built. For details on how the index is calculated.		Kutilayotgan umr ko'rish davomiyligi indeksi — Inson taraqqiyotini rivojlantirish indeksining asosini tashkil etadigan uchta indekslardan biri.	Indeks ojidaemoi prodoljitelnosti jizni — odin iz trex indeksov, polojennykh v osnovu indeksa razvitiya chelovecheskogo potentsiala.
Maternal death — the death of a woman while pregnant or within 42 days of termination of pregnancy, irrespective of the duration and site of the pregnancy, from any cause related to or aggravated by the pregnancy or its management but not from accidental or incidental causes.		Onalar o'limi — homiladorlikning davomiyligi va makonidan qat'i nazar, ayolning homiladorlik davrida yoki tug'uruqdan keyingi 42 kun davomida tug'uruq asorati tufayli, homiladorlik yoki og'ir o'tgan homiladorlik yoki, homilador ayolni parvarish qilish bilan bog'liq bo'lgan har qanday sababga ko'ra (homiladorlikka bog'liq bo'lmagan favqulodda hodisalar va sabablar bundan mustasno) yuz bergan o'limidir.	Materinskaya smertnost — smert jennicy vo vremya beremennosti ili v techenie 42 dney po okonchani beremennosti, vne zavisimosti ot prodoljitelnosti i mestonaxojdeniya beremennosti, po lyuboy prichine, imeyushoy otnoshenie k beremennosti ili usugublennoy beremennostyu libo uxodom za beremennoy, za isklyucheniem neschastnykh sluchaev i prichin, ne svyazannykh s beremennostyu.
Maternal mortality ratio — the number of female deaths per year due to pregnancy or for reasons connected with childbirth per 100 000 live births.		Onalar o'limi koeffitsienti — yiliga 100 000 tirik tug'ishga to'g'ri keladigan homiladorlik yoki tug'uruq sababli vafot etgan ayollar soni.	Koeffitsient materinskoy smertnosti — chislo sluchaev smerti jennicy za god v svyazi s beremennostyu ili po prichinam, svyazannym s rodami, na 100 000 jivorojdeniy.
MDGs (Millennium Development Goals) — the MDGs set specific targets for countries to do more to address poverty, widespread hunger, gender inequality, environmental deterioration, and the lack of education, health care and clean water. The MDGs and their associated targets emanate from the Millennium Declaration, signed by 189 countries in September 2000.		MTM (Mingyillik taraqqiyot maqsadlari) — MTM kambag'allikni, ochlikni, gender tengsizligini, atrof-muhit holatining yomonlashuvini kamaytirish, ta'lim darajasini oshirish, sog'liqni saqlash va toza suv tanqisligi darajasini pasaytirish maqsadida mamlakatlar oldiga muayyan vazifalarni qo'yadi. MTM va uni amalga oshirish bilan bog'liq vazifalarning boshlanishi 2000 yil sentabr oyida 189 davlat tomonidan imzolangan Mingyillik deklaratsiyasiga borib taqaladi.	SRT (Seli razvitiya tysyacheletiya) — sRT ustanavliva yut konkretnye zadachi dlya stran s selyu umensheniya bednosti, goloda, gendernogo neravenstva, uxudsheniya sostoyaniya okrujayushoy sredy, nedostatochnosti obrazovaniya, zdravooxraneniya i chistoy vody. sRT i svyazannye s nimi zadachi berut svoyo nachalo v Deklaratsii tysyacheletiya, podpisannoy 189 stranami v sentabre 2000.
Mean years of schooling — average number of		Maktab ta'limining o'rtacha	Srednyaya prodoljitelnost shkolnogo obrazovaniya —

years of education received by people ages 25 and older in their lifetime based on education attainment levels of the population converted into years of schooling based on theoretical durations of each level of education attended.		davomiyligi — aholining savodxonlik darajasini e'tiborga olgan holda, har bir ta'lim bosqichining nazariy davomiyligiga asoslangan hamda maktab ta'limi yillariga o'tkazilgan, 25 va undan yuqori yoshdagilar tomonidan butun hayoti davomida egallanadigan ta'lim olish yillarining o'rtacha soni.	srednee kolichestvo let obrazovaniya, poluchennoe lyudmi v vozraste 25 let i starshe za svoyu jizn, s uchetom urovnya obrazovannosti naseleniya, perevedennogo na prodoljitelnost obucheniya isxodya iz teoreticheskoy prodoljitelnosti kajdogo urovnya obrazovaniya.
Migration — Movement of people from one country to another and living outside of their place of origin for at least one year.		Migratsiya — odamlarning bir mamlakatdan ikkinchisiga ko'chib, kamida bir yil mobaynida o'z vatanidan chetda istiqomat qilishi.	Migratsiya — перемещение lyudey iz odnoy strany v druguyu i projivanie za predelami svoey rodiny v techenie ne menee goda.
Model of Demographic Transition — is an empirical description of the dynamics of demographic change on the basis of fertility and mortality rates that occur as countries develop from pre-industrial to industrial and postindustrial society.		Demografik transformatsiya modeli — Sanoatlashuvgacha bo'lgan, industrial va postindustrial jamiyatli mamlakatlarning rivojlanish jarayonida tug'ilish va o'lim koeffitsientlarining o'rgarishi asosidagi demografik vaziyat dinamikasini empirik tasvirlashni namoyon etadi.	Model demograficheskoy transformatsii — (Model of Demographic Transition) predstavlyayet soboy empiricheskoe opisanie dinamiki demograficheskoy situatsii na osnove izmeneniy koeffitsientov rojdaemosti i smertnosti, proisxodyashix po mere razvitiya stran ot doindustrialnogo do industrialnogo i postindustrialnogo obshchestva.
Mortality rate, overall — is the annual number of deaths per 1,000 population.		O'limning umumiy koeffitsienti — har 1000 kishiga to'g'ri keladigan yillik o'limlar soni.	Obuiy koeffitsient smertnosti — yejegovnoe chislo smertnykh sluchaev na 1000 naseleniya.
Mortality rate, adult — probability per 1,000 that a 15-year-old person will die before reaching age 60.		Kattalar orasidagi o'lim darajasi — har 1000 kishiga to'g'ri keladigan 15 yoshli odamning 60 yoshga yetmasdan o'lish ehtimolligi.	Uroven smertnosti vzroslyx — veroyatnost smerti 15-letnego cheloveka do dostijeniya vozrasta 60 let na 1000 chel.
Mortality rate, infant — probability of dying between birth and exactly age 1, expressed per 1,000 live births.		Go'daklar orasidagi o'lim darajasi — muayyan davr ichida chaqaloqlar orasida 1000 nafar tirik tug'ilgan bolaga to'g'ri keladigan, tug'ilganidan to 1 yoshgacha davrda sodir bo'ladigan go'daklar o'limi ehtimolligi.	Uroven mladencheskoy smertnosti — veroyatnost smerti v period mejdu rojdeniem i dostijeniem vozrasta v 1 god, na 1 000 jivorojdeniy.
Mortality rate, under-five — probability per 1,000 that a newborn baby will die before reaching age five, if subject to current age-specific mortality rates		5 yoshgacha bo'lgan bolalar o'limi ko'rsatkichi — tegishli aholi guruhlarining o'lim ko'rsatkichlari o'zgarmas bo'lgandagi bolalar orasida tug'ilganidan 5 yoshgacha bo'lgan 1000 ta tirik	Pokazatel detskoy smertnosti v vozraste do pyati let — eto pokazatel detskoy smertnosti v vozraste do 5 let. Veroyatnost na 1 000 jivorojdenных, chto novorojdenный mladenes umret, ne dostignuv pyati let,

		tug‘ilgan bolaga to‘g‘ri keladigan va bu davrda o‘limning ehtimol tutiladigan soni.	yesli deystvuyuyushie v nastoyashее vremya pokazateli smertnosti sredisootvetstvuyushix grupp naseleniya ostanutsya bez izmeneniy.
Mortality ratio, maternal — the quotient between the number of maternal deaths in a given year and the number of live births in that same year, expressed per 100,000 live births, for a given country, territory, or geographic area. Maternal death is defined as the death of a woman while pregnant or within the 42 days after termination of that pregnancy, regardless of the length and site of the pregnancy, due to any cause related to or aggravated by the pregnancy itself or its care, but not due to accidental or incidental causes		Onalar o‘limi ko‘rsatkichi — muayyan yilda tug‘uruq paytida yuz bergan onalar o‘limlarning tirik tug‘ilgan go‘daklar soniga nisbati bo‘lib, mazkur mamlakatda, mintaqada, jug‘rofiy hududda 1000 nafar tirik tug‘ilgan chaqaloqqa nisbatan o‘lim bilan tugagan holatlar soni orqali ifodalanadi. Onalar o‘limi homiladorlikning davomiyligi va makonidan qat‘i nazar, ayolning homiladorlik davrida yoki tug‘uruqdan keyingi 42 kun davomida tug‘uruq asorati tufayli, homiladorlik yoki og‘ir o‘tgan homiladorlik, yoki homilador ayolni parvarish qilish bilan bog‘liq bo‘lgan har qanday sababga ko‘ra (homiladorlikka bog‘liq bo‘lmagan favqulodda hodisalar va sabablar bundan mustasno) yuz bergan o‘limidir.	Pokazatel materinskoy smertnosti — sootnoshenie chisla materinskix smertey pri rodax i chisla rojdeniy jivyx mladensev v dannom godu, vyrayaetsya v kolichestve smertelnyx sluchaev na 1000 blagopoluchnyx rodov v dannoy strane, regione, geograficheskoy territorii. Materinskaya smertnost opredelyaetsya kak smert jentshiny vo vremya beremennosti ili v techenie 42 dney po okonchaniy beremennosti, vne zavisimosti ot prodoljitelnosti i mestonaxojdeniya beremennosti, po lyuboy prichine, imeyushеy otnoshenie k beremennosti ili usugublennoy beremennostyu libo uxodom za beremennoy, za isklyucheniem neschastnyx sluchaev i prichin, ne svyazannyx s beremennostyu.
Multidimensional Poverty Index — is a composite index that determines the fraction of the population that is poor in many dimensions, adjusted for the intensity of deprivation. MPI defines deprivation at the household level for the same three dimensions as the HDI (standard of living, health and education) on the basis of ten indicators and the average number of poor people and deprivations faced by poor households.		Ko‘p o‘lchovli kambag‘allik indeksi — yetishmovchiliklar intensivligiga qarab tuzatish kiritilgan ko‘p o‘lchovlar bo‘yicha kambag‘al bo‘lgan aholi ulushini belgilab beruvchi tarkibiy indeks. KKI ham inson taraqqiyoti indeksi (ITI)ni hosil qiluvchi uch yo‘nalish bo‘yicha (hayot kechirish darajasi, sog‘liq va ta‘lim) uy-xo‘jaligi miqyosidagi ko‘plab yetishmovchiliklarni o‘nta ko‘rsatkich asosida aniqlab berdi. Shu bilan birga, bu ko‘rsatkich kambag‘al odamlar hamda kambag‘al uy xo‘jaliklari boshidan kechirayotgan yo‘qotishlarning o‘rtacha sonini ko‘rsatib berdi.	Indeks mnogomernoy bednosti (IMB) — eto sostavnoy indeks, opredelyayushiy dolyu naseleniya, kotoroe yavlyaetsya bednym po mnogim izmereniyam, s korrektyrovkoy na intensivnost lisheniy. IMB opredelyaet lisheniya na urovne domoxozyaystv po tem je trem aspektam, chto i IChR (uroven jizni, zdorove i obrazovanie) na osnove desyati pokazateley i opredelyaet srednee chislo bednyx lyudey i deprivatsiy, s kotorymi stalkivayutsya bednye domoxozyaystva.
Physical density — number of medical doctors (physicians), including		Shifokorlar bilan ta‘minlanganlik — umumiy yo‘nalishdagi shifokorlar va	Obespechennost vrachebnym personalom — eto chislennoy vrachey, v

generalist and specialist medical practitioners, expressed per 10,000 people.		maxsus tibbiyot amaliyotchilarini o'z ichiga oluvchi, 10 000 nafar aholiga to'g'ri keluvchi shifokorlar soni.	chastnosti vrachey obshchey praktiki i uzkiy spetsialistov na 10 tys. chel.
Physical health — natural condition of the body due to the normal functioning of all its organs and systems		Jismoniy sog'lomlik — tananing tabiiy holati, shartli ravishda uning barcha a'zo va tizimlarining normal ishlashi.	Fizicheskoe zdorove — yestestvennoe sostoyanie organizma, obuslovennoe normalnym funktsionirovaniem vsekh yego organov i sistem.
Population growth rate, annual — refers to the average annual exponential growth rate for the period indicated.		Aholining yillik o'sish sur'ati — ko'rsatilgan davrda aholining har yilgi o'rtacha eksponensial o'sish sur'atlariga taalluqlidir.	Godovoy temp rosta naseleniya — pokazatel srednego eksponensialnogo rosta naseleniya za opredelennyy period.
Population, total — refers to the de facto population in a country, area or region as of 1 July of the year indicated.		Aholi, jami — ma'lum yilning 1 iyul holatiga ko'ra, mamlakat, viloyat yoki mintaqa aholisining amaldagi soni.	Naselenie, vsego — fakticheskaya chislennost naseleniya strany, oblasti ili regiona po sostoyaniyu na 1 iyulya ukazannogo goda.
Population, urban — refers to the de facto population living in areas classified as urban according to the criteria used by each area or country. Data refer to 1 July of the year indicated.		Shahar aholisi — har bir mintaqa yoki mamlakatda o'rnatilgan mezonlarga muvofiq, shahar deb belgilanadigan joyda yashayotgan aholining amaldagi soni nazarda tutiladi. Ko'rsatilgan yilning 1 iyul holatiga ko'ra olingan ma'lumotlar nazarda tutiladi	Naselenie, gorodskoe — fakticheskaya chislennost naseleniya, prozivayushchego v mestnosti, opredelyaemoy kak gorod, v sootvetstviy s kriteriyami, ustanovlennymi v kajdom regione ili strane. Imeyutsya v vidu dannyye na 1 iyulya kajdogo ukazannogo goda.
Population, Density — is a number of residents per unit area of the country or region.		Aholi zichligi — mamlakat yoki region birligiga to'g'ri keladigan aholi soni.	Plotnost naseleniya — chislo jiteley na yedinisu ploshchadi strany ili regiona.
Poverty — characteristic of the economic situation of the individual or social group in which they cannot meet the minimum requirements for a certain range necessary for life.		Kambag'allik — ijtimoiy guruh yoki individning hayot uchun zarur bo'lgan eng kam ehtiyojlarini qondira olmasligining iqtisodiy sharoitini aks ettiruvchi xususiyat.	Bednost — xarakteristika ekonomicheskogo polojeniya individa ili sotsialnoy grupy, pri kotorom oni ne mogut udovletvorit opredelennyy krug minimalnykh potrebnostey neobxodimyyh dlya jizni.
Poverty, absolute — number of persons or households whose level of consumption or income below the poverty line.		Kambag'allik, mutlaq — kambag'allik chegarasidan kam bo'lgan iste'mol yoki daromad darajasiga ega bo'lgan aholi yoki uy xo'jaliklari soni.	Bednost, absolyutnaya — kolichestvo lyudey libo domoxozyaystv, uroven potrebleniya ili doxoda kotoryx nije cherty bednosti.
Poverty, relative — supposes a certain percentage of poor individuals or households (for example, 10%, 20%, 30%, etc.) or the binding of poverty to the middle, or median income in the country.		Kambag'allik, nisbiy — kambag'al aholining ma'lum foizini (masalan, 10%, 20%, 30%) yoki mamlakat aholisi va uy xo'jaliklarining o'rtacha yoki mediana daromad darajasiga nisbatan kambag'allik chegarasini belgilaydi.	Bednost, otnositelnaya — predpolagaet ustanovlenie opredelennoy doli bednykh grajdan ili domashnix xozyaystv (naprimer, 10%, 20%, 30% i t.d.) ili privyazku cherty bednosti po otnosheniyu k srednemu,

			ili mediannomu, urovnyu doxodov po strane.
Probability at birth of not surviving to a specified age — calculated as 100 minus the probability (expressed as a percentage) of surviving to a specified age for a given cohort.		Tugʻilishda mavjud boʻlgan muayyan yoshgacha yashay olmaslik ehtimolligi — bu koʻrsatkich hisoblash jarayonida 100 % dan mazkur mustahkam guruh boʻyicha muayyan yoshgacha yashay olish ehtimoli (foizda ifodalangan) chiqarib tashlanadi	Sumestvuyushaya pri rojdenii veroyatnost ne dojit do konkretnogo vozrasta — pri raschete etogo pokazatelya iz 100% vychitaetsya veroyatnost dojit do konkretnogo vozrasta po dannoy kogorte, vyrajennaya v protsentax.
Probability at birth of surviving to a specified age — the probability of a newborn infant surviving to a specified age if subject to prevailing patterns of age-specific mortality rates, expressed as a percentage.		Tugʻilishda mavjud boʻlgan muayyan bir yoshgacha yashay olish ehtimolligi — yangi tugʻilgan bolada mavjud boʻlgan muayyan bir yoshgacha yashay olish ehtimoli (agarda uning hayoti davomida oʻlim darajasi u tugʻilgan paytda kuzatilgan darajaga mosligicha qolgan boʻlsa).	Sumestvuyushaya pri rojdenii veroyatnost dojit do konkretnogo vozrasta — imeyushayasya u novorodennogo rebenka veroyatnost dojit do konkretnogo vozrasta, yesli v techenie yego jizni uroven smertnosti budet sootvetstvovat urovnyu, kotoryy nablyudalsya pri yego rojdenii.
Reproduction of the population — one of the main processes of reproduction of society - can be viewed as a combination of three types of "movement" of the population, "natural" (biology and physiology), spatial (migration), social (social mobility).		Aholi koʻpayishi — jamiyatning asosiy reproduktiv jarayonlaridan biri boʻlib, uni aholidan uch koʻrinishdagi «harakatlar», yaʼni «tabiiy» (biologiya va fiziologiya), makonga oid (migratsiya), ijtimoiy (ijtimoiy harakatchanlik) harakatlar yigʻindisi koʻrinishida qarash mumkin.	Vosproizvodstvo naseleniya — odin iz glavnykh protsessov reproduksii obshchestva, mojet rassmatrivatsya kak sovokupnost trex vidov "dvijeniya" narodonaseleniya: yestestvennogo" (biologiya i fiziologiya), prostranstvennogo (migratsiya), sotsialnogo (sotsialnaya mobilnost).
Reproductive health — WHO's definition of health as a state of complete physical, mental and social well-being, and not merely the absence of disease or infirmity, reproductive health addresses the reproductive processes, functions and system at all stages of life		Reproduktiv salomatlik — bu nafaqat reproduktiv tizim, uning funksiyalari va jarayonlariga taaluqli boʻlgan kasalliklarning mavjud emasligi, balki jismoniy, aqliy va ijtimoiy farovonlik holatidir.	Reproduktivnoe zdorove — eto sostoyanie polnogo fizicheskogo, umstvennogo i sotsialnogo blagopoluchiya, a ne prosto otsutstvie bolezney ili nedugov vo vsekh voprosax, kasayushixsya reproduktivnoy sistemoy, yee funktsiy i protsessov.
Sex — the differences of a strictly biological nature between men and women —which do not necessarily determine our behavior, with which we are born and that cannot be changed.		Jins — ayollar va erkaklar oʻrtasidagi tugʻma va oʻzgartirib boʻlmaydigan, biroq bizning xulq-atvorimizga keskin taʼsir qilmaydigan tabiiy biologik tafovut.	Pol — biologicheskie razlichiya mejdu mujchinami i jenshinami — kotorye ne obyazatelno vliyayut na nashe povedenie, no s kotoryimi my rodilis i ne mojem izmenit.
Urbanization — refers to a process in which an increasing proportion of an entire population lives in cities and the suburbs		Urbanizatsiya — shahar aholisining koʻpayish jarayonidir. Urbanizatsiya jarayoni sanoatlashish	Urbanizatsiya — protsess uvelicheniya gorodskogo naseleniya. Istoricheski urbanizatsiya svyazana s protsessami industrializatsii

of cities. Historically, it has been closely connected with industrialization.		(industrializatsiya) bilan bevosita bog'liq hisoblanadi.	
--	--	--	--

VIII. ADABIYOTLAR RO'YXATI

I. Me'yoriy-huquqiy hujjatlar

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "2022 - 2026-yillarga mo'ljallangan yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to'g'risida"gi 2022 yil 28 yanvardagi PF-60-sonli Farmoni.

2. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Oliy ta'lim muassasalari rahbar va pedagog kadrlarining uzluksiz malakasini oshirish tizimini joriy etish to'g'risida"gi 2019 yil 27 avgustdagi PF-5789-sonli Farmoni.

3. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Oliy ta'lim muassasalarida ta'lim sifatini oshirish va ularning mamlakatda amalga oshirilayotgan keng qamrovli islohotlarda faol ishtirokini ta'minlash bo'yicha qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida"gi 2018 yil 5 iyundagi PQ-3775-sonli qarori.

4. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining Shavkat Mirziyoevning Oliy Majlisga Murojaatnomasi. T.: "Xalq so'zi" 28.12.2018.

5. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017 yil 7 fevraldagi PF-4947-sonli "2017-2021 yillarda O'zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yo'nalishi bo'yicha HAKAKATLAR STRATEGIYA SI" Farmoni.

6. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Oliy ta'limdan keyingi ta'lim tizimini yanada takomillashtirish to'g'risida"gi 2017 yil 16 fevraldagi № 4958-sonli Farmoni.

7. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Oliy ta'lim tizimini yanada rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi 2017 yil 20 apreldagi № 2909 -sonli Qarori.

8. Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligining "Oliy ta'lim vazirligining «Yangi o'quv uslubiy majmualarni tayyorlash bo'yicha uslubiy ko'rsatmani tavsiya etish to'g'risida»gi 2017 yil 1 martdagi №107-sonli buyrug'i.

9. Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligining "Oliy ta'lim vazirligining «Oliy ta'lim muassasalari kafedralari Kengashlarini tashkil etish to'g'risida»gi 2017 yil 13 martdagi №138-sonli buyrug'i.

10. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Tashqi savdo sohasida boshqaruv tizimini takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi Farmoni. - // Xalq so'zi, 2017 yil 15 aprel, № 75 (6769).

11. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "O'zbekiston Respublikasi xususiylashtirilgan korxonalariga ko'maklashish va raqobatni rivojlantirish Davlat qo'mitasini tashkil etish to'g'risida"gi Farmoni. - // Xalq so'zi, 2017 yil 19 aprel, № 77 (6771).

12. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "O'zbekiston Respublikasi Prezidenti huzuridagi tadbirkorlik sub'ektlarining huquqlari va qonuniy

manfaatlarini himoya qilish bo'yicha vakili institutini ta'sis etish to'g'risida"gi Farmoni. - // Xalq so'zi, 2017 yil 5 may, № 90 (6784).

13. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017 yil 20 apreldagi "Oliy ta'lim tizimini yanada rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi Qarori. - // Xalq so'zi, 2017 yil, 21 aprel, № 79 (6773).

14. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017 yil 2 maydagi "O'zbekiston standartlashtirish, metrologiya va sertifikatlashtirish agentligi faoliyatini takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi Qarori. - // Xalq so'zi, 2017 yil, 2 may, №86 (6780).

15. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Mahalliy eksport qiluvchi tashkilotlarni yanada qo'llab – quvvatlash va tashqi iqtisodiy faoliyatni takomillashtirish chora – tadbirlari to'g'risida"gi qarori Xalq so'zi, 2017 yil 22 iyun, №123.

16. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2018 yil 30 oktabrdagi PF-5564-sonli "Tovar bozorlarida savdoni yanada erkinlashtirish va raqobatni rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi Farmoni. -// Xalq so'zi, 2018 yil 31 oktabr, № 225 (7183).

17. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2018 yil 7 martdagi "Iqtisodiyot tarmoqlari va sohalariga innovatsiyalarni joriy etish mexanizmlarini takomillashtirish bo'yicha qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida"gi PQ-3698-sonli qarori. – Qonun hujjatlari ma'lumotlari milliy bazasi, 09.13.2018 y.

18. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2018 yil 21 noyabrdagi PQ-4022-sonli "Raqamli iqtisodiyotni rivojlantirish maqsadida raqamli infratuzilmani yanada modernizatsiya qilish chora-tadbirlari to'g'risida"gi qarori. – Qonun hujjatlari ma'lumotlari milliy bazasi, 22.11.2018 y.

19. Mirziyoev Sh.M. Xalqqa xizmat qilish, odamlarning manfaatlarini ta'minlash-rahbarlar faoliyatining asosiy mezonidir. - // Xalq so'zi, 2017 yil 13 aprel, №73 (6767).

20. Mirziyoev Sh.M. Asosiy maqsadimiz – mamlakatimizni yanada taraqqiy ettirish va xalqimiz farovonligini yuksaltirishdir. - // Xalq so'zi, 2017 yil 28 aprel, №84 (6778).

II. Maxsus adabiyotlar

1. Abdurahmonov Q.X. Mehnat iqtisodiyoti: nazariya va amaliyot. Darslik. Qayta ishlangan va to'ldirilgan 3-nashri. – T.: "FAN", 2019. – 592 b

2. Abduraxmanova G.Q., Abduramanov X.X. Ijtimoiy sohalar va inson taraqqiyoti. O'quv qo'llanma. - T.: Fan va texnologiya, 2018. - 312 b.

3. Kalandar Abdurakmanov, Nodira Zokirova, Bakhtiyor Islamov, Masato Hiwatari. Systemic Transformation and Sustainable Human Development: the Case of Uzbekistan. – Jakarta: Gunadarma Publisher, 2016. – 230 p.

4. Kalandar Abdurakmanov, Nodira Zokirova. Human Development. Textbook. – norderstedt, Books on Demand, 2014, 428 p.

5. IMF (International Monetary Fund). 2022. World Economic Outlook Database. <https://www.imf.org/en/Publications/WEO/weo-database/2022/April> . Accessed 21 April 2022.
6. Ord, T. 2020. The Precipice: Existential Risk and the Future of Humanity. Abingdon, UK: Bloomsbury.
7. Saavedra, J. 2021. “A Silent and Unequal Education Crisis: And the Seeds for Its Solution.” Education for Global Development [blog], 5 January. <https://blogs.worldbank.org/education/silent-and-unequal-education-crisis-and-seeds-its-solution>. Accessed 24 August 2022.
8. Polak, S., and Trottier, D., (eds.). 2020. Violence and Trolling on Social Media: History, Affect, and Effects of Online Vitriol. Amsterdam: Amsterdam University Press B.V.
9. Weiss, B. 2022. “Why the Past 10 Years of American Life Have Been Uniquely Stupid.” The Atlantic, 11 April.
10. Zeifman, I. 2017. “Bot Traffic Report 2016.” <https://www.imperva.com/blog/bot-traffic-report-2016/>. Accessed 8 June 2022.
11. Zuboff, S. 2019. The Age of Surveillance Capitalism: The Fight for a Human Future at the New Frontier of Power. New York: PublicAffairs.

III. Internet saytlari

1. www.gov.uz – O‘zbekiston Respublikasi xukumat portali.
2. www.lex.uz – O‘zbekiston Respublikasi Qonun hujjatlari ma’lumotlari milliy bazasi.
3. www.stat.uz – O‘zbekiston Respublikasi davlat statistika qo‘mitasi rasmiy sayti.
4. www.mf.uz – O‘zbekiston Respublikasi Moliya vazirligi sayti.
5. www.lex.uz – O‘zbekiston Respublikasi Qonun hujjatlari ma’lumotlari milliy bazasi.
6. www.mineconomu.uz – O‘zbekiston Respublikasi Iqtisodiyot vazirligi sayti.
7. www.mehnat.uz – O‘zbekiston Respublikasi Bandlik va mehnat munosabatlari vazirligining sayti.